

33 m (071)

c - 26

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУСТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ
УНИВЕРСИТЕТИ**

**ЎЗБЕКИСТОН ТАДБИРКОРЛИК ВА
ФЕРМЕРЛИКНИ ҚЎЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШ
МАРКАЗИ**

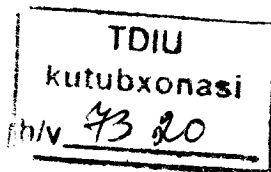
UzTRQM

“ЮКСАЛИШ МЕЗОНИ” НТМ

**Б.Т. САЛИМОВ, М.С. ЮСУПОВ,
А.С. ЮСУПОВ**

**ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ
МАҲСУЛОТЛАРИНИ ЭКСПОРТ
ҚИЛИШ**

ТОШКЕНТ – 2015

УЎК: 91 (076)
КБК 65.248
С-26

С-26 Б.Т.Салимов, М.С.Юсупов, А.С.Юсупов. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини экспорт қилиш. Ўқув-амалий қўлланма. –Т.: “Fan va texnologiya”, 2015, 240 бет.

ISBN 978-9943-4647-4-2

Ушбу ўқув-амалий қўлланма Давлат илмий-техника дастурларининг Ф-1-59- “Ўзбекистон агросаноат мажмуасини жаҳон аграр ва озиқ-овқат бозорларига интеграциялашувининг назарий-услубий асосларини такомиллаштириш” мавзусидаги фундаментал илмий тадқиқот лойиҳаси доирасида тайёрланган.

Ўқув-амалий қўлланма Ўзбекистон Тадбиркорлик ва фермерликни қўллаб-қувватлаш маркази билан ҳамкорликда ташкил этилаётган кўп тармоқли фермерлар хўжаликлари раҳбарларининг “Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини экспорт қилиш” бўйича семинар-тренинги ўқув дастури асосида тайёрланган. Ўқув-амалий қўлланмада экспорт стратегияси, маҳсулотларни экспортга тайёрлаш ва амалга ошириш, экспорт шартномасини тузиш ва рўйхатга қўйиш, экспорт қилинаётган маҳсулотларга турли сертификатлар олиш ва юкларни сугурталаш, уларни транспортга юклаш ва ташини, божхона юк декларациясини тўлдириш ва юкни божхона органларида расмийлаштириш, МДХ ва Европа Иттифоқи мамлакатларига маҳсулотларни экспорт қилиш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари экспортини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш масалалари ўз ифодасини тошган.

Ўқув-амалий қўлланма экспорт масалалари билан шуғулланувчи мутахассислар ва фермер хўжаликлари раҳбарлари, олий ва ўрта махсус ўқув юр்தларининг профессор-ўқитувчилари ҳамда талабалари, амалиётчилар, катта илмий ходим-изланувчилар ва мустақил изланувчиларга мўлжалланган.

УЎК: 91 (076)
КБК 65.248

Тақризчилар:

А.Алимов – Ўзбекистон “Тадбиркорлик ва фермерликни қўллаб-қувватлаш маркази” директори;

И.Ҳотамов – и.ф.н., доц., Тошкент давлат иқтисодий университетини “Ташки иқтисодий фаолият” кафедраси.

Ўқув-амалий қўлланма ТДИУ Кенгашининг 2015 йил 30 августдаги 1-сонли қарори билан нашрга тавсия этилган.

ISBN 978-9943-4647-4-2

© “Fan va texnologiya” нашриёти, 2015.

КИРИШ

Агросаноат мажмуасининг таркибий қисмлари бўлган – қишлоқ хўжалиги ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш билан шуғулланувчи озиқ-овқат саноати Ўзбекистон иқтисодиётининг муҳим тармоқлари ҳисобланади. Бу тармоқлар аҳолининг озиқ-овқат маҳсулотларига, қайта ишлаш саноати тармоқларини эса хомашёга бўлган талабини қондириш билан бирга мамлакатимизнинг экспорт салоҳиятини оширишга ва валюта маблағларини ишлаб топишга имкон яратади. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов ўз маърузаларида таъкидлаганларидек: “Барчамиз яхши англаб олишимиз зарурки, ишлаб чиқаришни диверсификация қилмасдан туриб, ташқи бозорларга чиқиш ва маҳсулотларимизни сотиш борасидаги экспорт дастурини амалга ошириш, валюта даромадлари тушумини таъминлаш, юқори технологияларга асосланган янги ишлаб чиқаришни ва иш ўринларини ташкил этиш, пировард натижада ўз олдимизга қўйган юксак мақсадларимизга эришиш ҳақида сўз юритиш мумкин эмас.

Биринчи навбатда, жаҳон бозорида тенг рақобатлаша оладиган ва кейинги босқичда иқтисодий ўсишнинг, иқтисодиётни янада модернизация ва диверсификация қилишнинг локомотивига айланиши мумкин бўлган тармоқ ва корхоналарни жадал ривожлантириш ҳамда аниқ йўналтирилган ҳолда қўллаб-қувватлашни таъминлаш зарур¹⁷.”

Ўзбекистон агросаноат мажмуаси улкан экспорт салоҳиятига эга бўлиб, бу серқуёш заминнинг табиий-иқлим шароити жаҳон бозорларида рақобатбардош бўлган мева ва сабзавотларни етиштиришга имкон яратади. Саховатли “ўзбек заминиде етиштириладиган мева ва сабзавотлар юқори нуфузга эга бўлган ҳақиқий брендга – товар белгисига айланиб, бу маҳсулотларни

¹ Каримов И.А. 2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир. // “Халқ сўзи” газетаси, 2015 йил 21 январ.

сотиб оладиган мамлакатларда улар юксак рақобатдошлиги билан ажралиб туради.

Мустақил тараққиётимизнинг ўтган қисқа даврида Ўзбекистонда амалга оширилган улкан ислохотлар қишлоқ хўжалигини тубдан диверсификация қилиш ва аҳолимизни асосий озиқ-овқат маҳсулотлари билан тўлиқ таъминлаш, уларни катта миқдорда экспорт қилишни йўлга қўйиш имконини берди².

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини экспорт қилиш борасида халқаро интеграциялашув жараёнларининг кучайиши маҳаллий ишлаб чиқарувчилардан жаҳон бозорларига кириб бориш учун маълум бир билим ва кўникмалар ҳамда ишончли ахборот каналларига эга бўлишни талаб этади. Шу билан бирга, Ўзбекистон агросаноат мажмуасининг жаҳон савдо тизими ва аграр бозорларига интеграциялашувининг назарий ва ташкилий-иқтисодий асосларини такомиллаштириш муҳим вазифалардан саналади. Шу муносабат билан турли усуллар ва механизмларни қамраб олган, агросаноат мажмуасининг рақобатбардошлигини таъминлашга имкон берувчи жаҳон аграр ва озиқ-овқат бозорларига интеграциялашув тизимини такомиллаштириш масалалари алоҳида долзарблик касб этиб бормоқда.

Ўқув қўлланмада экспорт тушунчасининг моҳияти, ўзига хос хусусиятлари ва зарурияти, экспорт стратегиясини ишлаб чиқиш ва маҳсулотларни экспортга тайёрлаш, экспорт каналлари, транспорт турлари ва коридорларини танлаш, экспортни амалга ошириш тартиби ва bosқичлари ҳамда экспорт фаолиятини давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш тизими илмий-амалий жиҳатдан очиб берилган.

Ўқув қўлланмада шунингдек, Ўзбекистон озиқ-овқат маҳсулотларини жаҳон бозорларига, жумладан Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (Россия Федерацияси мисолида) ва Европа Иттифоқи (ЕИ) мамлакатларига экспортга чиқариш имкониятларига баҳо берилган, бу жараённинг миллий товар ишлаб чиқарувчилар учун ижобий ва салбий таъсири ўрганилган, зарурий ҳолларда экспортни қўллаб-қувватлаш тизимини такомиллаштириш бўйича ҳулосалар ва тавсиялар берилган.

² Каримов И.А. “Ўзбекистонда озиқ-овқат дастурини амалга оширишнинг муҳим заҳиралари” мавзусидаги халқаро конференцияда сўзлаган нутқи. “Халқ сўзи” газетаси, 2014 йил 7 июнь.

Г БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ МАҲСУЛОТЛАРИНИ ЭКСПОРТГА ЧИҚАРИШНИНГ НАЗАРИЙ ВА ТАШКИЛИЙ- ИҚТИСОДИЙ АСОСЛАРИ

1.1. Экспорт тушунчасининг моҳияти, ўзига хос хусусиятлари ва зарурияти

Ўзбекистон агросаноат мажмуаси улкан экспорт салоҳиятига эга бўлиб, бу серкуёш заминда етиштириладиган мевалар, сабзавот ва поллиз маҳсулотлари, мева-сабзавотларни қайта ишлаш натижасида олинган озиқ-овқат маҳсулотлари дунё бозорларида мустақкам ўрин эгаллаши мумкин. Мамлакатимизнинг табиий-иқлим шароити жаҳон бозорларида рақобатбардош бўлган мева ва сабзавотларни етиштиришга имкон яратади. Бугунги кунда “биз дунёнинг 80 та давлатига 180 турдан ортиқ сархил мева-сабзавот ва уларни қайта ишлаш асосида тайёрланган маҳсулотларни экспорт қилмоқдамиз. Ўзбекистон ўрик, олхўри, узум, ёнғоқ, қарам ва бошқа кўплаб мева ва сабзавот маҳсулотларини экспорт қилиш ҳажми бўйича дунёда шундай маҳсулотларни етказиб берадиган ўнта етакчи давлат қаторига қиради³”.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва уларни қайта ишлаш натижасида олинган озиқ-овқат маҳсулотларини экспорт қилиш борасида интеграциялашув жараёнларининг кучайиши мамлакатимиз товар ишлаб чиқарувчиларидан жаҳон бозорларига кириб бориш учун маълум бир билим ва кўникмалар ҳамда ишончли ахборот каналларига эга бўлишни талаб этади. Шу туфайли агросаноат мажмуаси озиқ-овқат маҳсулотларини жаҳон бозорларига экспортга чиқаришнинг назарий ва ташкилий-иқтисодий асосларини ўрганиш ҳамда уларни такомиллаштириш бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш муҳим вазифалардан саналади.

Муайян бир мамлакатда ишлаб чиқарилган маҳсулотларни жаҳон бозорларига экспортга чиқариш заруриятини юзага келтирувчи шарт-шароитлар энг аввало халқаро савдо назариялари

³ И.А. Каримов. “Ўзбекистонда озиқ-овқат дастурини амалга оширишнинг муҳим захиралари” мавзусидаги халқаро конференцияда сўзлаган нутқи. “Халқ сўзи” газетаси, 2014 йил 7 июнь.

билан боғлиқ. Россиялик иқтисодчи олимлар И.В.Кокушкина, М.С.Воронинларнинг фикрича: “Халқаро савдо - халқаро иқтисодий муносабатлар тизимининг бир элементи бўлиб, анча мураккаб ва кўп қиррали ҳолат ҳисоблангани учун унинг турли таърифлари мавжуд. Умум эътироф этилган таърифга кўра халқаро савдо дунёнинг барча мамлакатлари ташқи савдоларининг йиғиндисини ифодалайди. Халқаро савдо – бу муайян мамлакатнинг бошқа мамлакатлар билан савдоси бўлиб, у товарлар, ишлар ва хизматларни мамлакатдан олиб чиқиш (экспорт) ва мамлакатга олиб киришдан (импорт) ташкил топади⁴”.

Е.В.Вавилова ва Л.П.Бородулиналарнинг ёндошуви бўйича: “Халқаро савдо (international trade) – халқаро товар-пул муносабатларининг барқарор соҳаси бўлиб, жаҳондаги барча мамлакатлар ташқи савдоларининг йиғиндисидан ташкил топади. “Халқаро ёки жаҳон савдоси” термини шунингдек, яна қуйидаги маъноларни ифодалаш учун ишлатилиши мумкин: 1) жаҳондаги барча мамлакатлар савдосининг умумий ҳажмини; 2) саноати ривожланган, ривожланаётган мамлакатлар ёки бирор континент, ҳудуддаги мамлакатлар ташқи савдосининг умумий ҳажмини⁵”.

Е.Ю. Сидорова халқаро савдони мамлакатларнинг чегаралар орқали товарлар ва хизматлар билан айрибошлаш жараёни деб қарайди. Унинг фикрича, турли маҳсулотларни ишлаб чиқаришда мамлакатлараро рақобат устунликларидаги (ёки нисбий устунликлардаги) фарқлар халқаро меҳнат тақсимотига асос яратади ва мамлакатлар орасидаги экспорт ҳамда импорт оқимини белгилаб беради⁶.

Мутахассисларнинг фикрларига қараганда, халқаро савдо мамлакатларнинг иқтисодий тараққиётига борган сари кучли таъсир кўрсатиб бормоқда. Биргина иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврда халқаро савдо тез суръатлар билан ривожланиб, унинг ўртача йиллик ўсиш суръатлари жаҳон бўйича ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиш суръатларидан 1,5 марта ортиқ бўлди. Натижанда, бир томондан, ташқи савдо иқтисодий тараққиётнинг кучли омили сифатида юзага чиқмоқда, иккинчи томондан эса,

⁴ И.В.Кокушкина, М.С.Воронин. Международная торговля и мировые рынки. Учебное пособие. –СПб.: Техническая книга, 2007. -11 с.

⁵ Е.В.Вавилова ва Л.П.Бородулина. Международная торговля. Учебное пособие. –М.: Гардарики, 2006. – 45 с.

⁶ Е.Ю.Сидорова. Международная торговля: курс лекций. Учебное пособие. –М.: Экзамен, 2006. – 8 с.

мамлакатларнинг халқаро товар айрибошлашдан қарамлиги даражаси ҳам сезиларли даражада ошиди⁷.

Халқаро савдо турли мамлакатлар ўртасида товарлар (ишлар, хизматлар) айрибошлаш билан боғлиқ муносабатларни англашиб, у мамлакатларнинг ўзаро нисбий ва таққослама афзалликларига асосланади. Бу борада фанда бир қанча назариялар мавжуд бўлиб, биз улардан айнан жаҳон аграр ва озиқ-овқат бозорларига қўллаш мумкин бўлганларини кўриб чиқишга ҳаракат қиламиз.

Аввалом бор мамлакатлар ўзларидаги ички истеъмолдан ортиқча рақобатбардош маҳсулотларни халқаро бозорларда сотиш орқали валюта ишлаб топиб, ўзларида ишлаб чиқарилмайдиган товарларни харид қилишга ҳаракат қиладилар. Турли мамлакатлар турли пул бирликларини ишлатишларини эътиборга олсак, халқаро бозорларда амалда бўлган валюталарни ишлаб топиш учун маҳсулотларни экспорт қилишга тўғри келади.

Агросаноат мажмуаси озиқ-овқат маҳсулотларини жаҳон бозорларига экспорт қилиш зарурияти ва шарт-шароитларини таҳлил қилишдан олдин “экспорт” тушунчасининг иқтисодий моҳияти ва хусусиятларини ўрганиш лозим бўлади.

“Экспорт” тушунчасига таъриф беришда турли манбаларда бир-бирига яқин ва ўхшаш ёндошувлар учрайди. Хусусан, Россиялик иқтисодчи олимлар Е.В.Вавилова Л.П.Бородулина-ларнинг таъриф беришича: “Экспорт деганда товарлар ва хизматларни ташқи бозорларда сотиш учун мамлакатнинг миллий чегараси орқали олиб чиқиш тушунилади. Экспорт предметлари бўлиб мамлакатда ишлаб чиқарилган товарлар (хизматлар) ҳамда ташқаридан мамлакатга олиб кирилиб, қайта ишлаб ташқарига сотишга мўлжалланган товарлар ҳисобланади. Экспортнинг алоҳида шакли сифатида реэкспорт, яъни мамлакатга олдин олиб кирилган товарларни қайта ишлагандан ташқарига чиқариб сотиш юзага чиқади⁸”.

Мамлакатимиз иқтисодчи олимларидан Ш.Шодмонов ва У.В.Ғофуровларнинг фикрича, “экспорт – бу товарларни чет эллик мижозларга сотиш бўлиб, бунда мазкур мамлакатларда ишлаб

⁷ Н.А. Миклашевская, А.В.Хлопов. Международная экономика. Учебник. – М.: Дело и сервис, 2004. – 22 с.

⁸ Е.В.Вавилова ва Л.П.Бородулина. Международная торговля. Учебное пособие. –М.: Гардарики, 2006. – 39 с.

чиқарилган товар мамлакатдан ташқарига чиқарилади⁹”. Бошқа бир иқтисодчи олимларимиз А.Ўлмасов ва А.Ваҳобовларнинг таърифича, “экспорт – бу товарларни мамлакат ташқарисига чиқариб сотиш¹⁰”.

Яна бир манбада келтирилишича: “Экспорт – бу товарларни чет эллик харидорларга сотиш бўлиб, бунда ишлаб чиқарилган товар мамлакатдан ташқарига чиқарилади. Экспортнинг иқтисодий самарадорлиги шу билан аниқланадики, мамлакат ишлаб чиқаришнинг миллий харажатлари жаҳон харажатларидан паст бўлган маҳсулотларни четга чиқаради. Бунда экспортдан олинадиган ютуқ ҳажми мазкур товар бўйича миллий ва жаҳон нархларининг нисбатига, мазкур товарнинг халқаро айланмасида иштирок этувчи мамлакатларнинг меҳнат унумдорлигига боғлиқ¹¹”. “Экспорт” сўзи лотин тилидаги “exporto” сўзидан келиб чиққан бўлиб, таржимادا “чиқараман” деган маънони англатади. Одатда бу сўз замирида бир мамлакатдан бошқа бир мамлакатга товар-моддий қимматликлар, капитал, билим, ишчи кучи ва бошқаларни олиб чиқиш тушунилади¹².

Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 26 майдаги 77-П-сонли Қонуни билан янги таҳрирда тасдиқланган “Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида”ги Қонуннинг 11-моддасига мувофиқ: “Товарларнинг Ўзбекистон Республикаси божхона ҳудудидан уларни қайта олиб кириш тўғрисидаги мажбуриятни олмасдан олиб чиқиб кетилиши, агар қонун ҳужжатларида бошқача қоида белгиланмаган бўлса, товарлар экспортидир”.

Шунингдек, мазкур қонунда ишлар ва хизматлар экспорти тушунчасига ҳам таъриф берилган: “Ўзбекистон Республикасининг юридик ёки жисмоний шахси томонидан хорижий давлатнинг юридик ёки жисмоний шахси учун ишлар бажариш (хизматлар кўрсатиш), уларнинг бажарилиш (кўрсатилиш) жойидан қатъи назар, ишлар (хизматлар) экспортидир”.

⁹ Ш.Ш.Шодмонов, У.В.Убайдуллаев. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик. –Т.: Иқтисод-Молия, -2010. - 610 б.

¹⁰ А.Ўлмасов, А.Ваҳобов. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик (тўлдирилган ва қайта ишланган нашри). –Т.: Иқтисод-Молия, 2014. – 392 б.

¹¹ Муаллифлар жамоаси. Ўзбекистон ислохотлар стратегиясини изчил давом эттириш йўлида. Ўқув қўлланма. -Т.: Ўзбекистон Республикаси Банк-молия академияси “Молия” нашриёти, 2014. -34 б.

¹² Пособие по экспортной деятельности (для начинающих экспортеров Узбекистана). ПРООН, Торгово-промышленная палата Узбекистана. –Ташкент, 2007. – 4 с.

Товарлар экспорти одатда моддий-буюмлашган шаклдаги маҳсулотларни жаҳон бозорларида сотишни ифодаласа, ишлар (хизматлар) экспорти хорижий миқозларга моддий-буюмлашган шаклга эга бўлмаган, аммо тегишли шартнома асосида маълум ҳақ эъзига амалга ошириладиган ишлар ва хизматларни кўрсатишни назарда тутди.

Ўзбекистон Республикаси агросаноат мажмуаси таркибига кирувчи қишлоқ хўжалиги ва қайта ишлаш саноати корхоналари томонидан 180 дан ортиқ турдаги хўл, қуруқ ва қайта ишланган озиқ-овқат маҳсулотлари дунёнинг 80 дан ортиқ мамлакатларига экспорт қилинмоқда.

Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, озиқ-овқат маҳсулотларини ташқи бозорларга экспорт қилишнинг мамлакат ва миллий товар ишлаб чиқарувчилар учун қуйидаги афзаллик томонлари мавжуд:

- маҳсулотларнинг ички истеъмолдан ортган қисмини жаҳон бозорларида сотиш мамлакат учун валюта маблағлари ишлаб топиш, валюта резервларини ошириш ҳамда тўлов балансини мустаҳкамлашга имкон яратади;

- товар ишлаб чиқарувчилар учун ўз маҳсулотларини экспорт қилиш валюта ишлаб топиш, сотишдан пул тушумлари ва фойдани кўпайштириш учун кўшимча имкониятлар очади;

- жаҳон бозорлари, айниқса Европа Иттифоқи каби ривожланган мамлакатлар бозорларида озиқ-овқат маҳсулотларининг истеъмол, сифат ва экологик хавфсизлик жиҳатларига қўйиладиган техникавий, фармакология, санитария, ветеринария, фитосанитария ва экология стандартлари ҳамда талаблари жуда юқори бўлиб, бу ҳолат миллий товар ишлаб чиқарувчиларни ўз маҳсулотларининг истеъмол хусусиятлари, сифати ва экологик хавфсизлигини мунтазам ошириб боришга мажбур қилади;

- ички бозор тўйинган шароитда ортиқча маҳсулотларни экспортга чиқариш жаҳон бозорларининг бир қисмини эгаллаш орқали сотувлар ҳажмини ва даромадларни оширишга, ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш эъзига таъминланадиган “қўлам самараси” маҳсулотлар таннархини пасайтиришга, сотилмай туриб қоладиган маҳсулотларни йўқотишдан келадиган зарарлардан сақлашга имкон беради;

- жаҳоннинг турли минтақаларидаги бозорларда фаолият кўрсатиш иқлимдаги хилма-хиллик ва мавсумийликка боғлиқ ҳолда

маҳсулот турлари ҳамда ишлаб чиқаришни доимо диверсификация қилишга йўл очади;

- ички бозорда йилнинг маълум мавсумида ўз маҳсулотини сотиши мумкин бўлган товар ишлаб чиқарувчилар иқлимдаги хилма-хиллик эвазига жаҳон бозорларида йил давомида маҳсулот сотишга эришишлари мумкин;

- давлатлараро ва фирмалараро товар айланмаси ҳамда кооперацион-ишлаб чиқариш алоқалари кенгайди;

- халқаро савдо ишлаб чиқариш ресурсларини оптимал тақсимлашга йўл очиб, ишлаб чиқариш кўламини кенгайтиради ва ишлаб чиқариш самарадорлигини юксалтиради;

- миллий товар ишлаб чиқарувчилар учун жаҳоннинг капитал, товар, хомашё-ресурс, молиявий, меҳнат, илмий ва ахборот бозорларига кенг йўл очилади;

- жаҳон бозорларида кучли рақобат муҳитининг мавжудлиги товарлар ассортименти ва сифатининг яхшиланишига, кўшимча сервис хизматларининг ривожланишига олиб келади;

- халқаро савдо ва иқтисодий алоқаларнинг кенгайиши ўз навбатида инфратузилмалар ҳамда коммуникация тармоқларининг ривожланишига олиб келади;

- миллий бозор сифими кичик бўлган мамлакатлар учун янги бозорларга чиқиш имконияти пайдо бўлади;

- миллий ва хорижий товар ишлаб чиқарувчилар ўртасида ўзаро тажриба алмашишга, янги билим ва кўникмаларни эгаллашга ҳамда илғор технологиялар ва инновацион ғоялардан биргаликда фойдаланишга йўл очади.

Юқорида келтирилганлардан кўришиб турибдики, миллий товар ишлаб чиқарувчилар учун жаҳон бозорларига чиқиш ва ўз маҳсулотларини экспорт қилишнинг ҳам давлат, ҳам фирмалар учун манфаатли томонлари жуда кўп.

Озиқ-овқат маҳсулотларини экспорт қилишда жаҳон озиқ-овқат бозорларининг ўзига хос хусусиятларини эътиборга олиш мақсадга мувофиқ. Илмий адабиётларда озиқ-овқат бозорини маҳсулотларнинг тури ва рақобат муҳитидан келиб чиқиб қуйидаги тўртга турга ажратишган¹³:

Биринчи турга – қайта ишланмасдан тўғридан-тўғри бозорга чиқариладиган ҳўл мева-сабзавотлар, гўшт-сут каби маҳсулотлар

¹³ Е.Н.Киселева, О.В.Власова, Е.Б.Коннова. Рынок продовольственных товаров. Учебное пособие. http://www.plam.ru/ucebник/rynok_prodoovolstvennyh_tovarov/p2.php.

бозорлари киради. Бундай бозорларга кириб бориш имкониятлари кенг, нарх талаб ва таклиф нисбатлари асосида ўрнатилади ҳамда ўз характерига кўра соф рақобатлашган бозорга энг яқин келади.

Иккинчи турга – қайта ишлаш корхоналари учун хомашё сифатида бозорга чиқариладиган маҳсулотлар бозорлари киради. Бунга озиқ-овқат саноати корхоналарида қайта ишлаш учун етиштириладиган дон маҳсулотлари, мева-сабзавотлар, гўшт-сут ва бошқа маҳсулотларни мисол қилиб келтириш мумкин. Бундай бозорларда маҳсулотлар стандарт характерга эга бўлиб, йирик партияларда улгуржи нархларда сотилади.

Учинчи турга – бирламчи ва иккиламчи қайта ишланган озиқ-овқат маҳсулотлари бозорлари киради. Бундай бозорларда маҳсулотлар турлари жуда кўп ва хилма-хил, юқори даражада табақалаштирилган. Ҳар бир маҳсулотнинг турли маркалари ва навлари ҳамда сифат кўрсаткичлари учрайди. Шунингдек, ушбу маҳсулотларнинг қадоқланиши ва маркировкаси ҳам турли-туман бўлади. Уларга мева-сабзавот шарбатлари, консервалар, қандолатчилик маҳсулотлари, колбаса ва пишлоқларни мисол қилиб келтириш мумкин.

Бу бозорларда ўзаро ўринбосар товарлар кўп бўлгани учун рақобат муҳити ҳам кучли ва нарх орқали рақобатлашиш имкониятлари кам. Шу сабабли нархдан ташқари рақобатлашиш воситаларидан, яъни реклама, дизайн, сервис ва бошқа маркетинг инструментларидан фойдаланишга устуворлик берилади. Бу бозорларда сотувчилар сони кам бўлиб, рақобат нуқтан-назаридан олигополистик бозорлар сирасига киради. Бозорга кириш имкониятлари ҳам тўсиқлар туфайли чекланган бўлади.

Тўртинчи турга – озиқ-овқат сервиси, яъни умумий овқатланишга тегишли кичкина буфет ёки фаст-фуддан тортиб, йирик ресторанларгача бўлган корхоналар киради. Бу бозор ўзига хос ва турли таркибга эга. Бунда хизмат кўрсатиш турлари, даражаси ва нарх бўйича бир-биридан фарқ қилувчи, соф рақобатлашган бозордан олигополия элементларига бўлган турли субъектлар фаолият олиб боради.

Озиқ-овқат маҳсулотлари бозори ўз даражасига кўра бир неча даражага эга бўлиб, маҳаллий деҳқон бозорларидан тортиб, худудий, миллий ёки жаҳон даражасигача фарқ қилиши мумкин.

Ривожланган мамлакатларда озиқ-овқат бозорини юқори даражада товар таркибига эга бўлган кўп сонли фирмалар ташкил

этади. Бунда бозорда юқори мавкега эга фирмалар гуруҳи яққол кўзга ташланади. Бу бозорларда нарх орқали рақобатлашиш билан бирга нархдан ташқари рақобатлашиш, яъни реклама, товарлар таркибини дифференциациялаш, сифат ва сервис кўрсатиш муҳим ўрин тутлади.

Кейинги йилларда жаҳон озиқ-овқат бозорларида маҳсулотларнинг истеъмол хусусиятларига, яъни уларнинг таркибида инсон соғлиғи учун муҳим бўлган фаол биологик моддалар (табиий шакар, аминок ва органик кислоталар, микроэлементлар ва витаминлар, ферментлар ва бошқалар) мавжуд бўлиши ҳамда экологик жихатдан хавфсизлигига (таркибида пестицидлар, ифлослантирувчи моддалар мавжудлиги, гигиеник, фитосанитария талаблари ва бошқалар) эътибор кучайиб бормоқда. Шунингдек, экспортга чиқарилаётган озиқ-овқат маҳсулотларининг қадокланиши (маркировкаси), ташиш ва сақлаш шароитларига ҳам махсус талаблар қўйилади. Буларни эътиборга олмаслик кучли рақобат шароитида миллий товар ишлаб чиқарувчиларнинг жаҳон озиқ-овқат бозорларидаги имкониятларини кескин чеклайди.

Ҳар бир мамлакат ёки экспортчи фирма жаҳон озиқ-овқат бозорларида ўзининг рақобат устунлигидан унумли фойдаланишга интилади. Рақобат устунлиги мамлакат ёки фирманинг табиий, ташкилий-иқтисодий, техник-технологик ва бошқа шарт-шароитлари таъсирида унинг маҳсулотларини жаҳон озиқ-овқат бозорларидаги бошқа рақобатчилар маҳсулотларидан устун мавқеини белгилаб беради. Бу эса, ўз навбатида кучли рақобат шароитида ютиб чиқиш ва муваффақиятга эришиш имкониятини таъминлайди.

Ўзбекистон агросаноат мажмуасида ишлаб чиқарилаётган озиқ-овқат маҳсулотларини жаҳон бозорларига экспорт қилиш имкониятлари кўйидаги омиллар таъсирида шаклланади:

- Ўзбекистон табиий-иқлим шароитларининг жаҳон бозорларида рақобатбардош бўлган пахта, мева-сабзавотлар ва бошқа қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш учун қулайлиги;
- мамлакатимизда етиштирилаётган қишлоқ хўжалиги ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотларининг ички истеъмолдан ортиқчаллиги ва уларни жаҳон бозорларига экспорт қилиш имкониятлари мавжудлиги;
- мамлакатимизда иссиқ кунларнинг эрта баҳордан токи декабр ойигача давом этиши республикамиз товар ишлаб чиқарувчиларини озиқ-овқат маҳсулотларини жаҳон бозорларига

йил давомида узлуксиз етказиб берадиган ишончли ҳамкорга айлантириш имкониятини бериши;

- республикамизнинг тоғли ва тоғ олди худудларида қўшимча мевазор ва узумзор боғлар барпо этиш учун етарли ер майдонлари мавжудлиги;

- Ўзбекистон мева-сабзавотлари ва уларни қайта ишлаш асосида олинадиган озиқ-овқат маҳсулотлари хуш таъми, витаминлар ҳамда микроэлементларга бойлиги, шифобахш хусусиятлари ва чиройли кўриниши билан жаҳон бозорларида рақобатбардошлиги;

- республикамиз аҳолисининг қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш борасида асрлар давомида тўплаган бой билими, тажрибаси, малака ва кўникмалари мавжудлиги;

- МДХ (айниқса Россиянинг) ва бошқа мамлакатларнинг бозорларида ўзбек мева-сабзавотларига талабнинг юқорилиги ва ушбу бозорлар сифимининг катталиги;

- республикамизда ҳўл ва қуритилган мева-сабзавотлар етиштириш, уларни қайта ишлаш бўйича ҳали фойдаланилмаган имкониятларнинг мавжудлиги;

- мамлакатимизда мева-сабзавотларни етиштириш, саноат усулида қайта ишлаш ва экспорт килишга ҳукумат даражасида берилаётган катта эътибор ва имтиёзларнинг мавжудлиги ва бошқалар.

Кулай табиий-иқлим шароитлари, улкан ресурс салоҳияти ҳамда асрлар давомида шаклланган малака ва кўникмалар мамлакатимиз агросаноат мажмуасининг озиқ-овқат (айниқса мева-сабзавотчилик) қуйи мажмуасини жаҳон бозорларида рақобатбардошлигини ошириш учун истиқболда кенг имкониятлар очиши мумкин.

1.2. Экспорт стратегиясини ишлаб чиқиш ва маҳсулотларни экспортга тайёрлаш

Жаҳон озиқ-овқат бозорларига кириб бориш ва унда мустаҳкам ўрин эгаллаш кўп жиҳатдан экспорт стратегиясини тўғри белгилаб олишга боғлиқ. Илмий адабиётларни ўрганиш асосида шундай хулосага келиш мумкинки, экспорт стратегияси деганда экспортчи фирманинг ўз маҳсулотларини жаҳон бозорларига олиб кириш ва сотиш борасидаги мақсадлари, уларни амалга ошириш воситалари ва муддатларини ўз ичига олган комплекс чора-

тадбирлар тизими тушунилади. Мутахассислар фикрига қараганда, “экспорт стратегиясини ишлаб чиқишда фирма:

- ўзининг экспорт салоҳиятига баҳо бериши;
- экспорт бўйича экспертлар кўмагига таяниши;
- мақсадли бозор ёки бозорларни танлаши;
- мақсадларни аниқлаштириб ўз маҳсулотини танланган

бозорларга олиб кирилишини таъминлаши зарур.

Экспорт стратегиясини ишлаб чиқишда, одатда қуйидаги тўрт омил ҳисобга олинади:

- 1) Экспортдан кўзда тутилган мақсад – қисқа ва истикболли;
- 2) Фирманинг аниқ тактикаси;
- 3) Фирманинг белгиланган мақсадларига эришишига ёрдам берувчи чора-тадбирлар ва уларни амалга ошириш муддатларининг режа-графиги;
- 4) Экспорт билан боғлиқ фаолиятнинг турли шакллари бўйича ресурсларни тақсимлаш¹⁴.

Изданишлар экспорт стратегиясини шакллантириш ўз ичига бир қатор омиллар ва босқичларни қамраб олиши лозимлигини кўрсатади (1-жадвал):

1. Жаҳон бозорларини таҳлил қилиш асосида экспорт қилиниши мумкин бўлган, яъни талаб юқори бўлган маҳсулотлар турларини ва миқдорини аниқлаш.

2. Жаҳон озиқ-овқат бозорлари конъюнктурасини таҳлил этиш. Бунда жаҳон озиқ-овқат бозорларида мавжуд потенциал рақобатчиларнинг устунлик ва заифлик томонларини чуқур ўрганиш.

3. Экспортга чиқариладиган маҳсулотларнинг рақобатбардошлик даражасини таҳлил этиш. Бунда экспортга чиқариладиган озиқ-овқат маҳсулотларига жаҳон бозорларида қўйиладиган мажбурий талабларни ўрганиш ва ўз маҳсулотларини уларга мос келишини таҳлил этиш муҳим саналади.

4. Экспорт учун танланган мамлакатда амал қиладиган ташқи савдо режими ва уни давлат томонидан тартибга солиш механизмларини ўрганиш.

5. Экспортга чиқариладиган маҳсулотлар сифатига қўйиладиган халқаро талабларни ўрганиш.

6. Маҳсулотларни экспортга чиқариш каналларини ўрганиш.

¹⁴ Д.Дэниэлс, Л.Х. Радеба. Международный бизнес: внешняя среда и деловые операции. Пер. с англ., 6-изд. – М.: Дело ЛТД, 1994. – 453 с.

**Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини экспортга чиқариш стратегиясини ишлаб чиқишда
эътиборга олинмадиган асосий омиллار таркиби**

Экспорт стратегиясининг асосий босқичлари	Экспорт стратегиясини ишлаб чиқишда эътиборга олинмадиган асосий омиллار
<p align="center">1</p> <p>1. Экспортга чиқариладиган маҳсулот турлари ва экспорт салоҳиятини аниқлаш:</p>	<p align="center">2</p> <ul style="list-style-type: none"> - жаҳон бозорларида талаб юқори маҳсулотлар турлари ва уларнинг хусусиятлари; - маҳсулотларнинг экспорт учун мос келишини аниқлаш; - қайси турдаги маҳсулотларни қанча миқдорда экспортга чиқариш иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқлига баҳо бериш; - экспортга чиқариладиган маҳсулотларнинг йтки ва жаҳон бозорларидаги нархлари; - экспортга чиқариладиган маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва экспортга чиқариш харажатлари; - экспорт бўйича туланмадиган бож тўловлари, йнгимлар ва солиқлар; - юқини транспортда ташини ва логистика тизимлари имкониятларига баҳо бериш ва экспортга етказиб бериш бўйича йўл харажатларини ўрнатиш; - экспортга маҳсулот чиқаришнинг фирма учун фойдаси ва рентабеллигини таҳлил қилиш.
<p>2. Жаҳон озиқ-овқат бозорлари конъюнктураси таҳлили:</p>	<ul style="list-style-type: none"> - товарга бўлган талаб ва таклиф нисбатлари (бозор мувозанати); - нарх даражаси ва унинг ўзгариш тенденциялари; - бозор сиегими ва ҳажми; - бозорни ривожланиш тенденциялари ва прогнозлар; - бозорнинг очиклиги, ундаги ишбилармонлик муҳити; - рақобат муҳити ва бозорнинг монополизация даражаси; - бозордаги асосий рақобатчилар сони, уларнинг товар ва жугрофий таркиби; - рақобатчи фирмаларнинг бозорда эгаллаган улуши; - тижорат таваккалчилиги (риск); - бозорнинг сиесий, ҳудудий, демографик ва бошқа хусусиятлари; - иқтисодий ёки мавсумий циклар (тебраанишлар) ва бошқ.

<p>1</p> <p>3. Экспортга чиқариладиган маҳсулотнинг жаҳон бозоридagi рақобатбардошлик даражаси таҳлили:</p>	<p>2</p> <ul style="list-style-type: none"> - маҳсулотнинг сифат кўрсаткичлари: нафлиги, таъм ва истеъмош хусусиятлари; - маркетинг ва реклама-аҳборот билан таъминланганлик; - дизайни ва кадохланши; - маҳсулотни бозор сегментларига кўра табақалаштириш; - маҳсулотни нархи ва таннархи; - кафолатлар билан таъминлаш ва кафолат бериш мўддатлари; - сотишдан олдинги ва кейинги сервис; - рақобат бозорига товарнинг ўз вақтида пайдо бўлиши; - мамлакат ёки ХУДУДдаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий вазият.
<p>4. Ташқи савдо режими ва экспортни давлат томонидан тартибга солиш механизми:</p>	<ul style="list-style-type: none"> - экспорт фаолиятида амал қилаётган қонуний-меъёрий ҳужжатлар; - экспорт фаолиятини давлат томонидан тартибга солишнинг ташкилий-иқтисодий асослари; - ТИФ ТН бўйича маҳсулот кодлари; - экспортни тартибга солишнинг тарифли ва нотариф усуллари; - экспорт қилиш таъқиқланган ёки махсус руҳсат (лицензия, квота ва бошқа.) талаб қилинадиган товарлар рўйхати; - экспортларга берилган кафолатлар ва имтиёзлар тизими; - мамлакатлар ўртасида ўзаро энг қулай савдо режими ва ундан фойдаланиш.
<p>5. Маҳсулот сифатига қўйилadиган халқаро талаблар:</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Халқаро стандартлаштириш ташкилоти (ISO) доирасида маҳсулот сифатига, экологик хавфсизлигига, техник нормалар ва стандартларга мос келишига талаб; - ISO стандартлари бўйича сертифицикатлар олиш; - ISO 9001:2000 – сифат менежменти ва ISO 22000:2005 – озиқ-овқат маҳсулотлари хавфсизлиги менежменти бўйича халқаро стандартлар; - тўтридан-тўтри экспорт;
<p>6. Экспорт каналлари:</p>	<ul style="list-style-type: none"> - востичай фирмалар ва экспортга кўмаклашувчи институционал тузилмалар орқали экспорт; - хорижий фирмалар орқали экспорт; - товар-хомашё биржалари, кўргазмалар ва ярмаркалар орқали экспорт; - савдо уйлари, ваколатхоналар ва дистрибьюторлар тармоғи орқали экспорт; - интернет ва электрон савдо орқали экспорт.

I	2
<p>7. Маҳсулотларни экспортга тайёрлаш:</p>	<ul style="list-style-type: none"> - маҳсулотни экологик, техник, фитосанитария, гигиеник хавфсизлик талабларига ҳамда халқаро сифат стандартларига мослаштириш; - маҳсулотнинг рақобатбардошлигини жаҳон бозори талабларига мослаштириш; - маҳсулотни бозор сегментлари бўйича табақалаштириш ва нарх стратегияси танлаш; - маҳсулотнинг дизайни, ўрами ва қadoқлашнинг замонавий воситаларидан фойдаланиш; - маркировка ва брендингни жорий этиш.
<p>8. Экспорт бўйича музокаралар олиб бориш:</p>	<ul style="list-style-type: none"> - музокараларга тайёргарлик кўриш; - музоқара олиб бориш этикасига риоя этиш; - музокараларни олиб бориш технологиясини ўрганиш; - ўзаро ёзишмалар ва сўровларга жавоб бериш; - хорижий хамкорлар билан ўзаро манфаатли алоқаларни йўлга қўйиш; - экспорт шартномасини тузишга келишув.
<p>9. Экспорт шартномаси ва унга қўйиладиган асосий талаблар:</p>	<ul style="list-style-type: none"> - преамбула, шартнома предмети; - маҳсулотни етказиб бериш бўйича «Инкомтермс» халқаро қоидалари; - товарни етказиб бериш муддати; - нарх ва шартнома қиймати, маҳсулотга ҳақ тўлаш шартлари; - товарни қadoқлаш, маркировка қилиш ва юклаш тартиби; - товарни топшириш-қабул қилиш тартиби, рекламация, кафолатлар; - товарнинг келиб чиқиши; - санциялар, форс-мажор ҳолатлари, арбитраж; - шартномани кучга кириш ва амал қилиш муддати; - томонларнинг реқвизитлари, шартнома тили, шартномани визалаштириш.
<p>10. Экспорт маҳсулотларига сертификатлар олиш:</p>	<ul style="list-style-type: none"> - маҳсулотнинг келиб чиқиши тўғрисидаги сертификат (СТ-1 шакл ёки А шакл); - фитосанитария сертификати; - ветеринария сертификати; - гигиеник сертификат; - мувофиқлик сертификати; - фитосанитария сертификати; - ветеринария сертификати.

TDIU

kutubxonasi

h/v 4320

1	2
10. Экспорт махсулотларига сертификатлар оlish:	<p>“Божхона иттифоқи” ҳудудига киришда:</p> <ul style="list-style-type: none"> - ДСТ ёки техник регламентлаш талабига мувофиқлик сертификатига; - ёнгиндан муҳофазалаш сертификати, ёнгиндан муҳофазалаш декларацияси; - давлат рўйхатидан ўтганлиги сертификати.
11. Экспорт юкларини суғур-талаш:	<ul style="list-style-type: none"> - юкларни бузилишдан ва шартномани бузишдан суғурталаш; - экспорт шартномасини комплекс суғурталаш; - юкни конфискация қилинишидан суғурталаш; - экспорт шартномаси ва юкларини суғурталовчи миқлий ва халқаро суғурта компаниялари. <p>Халқаро амалиётда экспорт юкларини суғурталашда зарур бўладиган асосий ҳужжатлар:</p> <ul style="list-style-type: none"> - суғурта полиси; - суғурта сертификати; - суғурта квитанцияси; - очик полис бўйича декларация.
12. Экспорт учун транспорт коридорларини танлаш:	<p>Энг асосий транспорт коридорлари:</p> <ul style="list-style-type: none"> - шимолӣй (Тошкент-Рига); - шимолӣй-ғарбӣй (Тошкент-Брест); - ғарбӣй ёки Транскавказ (Тошкент-Ақтау-Поти); - жанубӣй (Тошкент-Бандер-Аббос); - жанубӣй-шарқӣй (Тошкент-Лян-юн-ганг); - шарқӣй (Тошкент-Находка). <p>Асосий юк ташувчи транспортлар: автомобиль, темир йўл, авиациянинг юк сифими, қиймати ва бошқалар.</p> <p>Асосий ҳужжатлар: транспорт-экспедиция хизмати шартномаси, товарга ҳамроҳлик қилувчи ҳужжатлар, божхона ҳужжатлари ва бошқа ҳужжатлар.</p>
13. Юкларни божхонада рас-миёлаштириш:	<ul style="list-style-type: none"> - декларант-божхона брокерини ёллаш ва унга тақдим этиладиган ҳужжатлар; - божхона юк декларацияси, унинг таркиби ва гулдириш шартлари; - божхона юк декларациясини қабул қилиниши ва расмийлаштирилиши; - божхона органига тақдим қилинадиган асосий ҳужжатлар.

1	
13. Юзларни божхонада расмийлаштириш:	<ul style="list-style-type: none"> - юзни божхона назоратидан ўтказиш; - божхона органининг юкни чиқаришга рухсат бериши.
14. Экспорт бож тўловлари ва солиқлар:	<ul style="list-style-type: none"> - бож тўлови; - акциз солиғи; - қўшилган қиймат солиғи (ҚҚС); - божхонада расмийлаштириш учун бож йиғимлари; - божхона қузатуви учун бож йиғимлари; - маҳсулотларни божхона оմборида вақтинча сақлаш учун бож йиғимлари.
15. Маҳсулотни хорижий бозорга киритиш:	<ul style="list-style-type: none"> - маҳсулот экспорт қилинаётган мамлакат чегарасида божхона назорати; - маҳсулотга қўйиладиган техникавий, санитария, ветеринария, фитосанитария талаблари, экология ва бозор стандартлари, маркировка ва бошқалар; - импортни тарифли ва нотариф усуллар билан тартибга солиш; - хорижий мамлакатларга киришда тўланадиган импорт бож тўловлари, солиқлар ва йиғимлар.
16. Маҳсулотни сийлжитиш ва сотиш (маркетинг) стратегияси:	<ul style="list-style-type: none"> - оммавий ахборот воситалари, телекоммуникация ва интернет тармоқларида реклама уюштириш; - халқаро савдо ярмаркалари ва кўргазмаларда қатнашиш; - бозорли чўқур ва комплекс ўрганиш, истеъмолчиларни турли мезонларга кўра табақалаштириш; - сотишнинг турли усулларини қўллаш; - бизнес ҳамкорлар билан яқин ҳамкорлик алоқаларини йўлга қўйиш; - сотиш каналлари ва дистрибуторлик тармоқларини ривожлантириш; - сотиш чоғидаги ва сотилдан кейинги сервис; - маҳсулотни кафолатлаш; - нарх стратегияси ва бошқалар.

Манба: Экспортга оид тегишли қонунчилик ҳужжатлари, қўлланмалар ва бошқа манбалар асосида муаллифлар ишланмаси

7. Маҳсулотларни экспортга тайёрлашга қўйиладиган талабларни ўрганиш ва маҳсулотларни экспортга тайёрлаш.

8. Хориждан харидорларни излаб топиш, улар билан экспорт бўйича музокаралар олиб бориш.

9. Экспорт шартномаси, унинг бўлимлари, халқаро “Инком-термс-2010” ҳамда қонунчилик доирасида шартномаларни расмийлаштиришга қўйиладиган асосий талабларни ўрганиш.

10. Экспортга чиқариладиган маҳсулотларни давлат стандартлари талаблари бўйича сертификатлаш талабларини ўрганиш.

11. Экспорт учун транспорт коридорларини танлаш ва маҳсулот юкланадиган транспорт-логистика тизимларини ўрганиш.

12. Экспорт юкларини ортиб жўнатиш ва суғурталаш тизимини ўрганиш.

13. Экспортга чиқариладиган маҳсулотларни миллий божхона постларида расмийлаштириш талаблари ва босқичларини ўрганиш.

14. Экспорт бож тўловлари, йиғимлари ва солиқлар тўлаш тартиби ва қийматларини аниқлаш.

15. Маҳсулотни хорижий бозорга киритиш йўллари, воситалари ва усулларини танлаш.

16. Маҳсулотларни жаҳон бозорларига олиб кириш, силжитиш ва сотишнинг маркетинг ва нарх стратегиясини ишлаб чиқиш.

Экспортга чиқариладиган маҳсулот турлари ва экспорт салоҳиятини аниқлаш қўйидаги кўрсаткичлар асосида амалга оширилади: жаҳон бозорларида талаб юқори маҳсулотлар турлари ва уларнинг хусусиятлари; қайси турдаги маҳсулотларни қанча миқдорда экспортга чиқариш иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқлигига баҳо бериш; экспорт маҳсулотининг ички ва жаҳон бозорларидаги нархлари, уларни ишлаб чиқариш ва экспортга чиқариш харажатлари, бож пошлиналари ва солиқлар асосида олинадиган фойдани таҳлил қилиш.

Ўзбекистон жаҳон озиқ-овқат бозорларига ўзининг ажойиб таъм ва истеъмол хусусиятларига эга бўлган мева-сабзавот маҳсулотларини экспортга чиқаради. Мамлакатимиз “...ҳозирги вақтда биз умумий қиймати қарийб 5 миллиард доллар бўлган озиқ-овқат, биринчи навбатда мева-сабзавот маҳсулотларини экспорт қилмоқдамиз.

Ўзбекистон ўрик, олхўри, узум, ёнғоқ, қарам ва бошқа қўшлаб мева ва сабзавот маҳсулотларини экспорт қилиш ҳажми бўйича

дунёда шундай маҳсулотларни етказиб берадиган ўнта етакчи давлат қаторига киради¹⁵”.

Мутахассисларнинг фикрича, “маҳсулот сотиш бозорларини ўрганиш халқаро савдода муваффақиятга эришишни таъминловчи энг асосий омиллардан биридир. Дунёда 200 дан ортиқ мамлакат мавжуд экан, сиз ўз товарларингиз ёки хизматларингиз учун энг сизгими катта ва динамик тарзда ривожланаётган бозорни танлашингиз керак¹⁶”.

Бозор конъюнктурасини таҳлил қилиш асосида экспорт қилиниши мумкин бўлган маҳсулотлар турларини ва миқдорини аниқлаш мумкин бўлади. Бозор конъюктураси қуйидаги тамойиллар асосида тадқиқ қилинади:

- бир турдаги бозорларда аниқланган тенденцияларнинг бошқа бозорларга тўғридан-тўғри қўллаш мумкин эмаслиги;

- бозорларнинг ривожланиши динамик характерга эгаллиги туфайли уларни доимий ва узлуксиз равишда кузатиб бориш зарурлиги;

- бозорларни ўрганишда маълум бир кетма-кетликка амал қилиш: дастлаб – уларнинг хусусиятларини ўрганиш, сўнгра – зарур бўладиган статистик ва аналитик маълумотларни тўплаш, охириги босқичда – конъюктурани таҳлил этиш ва прогнозлаш.

Жаҳон аграр ва озиқ-овқат бозорларининг конъюктурасини ўрганиш қуйидагиларни таҳлил этишни назарда тутати: бозор кўрсаткичлари – бозорнинг сизгими, бозорнинг тўйиниш даражаси ва бошқалар; фирмаларнинг бозорда эгаллаган улуши; товарларга бўлган талаб кўрсаткичлари; бозор таклифини ифода этувчи кўрсаткичлар; нархлар.

Бозор конъюктурасини баҳолашда конъюктуралар индикаторлари деб аталадиган кўрсаткичларга таянилади (1-чизма):

- товарга бўлган талаб ва таклиф нисбатлари (бозор мувозанати);

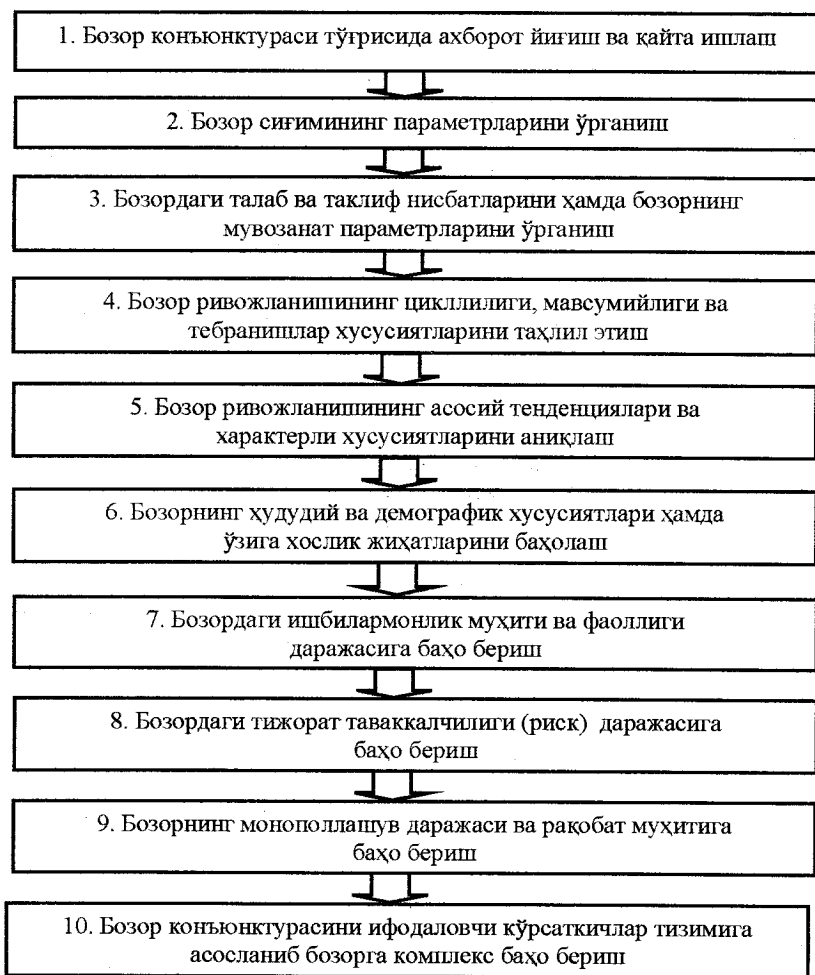
- бозор нархларининг шаклланиши ва ўзгариши динамикаси;

- бозор сизгими ва унинг тўйиниш даражаси;

- бозорнинг истиқболли ривожланиш тенденциялари;

¹⁵ И.А.Каримов. “Ўзбекистонда озиқ-овқат дастурини амалга оширишнинг муҳим захиралари” мавзусидаги халқаро конференцияда сўзлаган нутқи. “Халқ сўзи” газетаси, 2014 йил 7 июнь.

¹⁶ Пособие по экспортной деятельности (для начинающих экспортеров Узбекистана). ПРООН, Торгово-промышленная палата Узбекистана. –Ташкент, 2007. – 23 с.

1-чизма. Жаҳон аграр ва озиқ-овқат бозорлари конъюктурасини баҳолаш босқичлари

- бозор ҳолатининг барқарорлиги ёки тебраниб туриш даражаси;
- бозорнинг очиклиги, ундаги ишбилармонлик муҳити ҳолати;
- рақобат муҳити ва бозорнинг монополлашув даражаси;
- рақобатчи фирмаларнинг бозорда эгаллаган улуши;

- тижорат таваккалчилиги (риски) даражаси;
- бозорнинг худудий ва демографик хусусиятлари ҳамда ўзига хослик жиҳатлари;

- иқтисодий ёки мавсумий цикллار (тебранишлар) ва бошқалар.

Бугунги кунда жаҳон озиқ-овқат бозорлари глобаллашув, халқаро интеграцион тузилмалар ҳамда давлатларнинг ташқи иқтисодий сиёсати натижасида тез ўзгариб бориш хусусиятларини намойён этмоқда. Бу эса бозорларнинг конъюктурасини мунтазам равишда кузатиб бориш ва таҳлил қилиш заруриятини вужудга келтирмоқда.

Озиқ-овқат маҳсулотлари бозори ўз хусусиятларига кўра соф рақобатли бозорга энг яқин турадиган бозорлардан биридир. Соф рақобатлашган бозорда сотувчиларнинг барча ҳатти-ҳаракатлари истеъмолчиларнинг хоҳиш-истаклари ва талабларини қондиришга йўналтирилган бўлади. Чунки, кучли рақобат шароитида маҳсулотларнинг нархи, истеъмолчиларнинг диди, турмуш тарзи, даромадлари, аҳоли сони ва зичлиги, ўринбосар ва тўлдирувчи товарлар нархлари ва бошқалар бозор талабига кучли таъсир кўрсатади. Австрия мактаби вакиллари (Ф.Визер, К.Мингер ва Бем-Баверклар) томонидан илгари сурилган “нафлилик назарияси”га кўра истеъмолчиларнинг бозордаги ҳатти-ҳаракати ва қарор қабул қилишлари асосида асосан учта омил: товарнинг нафлилиги, нархи ва истеъмолчининг даромадлари ётади¹⁷.

Маълумотларга қараганда, “ҳозирги кунда жаҳон аграр ва озиқ-овқат бозорларида рақобат муҳити кундан-кунга кучайиб бормоқда. Айниқса ҳўл ва қуруқ мевалар, сабзавотлар, консервланган маҳсулотлар, қайта ишланган мева-сабзавот маҳсулотлари, ўсимлик ёғи, ун ва ун маҳсулотлари, чой, кофе, цитрус мевалар, сут ва гўшт маҳсулотлари бозорларида шундай ҳолатни кузатиш мумкин. Бунда у ёки бу товарга бўлган талаб ва сотувлар ҳажмига унинг ташқи кўриниши, ранги, ҳажми, чиройли қадоқланиши, ишлаб чиқарувчи корхонанинг репутацияси, сотувчининг ҳатти-ҳаракати ва товарни таклиф эта олиш қобилияти, реклама ва бошқа омиллар кучли таъсир кўрсатади¹⁸”.

Ўзбекистон Савдо-саноат палатаси томонидан чоп этилган “Экспорт фаолияти бўйича қўлланма”да келтирилишича, халқаро

¹⁷ С.С.Ғуломов ва бошқ. Микроиқтисодиёт. Дарслик. –Т.: Шарқ, 2001. - 146 б.

¹⁸ Е.Н.Киселева, О.В.Власова, Е.Б.Коннова. Рынок продовольственных товаров. Учебное пособие. http://www.plam.ru/ucebник/rynok_prodovalstvennyh_tovarov/p2.php. -15 с.

бозорларни босқичма-босқич ўрганишнинг турли усуллари мавжуд бўлиб, уларнинг барчаси қуйидаги учта асосий босқичдан ўтади¹⁹:

1. Асосий бозорларни умумий ҳолда ўрганиш - бунда: турли мамлакатлар кесимида фаолият олиб борилаётган тармоқ бўйича экспортга чиқарилаётган товарларга ўхшаш ёки ўринбосар бўлган товарлар тўғрисида статистик ҳамда бошқа маълумотлар йиғилади; 5-10 га йirik ва кенгайиб бораётган бозорлар танланади; бу бозорлар бир-бири билан таққослама усулда солиштирилади; улардан мос келувчи бир ёки бир нечтаси танланади.

2. Танланган ҳудудий бозорларга (яқин хориж ва МДХ, Европа Иттифоқи, Яқин Шарқ, Осиё, Шимолий ва Жанубий Америка бозорлари, бошқа бозорлар) батафсил баҳо бериш - бозорда экспортга чиқарилаётган маҳсулотга бўлган талаб ва унинг ўзгариш тенденциялари; бозор сигими; унинг товар ва жуғрофий таркиби; рақобатчиларнинг бозорда эгаллаган улушлари; бозорнинг қанча қисмини эгаллаш мумкинлиги; маҳаллий ва хорижий рақобатчиларнинг заифлик ҳамда устунлик томонлари; муваффақиятли савдо олиб боришга тўсқинлик қилувчи омиллар; тарифлар ва импортни тартибга солиш тизими; у мамлакатларда Ўзбекистон учун энг қулай савдо режими бор ёки йўқлиги ва бошқалар.

3. Экспорт учун маъқул бўлган аниқ мамлакат ва бозорларни танлаш ҳамда уларни чуқур ўрганиш – танланган бозорлар бўйича аниқ маҳсулотлар турлари ва потенциал харидорлар тўғрисидаги маълумотларни таҳлил қилиш (мамлакат, корпоратив ва тармоқлар кесимида йиллик, чораклик ҳисоботлар, махсус журналлар ва турли манбаларда эълон қилинган маълумотлар, интернет веб-сайтлари, бюллетенлар, брошюралар, буклетлар, прайс-листлар, статистик тўпламлар ва бошқалардан фойдаланиб).

Озиқ-овқат бозорлари конъюктурасини таҳлил этишда мавжуд ва потенциал рақобатчиларни таҳлил этиш алоҳида аҳамият касб этади. Бу экспортчиларга рақобатчиларнинг устунлик ва заифлик томонларини, уларнинг бозорда эгаллаган улушини ва рақобат стратегиясини чуқур ўрганиш асосида ўз товар сиёсатини шакллантиришга ёрдам беради.

Экспортга чиқариладиган маҳсулотлар ҳамда экспортчи мамлакат ёки фирманинг жаҳон озиқ-овқат бозорларидаги рақобатбардошлик кўрсаткичлари халқаро савдода муваффақиятни

¹⁹ Пособие по экспортной деятельности (для начинающих экспортеров Узбекистана). ПРООН, Торгово-промышленная палата Узбекистана. –Ташкент, 2007. – 23-24 с.

таъминлаб берувчи омиллардан саналади. Маҳсулотларнинг экспорт салоҳиятини аниқлаш учун бир қатор саволларга жавоб топишга тўғри келади:

1. Экспортга чиқарилаётган маҳсулотга танланган мамлакат ёки бозорларда талаб қандай ва унга қайси омиллар таъсир кўрсатади?

2. Танланган бозорларда маҳсулотларнинг сифати, истеъмол хусусиятлари, экологик хавфсизлиги, ўрами, қадоқланиши, техник нормалар ва стандартларга мос келишига қандай талаблар қўйилган?

3. Сотишдан олдинги, сотиш чоғидаги ва сотишдан кейинги сервис хизматларига қўйиладиган талаблар қандай?

Экспортчиларнинг халқаро бозорларда эгаллаган позицияси мустаҳкамлиги уларнинг ишлаб чиқарган маҳсулотлари **рақобатбардошлиги** ҳамда рақобатлаша олиш имкониятлари билан ўлчанади. Рақобатбардошлик биринчи навбатда бозорга таклиф этилаётган маҳсулотларнинг сифат кўрсаткичларини акс эттиради. Товарнинг истеъмол ва қиймат кўрсаткичлари йиғиндиси унга тижорат муваффақиятини таъминлаган тақдирдагина у рақобатбардош ҳисобланади. Рақобатбардош товар – бу ўзининг сифат ва ижтимоий-иқтисодий белгилари билан худди шундай бошқа товардан манфаатли тарзда ажралиб турувчи товардир²⁰.

Бугунги кунда жаҳон озиқ-овқат бозорларига ўз маҳсулотларини экспорт қилувчи товар ишлаб чиқарувчилар олдида турган энг муҳим вазифалардан бири – бу маҳсулотларнинг рақобатбардошлик даражасини баҳолай олиш ва тўғри аниқлашдир. Озиқ-овқат маҳсулотларининг рақобатбардошлигини аниқлашни 2-чизмада келтирилганидек тўртта босқич бўйича амалга ошириш мумкин.

Ривожланган мамлакатларнинг озиқ-овқат бозорларида маҳсулотларга қўйиладиган мажбурий талаблар (техникавий, фармакология, санитария, ветеринария, фитосанитария, экология стандартлари, бозор стандартлари, маркировкалаш, қадоқлаш ва бошқалар) жуда юқори бўлиб, уларга мос келмаган маҳсулотлар чегара божхона постлари назоратидан ўтолмайди ва мамлакат ичкарисига киритилмайди.

²⁰ Е.Н.Киселева, О.В.Власова, Е.Б.Коннова. Рынок продовольственных товаров: учебное пособие. http://www.plam.ru/ucebник/rynok_prodoovolstvennyh_tovarov/p2.php. -16 с.

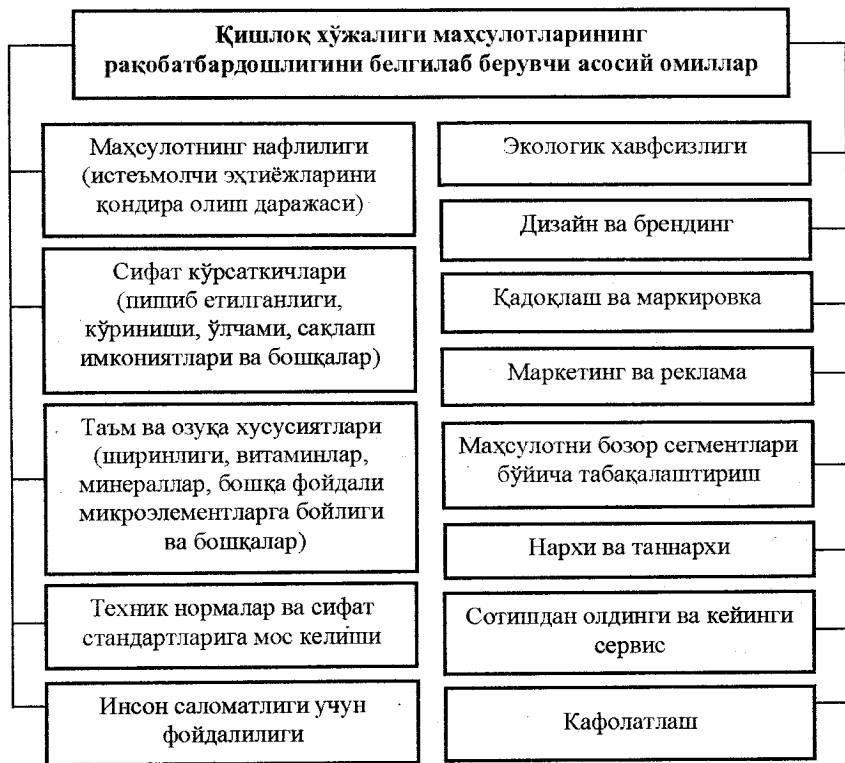
2-чизма. Маҳсулотлар рақобатбардошлигига баҳо бериш босқичлари

Шу сабабдан экспортчи фирмалар бу талабларни олдиндан ўрганишлари ҳамда экспортга чиқариладиган маҳсулотларнинг бу талабларга мос келишини чуқур ва ҳар тарафлама таҳлил этишлари лозим бўлади.

Жаҳон озиқ-овқат бозорларида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари рақобатбардошлигини белгилаб берувчи бир қанча омиллар мавжуд. Улардан энг асосийлари қуйидаги кўрсаткичларда ўз ифодасини топган (3-чизма):

- маҳсулотнинг нафлилиги, таъм ва истеъмол хусусиятлари;
- маркетинг ва реклама-ахборот билан таъминланганлик;
- сифат кўрсаткичлари;
- дизайни ва қадоқланиши;
- маҳсулотни бозор сегментларига кўра табақалаштириш;
- маҳсулотни нархи ва таннархи;
- кафолатлар билан таъминлаш ва кафолат бериш муддатлари;
- сотишдан олдинги ва кейинги сервис;
- рақобат бозорида товарнинг ўз вақтида пайдо бўлиши;
- мамлакат ёки ҳудуддаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий

вазият.

3-чизма. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари рақобатбардошлигини белгилаб берувчи асосий кўрсаткичлар тизими

Ўзбекистон озиқ-овқат маҳсулотларининг жаҳон бозорларидаги рақобатбардошлигини таъминлаш учун экспортчилар ўзларининг жаҳон бозорларидаги рақобат стратегияларини аниқ белгилаб олишлари лозим бўлади. Бунинг учун экспортга чиқарилаётган маҳсулотларнинг жаҳон озиқ-овқат бозорларидаги аналогий маҳсулотлардан рақобат устунлигини таъминлаш ва шу орқали бозорларда ўз позициясини мустаҳкамлаш мумкин бўлади.

Озиқ-овқат маҳсулотларини жаҳон озиқ-овқат бозорларига экспортга чиқариш стратегиясини ишлаб чиқишда маҳсулотларнинг рақобат афзалликлари ва имкониятлари, уларнинг заиф томонлари ҳамда хатарларни аниқлашга қаратилган SWOT таҳлилидан фойдаланиш мумкин (2-жадвал).

Ўзбекистонда етиштирилаётган мева-сабзавот маҳсулотларини жаҳон агарар ва озиқ-овқат бозорларида рақобатбардошлигининг SWOT таҳлили

STRENGTH - КУЧЛИ ТОМОНЛАРИ	WEAKNESS - КУЧСИЗ ТОМОНЛАРИ
<ul style="list-style-type: none"> - Ўзбекистонда сабзавот, полдиз, мева ва узум етиштириш бўйича тўшланган катта тажриба, билим ва салоҳият мавжудлиги; - Ўзбекистоннинг камдан-кам учрайдиган ноёб туپроқ-иқлим шароити, юртимизда кўнгли кунларнинг бир йилда ўртача 320 кун бўлиши, барча тўрт фаслнинг изчил алмашинуви кенг турдаги юқори сифатли мева-сабзавотларнинг асосий навларини етиштириш учун қўлай имкониятлар яратилиши; - мамлакатимизда мавсум янги кўкатлар табиий шароитда етиладиган март ойининг дастлабки кунларидан бошланиб, бутун йил мобайнида бозорларга узум, қовун, хурмо ва беҳининг кечки навлари етказиб бериладиган декабрь ойининг бошига қадар давом этиши, Ўзбекистонни шу маҳсулотлар билан барқарор таъминлайдиган ишончли базага эга мамлакатга айланитириши; - Ўзбекистон қадимдан ўзининг ўрик, шафтоли, олхўри, нок, гилос, анжир, анор, беҳи, узум, помидор, бодринг, шиез ва бошқа кўлаб мева-сабзавотлари, беҳиёс мазаси ва хушбўй хиди билан ажралаиб турадиган қовунлари билан машҳурлиги; 	<ul style="list-style-type: none"> - жаҳон бозорларида мева-сабзавот маҳсулотларига қўйиладиган сифат стандартлари, техник, санитария, гигиеник, фитосанитария, ветеринария, экологик ва бошқа талабларни ISO 9001:2000 ва ISO 22000:2005 стандартлари доirasida жорий этиш етарли эмаслиги; - экспортга чиқиш коридорлари ва йўлларда инфрамузими объектлари ва сервис хизматлари етарли йўлга қўйилмаганлиги; - транспорт-логистика тизимларининг ривожланиш ҳолати талаб даражасида эмаслиги; - божхона постларининг техник қуролланиши, юк ўтказиш қобилияти ва маҳсулотларни сақлаш, хизмат кўрсатиш имкониятлари пастлиги; - мева-сабзавотчиликни механизациялаш даражасининг пастлиги (40-50 %), соҳада қўлланиладиган махсус техникалар етишмаслиги; - мева-сабзавотлар ҳосилдорлиги ривожланган хорижий мамлакатларга нисбатан паст даражада қолаётганлиги; - мева-сабзавотларнинг узок вақт сақлаш ва узок масофаларга ташин имкониятлари юқори бўлган навлари, уруғликларга етишмаслиги; - кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини чиройли қадоклаш ва дизайнни яхшилаш бўйича имкониятлардан етарли фойдаланилмаётганлиги;

STRENGTH - КУЧЛИ ТОМОНЛАРИ	WEAKNESS - КУЧСИЗ ТОМОНЛАРИ
<ul style="list-style-type: none"> - мева-сабзавотларнинг дунё селекциясида ўхшашли бўлмаган жуда бой, хилма-хил навлари, бетакаротин сифати мавжудлиги; - мамлакатимизда етиштириладиган мева-сабзавотларнинг бебаҳо истеъмол хусусиятлари, яъни таркибиде табиий шakar, аминок ва органик кислоталар, саломатлик учун энг мухим бўлган микроэлементлар ва озиқ-овқат рационалида ўрнини алмаштириб бўлмайдиган турли биологик моддаларга бойлиги натижасида дориворлик хусусиятларга эгаллиги; - жаҳонда камдан-кам учрайдиган табиий ва тупроқ-иклим шароитларининг уйғунлиги туфайли дунёдаги энг мазали ва энг фойдали мева-сабзавотлар фақат бизнинг минтақамизда етиштирилиши мумкинлиги. 	<ul style="list-style-type: none"> - мева-сабзавотларни бир хил температурада сақлаб берувчи махсус совуткичли оғборлар сингими етарли эмаслиги; - мева-сабзавотларни рефрежираторлар ёрдамида узок масофаларга ташини тизими яхши йўлга қўйилмаганлиги; - кўпчилик фермерлар ва деҳқонлар жаҳон бозорларидаги нарх-наволар, конъюктура ва рақобат муҳити, экспорт операцияларини амалга ошириши тартиблари, метъерий-хўкухий хўжатлар тўғрисида керакли билим ва кўникмалар ҳамда ишончли ахборотларга эга эмас; - республикада қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини экспортга чиқаришга қўмаклашувчи консалтинг ва сервис хизматлари, инфратузилмалар етарли ривожланмаганлиги ва бошқалар.
OPPORTUNITIES – ИМКОНИЯТЛАР	THREATS - ХАТАРЛАР
<ul style="list-style-type: none"> - мамлакатимизда етиштириладиган қишлоқ хўжалиги ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотларининг ички истеъмолдан ортиқчилиги ва уларни жаҳон бозорларига экспорт қилиш имкониятлари; - МДХ (айниқса Қозғистон ва Россиянинг) ва бошқа мамлакатларнинг бозорларида ўзбек мева-сабзавотларига талабнинг юқорилиги ва ушбу бозорлар сингимининг катталиги; - Россия Федерациясига Европа Иттифоқи ва АҚШ томонидан санкциялар қўлланишига Россиянинг жавобан санкциялар Ўзбекистоннинг экспорт салоҳиятини оширишга қўл келиши; 	<ul style="list-style-type: none"> - жаҳон озиқ-овқат бозорларида барқарор ривожланиш тенденциялари кузатилмаётгани, кўп ҳолларда айрим мамлакатлар ёки уларнинг гуруҳлари ўзларининг сиёсий ва лоббистик манфаатларини қўлаб, бозорлардаги барқарор ҳолатни издан чиқараётгани ҳамда ички бозорни турли протекционистик чоралар, тарифли ва нотариф усуллар ёрдамида ҳимоялашга ўтгани; - ривожланган мамлакатлар ўзларининг қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари экспортёрларини субсидиялар ва бошқа воситалар ёрдамида қўлаб-қувватлаб, ички бозордаги импортга турли тўсиқлар қўйиши бизнинг миллий экспортёрларимизни нотенг шароитда рақобатлаштиша мажбур қилади;

OPPORTUNITIES – ИМКОНияТЛАР	THREATS - ХАТАРЛАР
<ul style="list-style-type: none"> - республикамизда ҳўл ва қуритилган мева-сабзавотлар етиштирилиш, уларни қайта ишлаш бўйича ҳали фўйдаланилмаган имконияТларнинг мавжудлиги; - мамлакатимизда мева-сабзавотларни етиштириш, саноат усулида қайта ишлаш ва экспорт қилишга ҳўқумат даражасида давлат дастурлари доирасида берилаётган эътибор ва имтиёзлар; - кишлоқ ҳўжалиги маҳсулотларини йил давомида саклаш ва экспортга чиқариш учун махсус совуТкичли омборлар тизимининг давлат дастурлари доирасида кенгайиб бораётганлиги; - республикамизнинг тоғли ва тоғ олди ҳудудларида фўйламча мевазор ва узумзор боғлар барпо этиш учун етарли ер-сув ва меҳнат ресурслари мавжудлиги; - интенсив боғлар барпо этиш, ишлаб чиқаришни модернизациялаш чора-тадбирлари мева-сабзавотлар ҳосилдорлигини ва сифат кўрсаткичларини янада оширишга олиб келиши; - кишлоқ ҳўжалиги ишлаб чиқаришга инвестициялар жалб қилиш имконияТларининг кенгайиши; - юкни божхона постларида расмийлаштиришда “ягона дарча тамойили”ни қўллаш уларни расмийлаштириш муТдаТларини қисқартириб, туриб қолишларнинг олдини олаётгани ва бошқалар. 	<ul style="list-style-type: none"> - мева-сабзавот экспортда йирик ҳамкор саналадиган Россия Федерацияси ва Қозоғистон каби мамлакатларга Хитой, Озарбайжон, Жануби-Шарқий Осиё, Хиндистон, Лотин Америкаси ва бошқа мамлакатлардан мева-сабзавотлар экспортининг ошиб бориши хатари; - кўпчилик МДҲга аъзо мамлакатларнинг Жаҳон савдо ташкилотига (ЖСТ) аъзо бўлаётганлиги уларнинг озиқ-овқат бозорларида рақобат мўҳитини кўчайтириб юбориши ва ЖСТ талаблари доирасида экспортнинг тартибга солиниши; - Европа Иттифоқи ва бошқа ривожланган мамлакатлар бозорларида озиқ-овқат маҳсулотларига қўйилаётган сифат стандартлари, техник, санитария, гигиеник, фитосанитария, ветеринария, экологик ва бошқа талабларнинг кундан-кунга кўчайиб бораётганлиги оқибатда бу мамлакатларга экспорт қилиш имконияТининг кийинлашиб бориши; - жаҳон озиқ-овқат бозорларида йирик экспортёр ҳисобланадиган АҚШ, Нидерландия, Хитой, Испания, Туркия, Франция, Италия, Германия, Эрон, Бельгия, Мексика, Хиндистон, Польша, Жанубий Африка, Чили, Перу, Канада, Аргентина, Греция, Малайзия, Таиланд, Иордания, Саудия Арабистони, Озарбайжон ва Миср каби мамлакатларнинг тўтган ўрни ва позицияси мустаҳкамланиб бораётганлиги ва бошқалар.

Манба: Президент И.А.Каримовнинг “Ўзбекистонда озиқ-овқат дастурини амалга оширишнинг мўҳим захиралари” мавзусидаги халқаро конференцияда сўзлаган нутқи ва бошқа манбалар асосида муаллифлар ишланмаси

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг “Ўзбекистонда озиқ-овқат дастурини амалга оширишнинг муҳим захиралари” мавзусидаги халқаро конференциянинг очилиш маросимида сўзлаган нутқида мамлакатимиз мева-сабзавот, полиз ва узум маҳсулотларининг рақобат афзалликлари сифатида қуйидагилар келтирилган:

- Ўзбекистонда сабзавот, мева ва узум етиштириш бўйича асрлар давомида тўпланган ҳамда авлоддан-авлодга ўтиб келаётган катта тажриба ва салоҳият мавжудлиги;

- Ўзбекистоннинг камдан-кам учрайдиган ноёб тупроқ-иқлим шароити, мамлакатимизда куёшли кунларнинг бир йилда ўртача 320 кун бўлиши, барча тўрт фаслнинг изчил алмашинуви кенг турдаги юқори сифатли мева ва сабзавотларнинг асосий навларини етиштириш учун қулай имкониятлар яратиши;

- мамлакатимизда етиштириладиган мева-сабзавотларнинг бебаҳо истеъмол хусусиятлари, яъни таркибида саломатлик учун энг муҳим бўлган микроэлементлар ва озиқ-овқат рационалида ўрнини алмаштириб бўлмайдиган турли биологик моддаларга бойлиги натижасида дориворлик хусусиятларга эгаллиги;

- Ўзбекистон қадимдан ўзининг ўрик, шафтоли, олхўри, нок, гилос, анжир, анор, беҳи, узум, помидор, бодринг, пиёз, саримсоқ пиёз ва бошқа кўплаб мева-сабзавотлари, бекиёс мазаси ва хушбуй ҳиди билан ажралиб турадиган қовунлари билан машҳурлиги;

- мева-сабзавотлар, полиз ва узумнинг дунё селекциясида ўхшаши бўлмаган хилма-хил навлари, бетакрор сифати мавжудлиги;

- мамлакатимизда мавсум янги кўкатлар табиий шароитда этиладиган март ойининг дастлабки кунларидан бошланиб, бутун йил мобайнида, бозорларга узум, қовун, хурмо ва беҳининг кечки навлари етказиб бериладиган декабрь ойининг бошига қадар давом этиши, Ўзбекистонни мева-сабзавот ва полиз маҳсулотлари билан йил давомида барқарор таъминлайдиган ишончли базага эга бўлган мамлакатга айлантириши;

- жаҳонда камдан-кам учрайдиган табиий ва тупроқ-иқлим шароитларининг уйғунлиги туфайли дунёдаги энг мазали ва энг фойдали мева-сабзавотлар фақат бизнинг минтақамизда етиштирилиши мумкинлиги²¹.

²¹ И.А.Каримов. “Ўзбекистонда озиқ-овқат дастурини амалга оширишнинг муҳим захиралари” мавзусидаги халқаро конференциядаги нутқи. “Халқ сўзи” газетаси, 2014 йил 7 июнь.

Маълумотларга қараганда “мева-сабзавот маҳсулотлари таркибида турли-туман, баъзан ўрнини босиб бўлмайдиган ва ҳаётий зарур биологик актив моддалар (витаминлар, органик кислоталар, ферментлар ва бошқ.) мавжуд бўлиб, улар озиқ-овқатлар орқали инсон организмга тушади.

Кўпчилик мева ва сабзавотлар бактерияга қарши ҳамда шифобахш хусусиятларга эгаллиги учун инсонлар овқатланиш рационининг ажралмас қисмига айланган²². Ўзбекистонда етиштириладиган асосий меваларнинг истеъмол хусусиятлари ва фойдали 3-жадвалда жиҳатлари келтирилган.

Мевалар инсонлар ҳаётий фаолияти учун катта аҳамият касб этади. Улар қимматли шакар, органик кислоталар, оксил, ёғлар, минерал тузлар, витаминлар, ферментлар, коллоидлар, пектин моддалар, хушбуй ва бошқа моддаларга бой. Мамлакатимиз табиий-иклим шароитининг мева-сабзавот маҳсулотларини етиштириш учун қулайлиги, яъни вегетация даврининг узок давом этиши, қуёшли кунларнинг кўп бўлиши ва бошқа омиллар бунга имкон яратади.

Мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов республикамызда етиштиляётган мева-сабзавот маҳсулотларининг шифобахш хусусиятлари ҳамда фойдали жиҳатлари хусусида шундай фикр билдиради: “Барчамиз ҳам ўз юртимизда етиштириладиган мева-сабзавотларни хуш кўрамыз, албатта. Бирок, дунёнинг ҳар бир гўшасида ҳам шундай қулай об-ҳаво, иклим, тупроқ шароитлари мавжуд эмас. Бундан ташқари, бу борада олимлар ҳозиргача аниқ таърифлаб бера олмайдиган кўпгина бошқа бир-бирига боғлиқ омиллар ҳам борки, уларнинг ҳар қайсиси ўзгача таъсирга эга. Бу маҳсулотлар фойдали микроэлементларга жуда бой ва қадимда Ибн Сино турли касалликларни даволаш учун айнан мева ва сабзавотлардан фойдаланган, чунки у замонларда кимёвий дори-дармонлар мавжуд бўлмаган, беморлар табиий воситалар ёрдамида даволанган. Бу эса энг аввало сабзавот, мева, турли гиёҳ ва ўсимликлардир.

Бугунги кунда ҳам қишлоқларимиздаги халқ табиблари бундай воситалардан қандай фойдаланиш, баъзи бир хасталикларни қай усулда даволашни яхши биладилар. Мен сизларни бизнинг мева-сабзавотларимизни татиб кўришга таклиф қилар эканман, авваламбор, уларнинг ана шу хусусиятларини назарда тутаман.

²² Р.Гулямов, А.Салимов, Ш.Шукуров и др. Потенциал и перспектива развития плодовоовощеводства и виноградарства в Узбекистане. -Т.: Ўзбекистон, 2014. – 24 с.

Ўзбекистонда етиштирилаётган асосий медаларнинг истеъмол хусусиятлари ва фойдаланиш жихатлари

Маҳсулот тури	Таъм хусусиятлари	Таркибда озик моддалар ва бошқалар мавжудлиги	Фойдаланиш жихатлари
Ўрик	2 ёқimli ифорта эга, ўта ширин ва ширин	3 Қанд микдори - 8,4-19 %; Кислота даражаси - 0,32-1,7 %; Қуруқ моддалар - 20-25 %; Витамин С - 2-5 мг/%. Органик кислоталар, флавоноидлар, каротин, пектин, ошловчи, минераллар: калий ва темир тузлари, витаминлар: В ₂ , В ₁₂ , В ₁₅ . С ва каротин, оксил моддаси, углеводлар, эмульсин ферменти, амингидлин гликозиди ва бошқалар мавжуд.	4 Шифобахш, ошқозон, лихорадкада, юрак-қон томирлари, тери касалликларида, бўлаштирувчи, пешоб хайдовчи, қон босимини туширувчи, қонни кўлайтирувчи, ел хайдовчи, авитаминоз, гижжага қарши, бронхит, трахеит, ларингит, кўк йўтал ва нефрит касалликларда ишлатилади.
Нок	ёқimli ифорта эга, серсув, ўта ширин ва ширин	Қанд микдори - 10,8-12,7 %; Кислота даражаси - 0,13-0,30 %; Қуруқ моддалар - 16-22 %; Витамин С - 5-13 мг/%. Фитонцидлар, ферментлар, пектин, витамин С, В ₁ , В ₂ , В ₆ , РР, Е ҳамда каротин, биотин ва пантоген кислоталар, фенол бирикмалари, минерал бирикмалардан: темир, калий, магний, натрий, кальций, рух, молибден, никель, ванадий, йод, фтор ва бошқалар мавжуд.	Шифобахш, сафрони нормаллаштириш, яраларни даволаш ва ич кетишида, сийдик ва ўт хайдовчи, иситмани пасайтирувчи, дезинфекцияловчи, йўтални даволашда, юрак-қон томирлари деворларини мустаҳкамлашда, склероз ва яллиғланшга қарши ва бошқа хусусиятлари бор.
Шафтоли	ёқimli ифорта эга, ўта ширин ва ширин	Қанд микдори - 7,3-12 %; Кислота даражаси - 0,33-0,95 %; Қуруқ моддалар - 20 %; Витамин С - 12,5 мг/%. Пектин, сахароза, органик кислоталар, А, Е, С, В ₁ , В ₂ , В ₆ , В ₁₅ сингари витаминлар, калий, кальций, натрий, фосфор каби маъданлар ва бошқалар мавжуд.	Шифобахш, иштаха очувчи, мигрен, қулоқ оғриғида даво, юрак, меъда ва ошқозон-ҳазм органларини яхшиловчи, қайт қилишни тўхтатувчи, модда алмасишувини яхшиловчи, танани зарарли моддалардан тозаловчи.

1	2	3	4
Гилос	серсув, ёқимли ифорга эга, ширин ва нордон ширин	Қанд микдори - 12,2 %; Кислота даражаси - 0,23 %, Қуруқ моддалар - 20 %, Витамин С - 1,92 мг/%. Пектин, витаминлардан: В ₁ , В ₂ , В ₆ , РР, С, флавоноидлар, каротин, калий, магний, фосфор, кальций, темир тузлари, микроэлементлардан: йод, фтор, хром, кремний, никель, кобальт, рух, мис ва бошқалар мавжуд.	Шифобахш, буйрак ва жигар фаолиятини, қон айланишини яхшилайди, артрит, гипертония, ревматизм ва подаграда фойдаланилади, ичак фаолиятини сусайтиши, колит (кабзьят) ва бошқа ички хасталикларда даво.
Беҳи	ёқимли ифорга эга, ширин ва нордон ширин	Қанд микдори - 9,7-13,7 %; Кислота даражаси - 0,36-1,0 %; Қуруқ моддалар - 13-18 %; Витамин С - 8-14 мг/%. Органик кислоталар, эфир мойлари, лектин, ошловчи моддалар, витамин С, темир, мис, кальций тузлар, уруғи таркибда 20 %га қадар шиллик модда, гликозид аминдалин, мой, бўёқ моддалари мавжуд.	Шифобахш, камқонликда, юрак, дизентерия, сарик хичкочқ, қорин оғирлиги, бронхит астма, дармонсизлик, камқонлик, йўтал, меъда, жигар ва буйрак хасталикларини даволайди, опқозонни мустаҳкамлайди, қон кетгшини тўхтатади.
Олма	серсув, ёқимли ифорга эга, ширин ва нордон ширин	Қанд микдори - 9,6-14 %; Кислота даражаси - 0,31-0,91 %; Қуруқ моддалар - 16 %; Витамин С - 1,5-11 мг/%. Пектин моддалар, ошловчи ва бўёқ моддалари, каротин, аллицин, биотин, А, С, Н, В ₁ , В ₂ , В ₆ , Е, РР витаминлари, органик фосфор бирикмалари, калий, флавоноидлар, полифенол, темир, калий, кальций, натрий, фосфор, марганец, мис, кобальт ва бошқалар мавжуд.	Шифобахш, юрак-қон томирини мустаҳкамлайди, қонда темир моддасини оширади, опқозон-ичак ярасини даволайди, холестеринни камайтиради, табиий антиоксидант, йодга бўлган эҳтиёжни қондиради, орғиқча вазндан халос бўлишга ёрдам беради ва бошқа хусусиятлари кўп.
Олхўри	ёқимли ифорга эга, ширин ва нордон ширин	Қанд микдори - 9,5-15 %; Кислота даражаси - 0,15-1,35 %; Қуруқ моддалар - 17-25 %; Витамин С - 2,36 мг/%. Оксил, органик кислоталар, А, С, В ₁ , В ₂ , РР, В ₆ ва Е витаминлари, пектин, клетчатка, темир моддалари ҳамда ва бошқалар мавжуд.	Шифобахш, қон босимини пасайтириш ва қон томирларини мустаҳкамлашда, опқозон-ичакни фаолиятини яхшилашда, ишга ҳа ҳоҳувчи, бўшап-тирувчи, ўт ва пешоб ҳайдовчи, тана ҳароратини пасайтирувчи, лихорадкада фойдаланилади.

1	2	3	4
Хурмо	Серсув, ширин ва ўта ширин	Қанд микдори - 20-25 %; Кислота даражаси - 0,33-0,69 %; Қуруқ моддалар - 21-25 %; Витамин С - 9,49 мг/%. А, С, D ва P витаминлар, пектин, йод, бета ва альфа каротин, эроген кислотаси ва ликопен моддаси, фенол ва антоциан моддалари, хлорофилл пигменти, калий, кальций, темир, магний, фосфор, глюкоза ва бошқалар мавжуд.	Шифобахш, бўёқ касаллигида, анемияда, атеросклероз, иштакта бузилишида фойдаланилади, иммунитетни мустаҳкамлайди, асаб тизimini тинч-лантиришида, буйрак-тош касаллик-лари, миелкни даволаш ва косметик восита сифатида ишлатилади.
Анжир	ёқимли ифорта эга, ширин ва нордон ширин	Қанд микдори - 20-25 %; Кислота даражаси - 0,2-0,59 %; Қуруқ моддалар - 20-30 %, Витамин С - 4-5 мг/%. Органик кислоталар, оқсид, минерал бирикмалар: калий тузи, кальций, темир, магний, фосфор; витаминлар: С, В ₁ , В ₂ , Е, РР, каротин, кумарин, пектин ва бошқалар мавжуд.	Шифобахш, организмни тозаловчи, сўрловчи, озиқ моддаларга бой, юрак-қон тизими касалликлари, тут-каноқ, асаб ва ичак касалликлари, кўкрак ва ўшқ йўталани бартараф этишида, балғам кўчишида, кўз ялгли-ланшида, чипқонни пиширишида фойдаланилди.
Анор	ёқимли ифорта эга, серсув, нордон ширин ва ширин	Қанд микдори - 12-19 %; Кислота даражаси - 1,2-1,6 %; Қуруқ моддалар - 15-16 %; Витамин С - 5,12 мг/%. Аминокислоталар, К, С, D, А, Р ₁ , В ₆ , В ₉ ва В ₁₂ витаминлар, йод, мис, калий, марганец, фосфор, кальций, темир, кремний каби минераллар ва бошқалар мавжуд.	Шифобахш, камқонлик касаллигида, гемоглобинни кўтаришида, иммунитетни мустаҳкамлашда, атеросклерозда, бронхит астамада, ангинада, дизентерияда ва диабетда фойдалани, юкори босимни секин-аста туши-шига ёрдам беради, юрак ҳасталик-лари ва аёллар кўкрак рақини олдини олишида фойдалани, косметик восита сифатида ишлатилади.

1	2	3	4
Узум	серсув, ширин ва ўта ширин	Қанд микдори - 20-35 %; Кислота даражаси – 0,5-1,4 %; Қуруқ моддалар – 30-35 %, Витамин С – 0,5-1,5 мг/%. Органик кислоталар, Р, С, РР, В ва К витаминлари, темир, мағний, мис, кобальт, йод, флавоноидлар (кверцетин ва бошқалар), ошловчи моддалар, уруғида— 20 % гача ёғ, ванилин, кверцетин, инозит, холин, бетулин, каротин, никотин ва фоли кислоталар, катехинлар ва бошқа моддалар мавжуд.	Шифобахш, қонни кўпайтиради, кам-қонликда, бепушгликда, атония, юрак-қон тизими, жигар, ўт қоли, сундуқчалари ошқозон-ичак, ўпка, пневмония, бронхит астма ва плеврит, гипертония ва гипотонияда, бод касалликларида фойдали, косметик воситаларда фойдаланилади.

Манбалар: Р.Гулямов, А.Салимов, Ш.Шукӯров и др. Потенциал и перспектива развития плодощеверодства и виноградарства в Узбекистане. –Т.: Ўзбекистон, 2014. – 24-27 с.; М. Исмидинов. Маҳсулотлари совуқхонада сақлаш. Қўлланма Ўзбекистондаги ваколатхонаси, Ўзбекистон Республикаси Ташки иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги. –Т.: Бактрия пресс, 2013. www.uznet.uz/tu/download/index.php?type=publication&id=-14-33 б; Б.Т.Салимов, М.С.Юсупов, А.С.Юсупов. Жаҳон аграр ва озиқ-овқат бозорларига интеграциялашув шароитида мева-сабзавот маҳсулотлари рақобатбардошлигини ошириш. Монография. –Т.: Иқтисодий, 2014. -73-80 б.; <http://xabardot.uz/meva-va-sabzavotlardagi-foydali-moddalar>; <http://uzmed.zn.uz>; <http://www.sugdiyona.uz/index.php/sog-buling/uzum/hurma-mevalarining-foydali-xususiyatlari-haqida>; <http://soglom.uz/tavsiya/3873-zangalidoq-oriqliar-yurak-shifosti.html>; <http://forum.islom.uz/smf/index.php?topic=30673.25>; <http://soglom.uz/turfda-olam/1611-gilos-shifobaxsh-tabiat-nemati.html>; <http://navoiy.press.uz/publ/analiz/1234-olhti-shifoning-zni.html> манбалар асосида муаллифлар томонидан тузилган

Экспертларнинг маълумотларига кўра, бизнинг шароитимизда етиштирилган мева-сабзавотлар бебаҳо истеъмол хусусиятлари, яъни таркибида табиий шакар, амина ва органик кислоталар, саломатлик учун энг муҳим бўлган микроэлементлар ва озиқ-овқат рационада ўрнини алмаштириб бўлмайдиган турли биологик моддаларга бойлиги билан бошқа минтақаларда етиштирилган ана шундай махсулотлардан сезиларли равишда юқори туради²³.

Хусусан, биз севиб истеъмол қиладиган олма таркибида қанд миқдори - 9,6-14 %га, кислота даражаси - 0,31-0,91 %га, куруқ моддалар - 16 %га ва С витамин - 1,5-11 мг/% га тенг. Булардан ташқари унинг таркибида пектин моддалар, каротин, алицин, биотин, А, С, Н, В₁, В₂, В₆, Е, РР витаминлари, органик фосфор бирикмалари, эфир мойи, калий, флавоноидлар, полифенол, темир, калий, кальций, натрий, фосфор, марганец, мис, кобальт ва бошқалар мавжуд.

Олма ниҳоятда шифобахш бўлиб, у табиий антиоксидант, тиббиётда юрак-қон томирини мустаҳкамлаш, қонда темир моддасини ошириш ва холестеринни камайтириш, ошқозон-ичак ярасини даволашда ишлатилади, организмнинг йодга бўлган эҳтиёжини қондиради, ортиқча вазндан халос бўлишга ёрдам беради ва бошқа кўплаб ижобий хусусиятларга эга.

Ўрик ёқимли ифорга эга ширин мева бўлиб, унинг таркибида қанд миқдори - 8,4-19 %га, кислота даражаси - 0,32-1,7 %га, куруқ моддалар - 20-25 %га, витамин С - 2-5 мг/%га тенг. Унда органик кислоталар, флавоноидлар, каротин, пектин, ошловчи, минераллар: калий ва темир тузлари, витаминлар: В₂, В₁₂, В₁₅, С ва каротин, оксил моддаси, углеводлар, эмульсин ферменти, амигдалин гликозиди ва бошқалар мавжуд.

Узум шифобахш бўлиб, у ошқозонга, лихорадкада, юрак-қон томирлари, тери касалликларида, бўшаштирувчи, пешоб ҳайдовчи, қон босимини туширувчи, қонни кўпайтирувчи, ел ҳайдовчи, авитаминоз, гижжага қарши, бронхит, трахеит, ларингит, кўк йўтал ва нефрит сингари касалликларни даволашда ишлатилади. Бундай фойдали ва шифобахш хусусиятларни нок, беҳи, шафтоли, гилос, олхўри, хурмо, анор, анжир, узум бошқа меваларда ҳам кўплаб учратиш мумкин.

²³ И.А.Каримов. “Ўзбекистонда озиқ-овқат дастурини амалга оширишнинг муҳим захиралари” мавзусидаги халқаро конференцияда сўзлаган нутқи. “Халқ сўзи” газетаси, 2014 йил 7 июнь.

Илмий манбаларда республикамызда етиштирилаётган сабзавотларнинг фойдали истеъмол хусусиятлари ва таркибидаги биологик фаол моддалар туфайли инсон организмиде учун ниҳоятда фойдалилиги хусусида ҳам қимматли фикрлар учрайди. Хусусан, мутахассисларнинг таъкидлашича, “кўпчилик сабзавотлар – паст калорияли маҳсулотлар бўлиб, таркибида ёғлар деярли учрамайди. Уларнинг таркибига бошқа маҳсулотларда учрамайдиган шакар, крахмал, оксил, турли витаминлар, органик кислоталар, минераллар ва бошқа фойдали моддалар киради. Уларда овқат ҳазм қилишга ижобий таъсир кўрсатувчи тез сўриладиган углеводлар (глюкоза, фруктоза, сахароза) ҳам, секин ҳазм бўладиган пектин моддалар ҳам нисбатан кўп учрайди²⁴”.

Ўзбекистондан ҳўл сабзавотлар: помидор, карам, бодринг, сабзи, шолғом ва бошқалар, полиз маҳсулотларидан тарвуз ва қовун экспортга чиқарилади. Мутахассисларнинг фикрларига қараганда, “Ўзбекистонда етиштириладиган сабзавот ва полиз маҳсулотлари навлари таркибида кўп миқдорда шакар, аскорбин кислотаси ва бошқа биологик қимматли моддалар мавжудлиги билан хориждаги шундай маҳсулотлардан устун туради²⁵”.

Ўзбекистонда етиштириладиган энг асосий сабзавот ва полиз маҳсулотларининг озиқа қиммати ва фойдали хусусиятлари 4-жадвалда келтирилган. Хусусан, жадвал маълумотларни таҳлил этиш шуни кўрсатадики, помидор таркибида 5,4-8,7 %гача қуруқ моддалар, 2,7-3,6 % гача қанд миқдори, 1,4 %гача каротин, аҳамиятли миқдорда органик кислоталар, витаминлар, 316 мг/%гача калий, темир, крахмал, клетчатка, пектин, турли ферментлар, алколоидлар ва бошқа фойдали моддалар мавжуд. Унинг таркибига кирувчи антиоксидантлар қаришни олдини олиш, рак ва инфаркка қарши хусусиятларга эгаллиги эътироф этилган.

Республикада етиштирилаётган бодринг навларида 4-6 %гача қуруқ моддалар, 1,4-20 %гача қанд миқдори, 6-7 %гача аскорбин кислотаси, 196 мг/%гача калий, булардан ташқари фосфор, магний, натрий, темир, бир қатор микроэлементлар ва бошқа фойдали моддалар мавжудлиги аниқланган бўлиб, у овқатланиш рақioni-нинг ажралмас қисмига айланган.

²⁴ Р.Гулямов, А.Салимов, Ш.Шукуров и др. Потенциал и перспектива развития плодoоvощеводства и виноградарства в Узбекистане. -Т.: Ўзбекистон, 2014. – 24 с.

²⁵ Р.Гулямов, А.Салимов, Ш.Шукуров и др. Потенциал и перспектива развития плодoоvощеводства и виноградарства в Узбекистане. -Т.: Ўзбекистон, 2014. – 31 с.

**Ўзбекистонда етиштириладиган асосий сабзавот ва полиз
махсулотларининг озиклик қиммати**

Экин тури	Курук модда, %да	Қанд мик-дори, %да	Аскорбин кислотаси, мг,%да	Клетчатка, %да	Каротин, мг/%да	Минерал моддалар
Помидор	5,4-8,7	2,7-3,6	24-30	0,8	1,4	316 мг/%гача калий
Бодринг	4-6	1,4-20	6-7	196 мг/%гача калий
Патиссон	0,7-0,8	4,3	23,0	1,3
Карам	6,1-8,2	3,5-4,3	30-70	0,9-1,0	0,04
Бошпийёз	9,4-12,0	9,0-12	11-15	0,8-0,9	18 хил кимёв. элементлар
Саримсоқ	40 %гача	20-21	5,5	1,0
Лавлаги	10-14	8-10,0	10	0,9	286 мг/100 г. гача калий, 48 мг/100 г магний
Сабзи	10,2-12,2	6,5-70	5-6	1,7	15-17	18 хил кимёв. элементлар
Қовоқ	5-25	1,7-14	8	0,7-0,95	38	222 мг/100 г. гача калий
Тарвуз	8,4-13	7,6-12	16-18	0,5	224 мг/100 г магний
Қовун	16-20	13,4-18,0	15,2-20	0,6	120 мг/100 г. гача калий

Манба: Р.Гулямов, А.Салимов, Ш.Шукуров и др. Потенциал и перспектива развития плодовоовощеводства и виноградарства в Узбекистане. -Т.: Ўзбекистон, 2014. – 31 с.

Янги узилган бодринг иштаҳа очувчи, овқат ҳазм қилишни яхшиловчи, сафро ажралишини кўпайтирувчи, оксил ва бошқа моддаларни сўрилишига ёрдам берувчи, организмдан захарли моддалардан тозалашга кўмак берувчи, ошқозонни тозаловчи ва ундаги касал кўзғовчи бактерияларни қирувчи хусусиятлари туфайли азалдан тиббиётда доривор восита сифатида ишлатиб келингани маълум.

Маълумотларга кўра, “яшил сабзавотларда хлорофилл ва фоллий кислотаси кўп, олов ранг мева ва сабзавотлар альфа-каротин, бета-каротин, геспередин (антиоксидант таъсирга эга флавоноидлар), бета-криптоксантин (сарик-олов ранг пигмент, юрак касалликлари, йўғон ичак саратонининг олдини олишда муҳим роль ўйнайди), флавонол, терпеноид, фталидларга бой. Сабзавотларнинг ёрқин ранги уларнинг мазасини ёқимли қилибгина қолмай, турли касалликларга қарши курашадиган фойдали фитонутриентлар ҳақида ҳам дарак беради. Кўпчилик одамлар фитонутриентларни керакли миқдорда истеъмол қилмайди. Бу “рангли танқислик” юрак касалликлари, остеопороз, саратон, диабет ва бошқа касалликлар хавфини оширади²⁶”. Бу каби фойдали ва шифобахш хусусиятларни республикамизда етиштириладиган барча сабзавот ва полиз маҳсулотларида топиш мумкин.

Озиқ-овқат маҳсулотларининг жаҳон бозорларига экспорт қилишда маҳсулот сифатига қўйиладиган қўйидаги халқаро талабларни эътиборга олиш ўта муҳимдир:

- Халқаро стандартлаштириш ташкилоти (ISO) доирасида маҳсулот сифатига, экологик хавфсизлигига, техник нормалар ва стандартларга мос келишига қўйиладиган талаблар (ISO стандартлари) бўйича сертификатлар олиш;

- ISO 9001:2000 – сифат менежменти ва ISO 22000:2005 – озиқ-овқат маҳсулотлари хавфсизлиги менежменти бўйича халқаро стандартларга риоя этиш.

Агар маҳсулотининг сифат параметрлари экспорт учун танланган мамлакатнинг сифат стандартлари ва хавфсизлик нормаларига мос келмаса, қўйидаги қарорлардан бирини танлашга тўғри келади:

- сифати ва рақобатбардошлигини ошириш устида иш олиб бориш;

- маҳсулот сифатига камроқ талаб қўядиган бошқа бозорларни излаб топиш;

- маҳсулотни арзонроқ нархда таклиф қилиш.

Экспортга чиқараётган маҳсулотларимиз жаҳон озиқ-овқат бозорларида барқарор талабга эга бўлишини ва мустаҳкам ўрин эгаллаши учун маҳсулотларимизнинг халқаро сифат стандартларига мос келишини таъминлаш зарур бўлади. Чунки, жаҳон

²⁶ <http://xabardor.uz/meva-va-sabzavotlardagi-foydali-moddalar>.

бозорларида озиқ-овқат маҳсулотларининг истеъмол, сифат ва экологик хавфсизлиги жиҳатларига қўйиладиган фармакология, санитария, ветеринария, фитосанитария, техник ва экологик хавфсизлик талаблари кундан-кун кучайиб бормоқда.

Маркетинг тадқиқотлари олиб боровчи фирмалар, наслчилик ва нав-селекция илмий тадқиқот муассасалари, тажриба-синов лабораторияларида фаолият олиб боровчи товаршунос олимларимиз ҳамкорликда жаҳон озиқ-овқат бозорларидаги конъюнктуравий ўзгаришлар ва уларнинг ривожланиш тенденцияларини кузатиш ҳамда чуқур таҳлил этиш асосида миллий маҳсулотларимизнинг сифат параметрларини яхшилаш, уларни халқаро сифат стандартларига, санитария ва фитосанитария, экологик ҳамда техник хавфсизлик талабларига мослаштириш устида изланишлар олиб боришлари лозим.

Маҳсулотларни экспортга тайёрлаш фирманинг экспорт стратегиясини ишлаб чиқишда алоҳида ўрин эгаллайди. У ўз ичига қуйидагиларни олади:

- маҳсулот дизайни, ўрами ва қадоқлашнинг замонавий воситаларидан фойдаланиш;

- маркировка ва брендингни жорий этиш;

- маҳсулотни бозор сегментлари бўйича табақалаштириш.

Озиқ-овқат маҳсулотларини экспортга мослаштириш нафақат маҳсулотнинг ўзи тўғрисидаги, балки хорижий бозорларнинг хусусиятлари ҳамда конъюктураси тўғрисида муайян билим ва кўникмаларни билиш талаб қилинади. Жаҳон бозорларини ўрганиш ҳамда хорижий ҳамкорлар маҳсулотларни экспортга мослаштиришда ёрдам бериши мумкин. Экспертларнинг фикрича, ички бозорларда юқори талабга эга бўлган маҳсулотларни хорижий бозорларда осонлик билан сотиш мумкин деб ўйлаш хатодир. Бошқа экспортёрлар ҳар қандай бозорда сотиш мумкин бўлган универсал товар образини яратишга уринишади. Афсуски, ҳар иккала ёндошув хатодан холи эмас²⁷.

Ташқи бозорларга кириб бориш учун маҳсулотларни хорижий мамлакатларнинг меъёрий-қонунчилик талабларига мослаштириш, уларнинг сифат стандартлари, техник нормалари, жуғрофий, демографик, худудий, иқтисодий, маданий-маиший ва бошқа

²⁷ Пособие по экспортной деятельности (для начинающих экспортёров Узбекистана). ПРООН, Торгово-промышленная палата Узбекистана. –Ташкент, 2007. – 25 с.

хусусиятларини эътиборга олган ҳолда фаолият олиб боришимиз мақсадга мувофиқ.

Гарчи республикамизда етиштирилаётган мева-сабзавотлар ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари ўзларининг истеъмол хусусиятлари, шифобахшлиги ва бошқа фойдали хусусиятлари билан жаҳон озиқ-овқат бозорларида рақобат устунлигига эга бўлса-да, уларни ички бозорда қандай сотилса, шундайлигича жаҳон бозорларига чиқариш кутилган натижани бермаслиги мумкин. Хорижий мамлакатларда мева-сабзавотлар йирик супер ва гипермаркетларнинг махсус жиҳозланган бўлимларида ёки ихтисослашган озиқ-овқат дўконларида сотилади. Республикамиздаги сингари деҳқон бозорлари Европа ва бошқа ривожланган мамлакатларда камдан-кам учрайди. Улардаги озиқ-овқат савдосининг ўзига хослиги шундаки, маҳсулотлар, шу жумладан мева-сабзавот маҳсулотлари ҳам чиройли ва турли оғирликдаги ўрамларда, қадоқланган ҳолда сотилади. Бу истеъмолчилар вақтини тежаш, гигиена-санитария қоидаларига риоя этиш, чиройли дизайн орқали уларнинг эътиборини тортиш, уларнинг диди ва эҳтиёжларидаги товарларни етказиб беришга бўлган интилишларда намоён бўлади.

Маҳсулот сифатини таъминлаш билан бир қаторда уларни бозорбоп ҳамда харидоргир қиладиган маркировка, реклама ва брендинг каби ташкилий-иқтисодий дастаклардан ҳам унумли фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Айниқса, ўзбек мева-сабзавотларининг ички ва ташқи бозорларда ўзига хос имиджи ва обрў-эътиборини таъминлашда, уларнинг машҳур сифат ва товар белгиси сифатида танилишида брендингдан унумли фойдаланиш муҳимдир. Бренд (ингл. *brand*, — товар белгиси, савдо маркаси, клеймо, яъни товарнинг маркаси) – бу маркетингда янги инновацион товар ёки хизматни ифодаловчи термин; у ёки бу товар ишлаб чиқарувчининг машҳур, тез таниладиган ва ҳуқуқий жиҳатдан ҳимояланган белгисидир²⁸.

Брендни аниқлашда иккита ёндошув учрайди:

1. Маҳсулот ёки фирманинг индивидуал атрибутлари: номи, логотипи ва бошқа визуал элементлари (дизайн, рангли тасвирлар, чизмалар ва белгилар) - булар маҳсулот ёки компанияни

²⁸ www.wikipedia.org/wiki.

рақобатчилардан ажратиб кўрсатиш ва қиёслаш учун хизмат қилади.

2. Маҳсулот, хизмат ёки компаниянинг жамоатчилик, ҳам-корлар ва миждозлар кўз ўнгидаги образи, имиджи ва шаъни.

Брендни англаб етишда ҳуқуқий ва психологик ёндошувларни ажратиб кўрсатиш муҳим: Ҳуқуқий жиҳатдан бренд товар ёки компанияни ёки унинг маҳсулотини ифодаловчи товар белгиси, савдо маркаси бўлиб, ҳуқуқий жиҳатдан ҳимояланган бўлади. Истеъмолчи психологияси жиҳатидан бренд истеъмолчининг хотирасида товар тўғрисида сақланган ахборот, образ ёки тасаввурни англатади.

Ҳар қандай “маҳсулот бозорда пайдо бўлганда ўзи тўғрисида истеъмолчида дастлабки тасаввурни ҳосил қилади. Бу тасаввур ижобий ёки салбий бўлиши мумкин. Товарнинг имиджи ёки бренди унинг барча афзалликлари ҳамда камчиликларини кўрсатади, маҳсулотни таклиф этилаётган шу турдаги ёки ўринбосар товарлардан ажратиб кўрсатади²⁹”.

Истеъмолчи учун товарнинг фақат ўзи эмас, унинг сифати, таркиби, экологик хавфсизлиги, ташқи кўриниши, товар белгиси, дизайни, қадоқланиши, яроқлилиқ муддати, кафолат муддати, сотиш чоғидаги ва ундан кейинги сервис хизматлари кўрсатиш муҳим аҳамият касб этади. Шунингдек, маҳсулот этикеткаси ва ўрамида қандай ранглар ҳамда тасвирлардан фойдаланиш, уларни қайси тилларда чоп этиш масалаларига ҳам эътибор қаратиш талаб этилади. Аммо, брендни ривожлантириш ва реклама учун катта маблағ сарфлашга тўғри келади.

Ўзбекистоннинг мева-сабзавот маҳсулотлари, уларни қайта ишлаш натижасида олинган озиқ-овқат маҳсулотлари дунё бозорларида рақобатбардош бўлган, юқори брендли маҳсулотларни яратишга имкон яратади. Бошқача ифодалаганда, “...саховатли ўзбек заминида етиштирилдиган мева ва сабзавотлар юқори нуфузга эга бўлган **ҳақиқий брендга** – товар белгисига айланиб, бу маҳсулотларни сотиб оладиган мамлакатларда улар юксак рақобатдошлиги билан ажралиб туради³⁰”.

²⁹ Пособие по экспортной деятельности (для начинающих экспортеров Узбекистана). ПРООН, Торгово-промышленная палата Узбекистана. –Ташкент, 2007. – 25 стр.

³⁰ И.А.Каримов. “Ўзбекистонда озиқ-овқат дастурини амалга оширишнинг муҳим захиралари” мавзусидаги халқаро конференциянинг очилиш маросимида сўзлаган нутқи. “Халқ сўзи” газетаси, 2014 йил 7 июнь.

Ўзбекистон мева-сабзавот маҳсулотлари собиқ Иттифок давридан ҳозирги МДХ давлатлари озиқ-овқат бозорларида яхши танилган ва биз бу бренддан унумли фойдаланишимиз зарур.

Озиқ-овқат маҳсулотлари экспортида бир турдаги маҳсулотга боғланиб қолиш ҳам кутилган натижани бермайди. Чунки, жаҳон бозорида у ёки бу маҳсулотга талабнинг кескин тушиб кетиши ҳолатлари ҳам кўп кузатилган. Хусусан, “Ўзбекистон жаҳон бозорида хомашё ресурсларининг, масалан, пахта ва бошқа турдаги хомашёларнинг нархи кескин тушиб кетган ҳолатларни кўп мартаба бошидан кечирган”³¹.

Экспорт диверсификацияси, яъни хорижга сотилаётган товар ва хизматлар рўйхатининг кенгайиши, жами экспортда алоҳида товар ёки хизмат тури (айниқса, хомашё) улушининг катта бўлишига барҳам берилиши маҳсулотлар экспорт қилинаётган мамлакатлар географиясини кенгайтиради, экспорт ҳажмининг барқарор бўлишини таъминлайди, миллий иқтисодиётнинг ташқи бозордаги салбий ўзгаришларга таъсирчанлиги даражасини пасайтиради. Экспорт таркибида бир ёки бир неча товарлар улушининг сезиларли даражада ортиб кетиши бу товарлар нархи пасайган ёки уларга ташқи талаб қисқарган ҳолатларда экспортчи корхоналарни оғир аҳволга солиб қўйиши мумкин. Бунинг натижасида экспорт ҳажмининг қисқариши валюта тушумларининг камайиши, ташқи савдо балансининг ёмонлашуви ва корхоналар молиявий аҳолининг тангликка юз тутишига олиб келиши мумкин. Шунингдек, экспорт умумий ҳажмининг кам сонли давлатларга боғланиб қолиши ҳам қалтис ҳолат ҳисобланади³².

Юқоридагилардан келиб чиқиб республикамызда нафақат ҳўл ва қуритилган мева-сабзавот маҳсулотларини, балки уларни чуқур қайта ишлаш асосида олинган тайёр озиқ-овқат маҳсулотлари экспортининг товар ассортиментини кенгайтириш, жаҳон бозорларидаги конъюнктуравий тебранишлар шароитида йўқотишларни минималлаштириш ва фойдани максималлаштириш имкониятини беради деган фикрдамыз.

³¹ И.А.Каримов. 2015 йилда иқтисодиётимызда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамыздир. // “Халқ сўзи” газетаси, 2015 йил 21 январ.

³² Муаллифлар жамоаси. Ўзбекистон ислохотлар стратегиясини изчил давом эттириш йўлида. Ўқув қўлланма. -Т.: Ўзбекистон Республикаси Банк-молия академиясининг “Молия” нашриёти, 2014. -34 б.

Фикримизча, юқорида келтирилган механизмларни чуқур ўрганмай ва таҳлил этмай туриб, жаҳон бозорларида муваффақиятга эришишни таъминловчи стратегияни шакллантириб бўлмайди. Шунинг учун лозимки, мамлакатларнинг ташқи савдони тартибга солиш механизмлари бир-биридан тубдан фарқ қилиши ҳам мумкин ва бу экспорт жараёнида эътиборга олиш лозим бўлган муҳим ҳолатлардан бири ҳисобланади.

1.3. Экспорт каналлари ва уларнинг хусусиятлари

Кейинги пайтларда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини экспортга чиқаришда экспорт каналларининг аҳамияти ортиб бормоқда. Кўпчилик деҳқон ва фермер хўжаликлари ўз маҳсулотларини қайси каналлар орқали жаҳон озиқ-овқат бозорларига чиқариш бўйича етарли маълумотга эга эмаслар. Ташқи бозорларга кириб бориш ва ўрнашиш – бу маҳсулотни танланган бозорларга етказиб бориш ва тарқатишнинг энг самарали усуллари ҳамда воситаларини танлашни англатади. Бу эса экспортчининг мақсади ва экспорт стратегиясига боғлиқдир.

Таҳлиллар шунини кўрсатадики, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини жаҳон озиқ-овқат бозорларига экспортга чиқаришнинг каналлари кўп бўлиб, улардан қуйидагиларни ажратиш мумкин (4-чизма).

4-чизма. Маҳсулотларни экспортга чиқариш каналлари

Тўғридан-тўғри экспорт қилиш деганда озиқ-овқат маҳсулотларини жаҳон бозорларига экспортчи фирманинг ўзи сотиш учун олиб чиқилиши тушунилади. Бизнингча, тўғридан-тўғри экспортнинг ўзига хос ижобий ва салбий жиҳатлари мавжуд. Унинг ижобий томонлари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин:

- маҳсулотни сотиш ва силжитиш бўйича барча қарорларнинг мустақил қабул қилиниши;

- воситачиларга тўланадиган ортиқча харажатларнинг тежалиши;

- маҳсулот нархини арзонлаштириш орқали сотиш ҳажмини ошириш имконияти мавжудлиги;

- хорижлик шериклар билан яқин ҳамкорликда ишлаш мижозлар талабига тез мослашиш имкониятини яратиши ва бошқалар.

Аммо, бизнинг назаримизда тўғридан-тўғри экспорт муайян камчилик ва қийинчиликлардан холи эмас. Жумладан:

- халқаро бозорларда ишлаш бўйича профессионал кўникма ва билимлар етишмаслиги;

- маҳсулотларни силжитиш (реклама, маркировкалаш, қадоқлаш, дизайн ва брендинг) бўйича харажатларнинг юқорилиги;

- жаҳон бозорлари конъюнктураси ва истеъмолчилар дидидаги ўзгаришларни доимий кузатиб бориш бўйича маркетинг тадқиқотлари олиб бориш имконияти чекланганлиги;

- маҳсулот сотиладиган хорижий мамлакатда доимий мижозлар орттириш ва танилиш кўп вақт талаб қилиши;

- маҳсулотларни жаҳон бозорларига етказиб бериш (божхонада расмийлаштириш, транспорт учун ҳақ тўлаш, тарқатиш тармоқларини шакллантириш ва бошқа) ва силжитиш тартибларининг қийинлиги ва серхаражатлиги;

- халқаро бозорларга киришда озиқ-овқат маҳсулотларининг истеъмол, сифат ва экологик хавфсизлиги жиҳатларига қўйиладиган фармакология, санитария, ветеринария, фитосанитария, техник ва экологик хавфсизлик талабларини яхши билмаслик ва бошқалар.

Кўпчилик миллий товар ишлаб чиқарувчилар жаҳон бозорларида профессионал даражада фаолият олиб бориш бўйича билим, кўникма ва етарли тажрибага эга мутахассисларга эга эмас. Бундай ҳолларда маҳсулотларни жаҳон бозорларга олиб киришда воситачилар ва хорижий фирмалар хизматидан фойдаланиш ҳам мумкин. Мутахассисларнинг фикрича: “Маҳсулотни экспорт

қилишда нафақат бу масалада етарли тажрибага эга бўлмаган тадбиркорлар, балки бир неча йиллардан бери ташқи бозорларда иш юритиб келаётган компанияларга ҳам ўзимизнинг ва чет эллардаги божхона қонунларининг кўп жиҳатлари номаълум.

Бу масаларни ҳал этиш учун юқори билим, юридик маълумот ва ташқи иқтисодий фаолиятдаги тажриба талаб этилади. Шунингдек, молиявий харажатлар, вақт ва кучнинг сарфланиши ҳам муҳим аҳамият касб этади. Шундай ҳолатда “экспорт аутсорсинги” – муаммонинг оптимал ечими ҳисобланади. Шу сабабли кўплаб экспорт қилувчи корхоналар “аутсорсинг”дан фойдаланадилар, яъни бошқа юридик шахсга муайян ишни бажаришни топширадилар.

Экспортда аутсорсинг хизматидан фойдаланишнинг муҳим ижобий жиҳатларидан бири бу – танилмаган соҳа билан ишлаш билан боғлиқ бўлган харажатларни қисқартиришдир. ТИФ соҳасида ишларни ушбу соҳа мутахассисига топширган тадбиркор нафақат молиявий томондан ютади, балки бу билан ўз вақти ва кучини бошқа муҳимроқ ишлар учун тежайди³³.

Маҳсулотларни жаҳон бозорларига экспортга чиқаришда профессионал воситачи фирмалар хизматидан фойдаланишнинг яна куйидаги афзаллик томонлари мавжуд:

- улар айнан экспорт-импорт операцияларини амалга оширишга ихтисослашган бўлиб, юқори малакали мутахассис кадрларга эга;

- бундай фирмаларнинг хорижий мамлакатларда доимий мижозлари мавжуд ва маҳсулотни тезда сотиш имконияти юқори;

- улар маҳсулотларни экспортга тайёрлаш, турли сертификатлар олиш, юкларни суғурталаш, божхонада расмийлаштириш, транспортда ташиш, хорижий бозорларга киритиш ва силжитишда профессионал ёрдам кўрсатиши мумкин ва бу экспортчи фирмаларни турли расмийчиликлар ва қийинчиликлардан халос этади;

- воситачи фирмалар жаҳон бозорлари конъюнктурасидаги ўзгаришларни доимий равишда кузатиб боради ва талаб ҳажми, истеъмолчилар дидидаги ўзгаришлар ҳамда нархлар борасида кенг ахборот-маълумот базасига эга бўлади;

³³ А.О.Олимхонов, Ж.М. Имамназаров. Маҳсулот қандай экспорт қилинади? Ўз маҳсулотини экспорт қилишни режалаштираётган тадбиркорлар учун амалий қўлланма. –Т.: Бактрия-пресс, 2013. -37 б.

- улар маҳаллий ва хорижий божхона органлари, транспорт-экспедиция компаниялари, маркетинг ва консалтинг фирмалари, банклар ҳамда бошқа инфратузилмалар билан мустаҳкам алоқага эга.

Юқорида келтирилган омиллар ташқи савдо бўйича воситачи компанияларни маҳсулотларни экспортга чиқаришда ишончли ҳамкорга айлантириши мумкин. Аммо, экспортчи фирма воситачилар хизмати учун ҳақ тўлаши талаб этиладики, бу харажатларни ошириб маҳсулот нархининг қимматлашувига олиб келиши мумкин.

Республикамызда Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги (ЎзТИАИСВ) тизимида бир қатор давлат акциядорлик ташқи савдо компаниялари (ДАТСК) экспорт-импортга ихтисослашган бўлиб, юқори профессионал даражада фаолият олиб бориш имкониятига эга (5-чизма).

5-чизма. Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги тизимидаги экспортга қўмаклашувчи ташқи савдо компаниялари.

Уларга “Ўзинтеримпэкс”, “Ўзпроммашинпэкс” ДАТСК, “Ўзмарказимпэкс” ДАТСК, “Марказсаноатэкспорт” ДАТСК ва “Ўзтадбирокрэкспорт” Ихтисослашган ташқи савдо компаниясини (“Ўзтадбиркорэкспорт” ИТСК) киритиш мумкин. Бугунги кунда уларнинг сонини ва кўрсатадиган хизматлари турини кенгайтириш борасида изчил тадбирлар амалга оширилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги тизимидаги ташқи савдо

компанияларининг аксарияти саноат маҳсулотлари экспортига ихтисослашган бўлиб, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари экспорти билан шуғулланувчи ихтисослашган ташқи савдо компаниялари етарли эмас. Бу йўналишда фаолият олиб бораётган асосий компаниялардан бири “Ўзтадбиркорэкспорт” ихтисослаштирилган ташқи савдо компаниясидир (“Ўзтадбиркорэкспорт” ИТСК-UzTE).

“Ўзтадбиркорэкспорт” ИТСКнинг республикамизнинг барча вилоятларида вакилликлари мавжуд бўлиб, бевосита вилоятларнинг ўзида тадбиркорларга экспорт-маслаҳат хизматларини кўрсатади.

“Ўзтадбиркорэкспорт” ИТСК (UzTE) маҳсулотлар экспорти бўйича қуйидаги аутсорсинг хизматларини кўрсатади:

- тадбиркорларни қизиқтирган бозорларда маркетинг тадқиқотларини ўтказиш;

- маҳсулотнинг экспорт салоҳияти ва рақобатбардошлигини баҳолаш;

- маҳсулотга хориждан мижозлар, бизнес ҳамкорлар излаш ва топиш;

- чет эллик мижозлар билан ҳамкорлик шартномаларини тузиш ва расмийлаштириш;

- маҳсулотлар экспорти учун тегишли рухсатномалар ва турли сертификатларни олишга кўмаклашиш;

- маҳсулот учун хориж валютасида тўловлар олишга кўмаклашиш;

- юкларни божхонада расмийлаштириш ва товарларни энг қулай етказиб бериш схемасини тузиш.

“Ўзтадбиркорэкспорт” ИТСК экспортга чиқарилаётган маҳсулотларни халқаро бозорларда реклама килишда қуйидаги каналлардан фойдаланади:

- халқаро кўргазма, ярмарка ва кооперацион биржалар орқали;

- интернет саҳифаларида реклама килиш (www.uzte.uz интернет саҳифаларида 1000 дан ортиқ маҳсулотлар каталоги мавжуд);

- www.1st-uztrade.com интернет дўконидаги эълонлар тахтаси орқали (900 дан ортиқ товарлар);

- халқаро савдо майдонлари орқали.

Ўзбекистон Ташқи иқтисодий алоқалар, савдо ва инвестициялар вазирлиги тизимидаги “Ўзтадбиркорэкспорт” ИТСК – UzTE билан ҳамкорликнинг афзалликлари 5-жадвалда келтирилган.

**“Ўздабиркорэкспорт” ИТСК – UzTE билан ҳамкорликнинг
афзалликлари**

<p>ТЕЗКОРЛИК:</p> <ul style="list-style-type: none"> - ишлаб чиқарувчидан ариза олиш ва қайта ишлаш (1 кун ичида); - потенциал хорижий харидорни аниқлаш (5 кун ичида); - хорижий харидорга сўровнома юбориш ва ундан эҳтиёж борлиги ҳақида жавоб олиш (3 кун ичида); - маҳсулот намуналарини олиш ва жўнатиш (5 кун ичида); - потенциал хорижий харидорлар билан музокаралар ўтказиш (3 кун ичида); - шартномалар тузиш ва уларни ваколатли органларда рўйхатдан ўтказиш (2 кун ичида); - маҳсулотга бириктирилган ҳужжатларни расмийлаштириш (2 кун ичида); <p>Жами кўпи билан 10 кун ичида</p>
<p>ҲАММАБОПЛИК:</p> <ul style="list-style-type: none"> - ишлаб чиқарувчи жойлашган вилоятнинг ўзида маҳсулот экспорти масалалари бўйича батафсил маълумот ва профессионал маслаҳат олиш; - компания веб-сайти орқали маҳсулот экспорти шарт-шароитлари ва талаблари ҳақида батафсил маълумот олиш; - хорижий харидорларни 1000 хил турдаги маҳсулотлар каталоги орқали ахборот билан таъминлаш.
<p>ИШОНЧЛИЛИК:</p> <ul style="list-style-type: none"> - “UzTE” компанияси экспортolni молиялаштириши ҳисобига экспортolni харажатлар билан боғлиқ хатарларнинг камайиши; - экспорт шартномаларининг юридик жиҳатдан тўғри тўлдирилиши ҳисобига хатарларнинг камайиши; - ишончли хорижий харидорларни излаш ва топишдаги хатарларнинг камайиши; - жаҳон бозорларидаги нарх маркетингини ўтказиш йўли билан хорижий харидор томонидан маҳсулот нархининг тушириб юборилиши хатарини камайитириш; - мустақил юклашолди ва юк тушириш мониторингини ўтказиш ҳисобига товар сифати ва миқдорига эътирозларни камайитириш ва эҳтимоллий муаммоларнинг олдини олиш.

Манба: А.О.Олимхонов, Ж.М. Имамназаров. Маҳсулот қандай экспорт қилинади? Ўз маҳсулотини экспорт қилишни режалаштираётган тадбиркорлар учун амалий қўлланма. –Т.: Бақтрия-пресс, 2013. -41 б. асосида тузилган

“Ўздабиркорэкспорт” ИТСК фаолиятининг асосий йўналишлари қуйидаги жаadwalда келтирилган (6-жаadwal).

**“Ўзтадбиркорэкспорт” ИТСК фаолиятининг асосий
йўналишлари, (2015 й.)**

Фаолият турлари	- тадбиркорлик субъектларига маҳсулотларни экспорт қилишда қўмаклашиш; - экспортни қўллаб қувватлаш, маркетинг ва ин-формацион консалтинг хизматларини кўрсатиш, самарали молия тизимларини яратиш; - маҳаллий ишлаб чиқарувчилар учун янги технологияларни импорт қилишда қўмаклашиш; - халқаро кўргазмалар ташкил этиш ва иштирок этиш.
Экспортга чиқарадиган маҳсулот турлари	хўл ва қуритилган мева-сабзавотлар, дон маҳсулотлари, текстиль ва саноат маҳсулотлари
2015 йилда экспортга чиқарилган маҳсулот турлари ва қиймати	1,9 млрд. АҚШ доллари қийматига эга 100 дан ортиқ турдаги маҳсулотлар.
Экспорт географияси	дунёнинг 30 дан ортиқ мамлакатлари.

Манба: “Ўзтадбиркорэкспорт” ИТСК маълумотлари

“Ўзтадбиркорэкспорт” ИТСК хорижий корхоналар ва уларнинг ваколатхоналарига, Ўзбекистон Республикасининг хорижда жойлашган ваколатхоналарига, халқаро тендерларга тадбиркорлар номидан тижорат таклифларни жўнатиш билан ҳам шуғулланади.

Компания шунингдек, чет эллик харидорларга маҳсулот расми ва намуналарини жўнатиш, барча ҳужжатларни чет тилига таржима қилиш, маҳсулотнинг ТИФ ТН кодларини аниқлаштириш, товарларнинг сифат, келиб чиқиш ва мувофиқлик сертификатларини олиш, товар нархини аниқлаш, чет эллик ҳамкорлар билан савдо уйлари орқали учрашувлар ташкил қилиш ва олиб бориш, экспорт шартномаларини тузиш ва руйхатга олиш, юкни божхонада расмийлаштириш ва логистика-транспорт тизимлари орқали жўнатиш соҳаларида ҳам малакали хизмат кўрсатади.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг экспорт салоҳиятини янада кенгайтириш, уларга замонавий, чет эл бозорларида рақобатдош маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтиришда ва уни экспортга чиқаришда зарур ҳуқуқий, молиявий ва ташкилий ёрдам кўрсатиш, мамлакатимизнинг экспорт қилувчи тадбиркорларини ташқи бозор конъюнктураси ўзгаришлари хавф-хатарларидан ишончли ҳимоя қилишни таъминлаш мақсадида

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2013 йил 8 августдаги ПҚ-2022-сонли “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари экспортини қўллаб-қувватлаш борасидаги қўшимча чоратадбирлар тўғрисида”ги Қарори билан “Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки” ҳузурида республика минтақаларида ҳудудий филиаллари бўлган “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг экспортини қўллаб-қувватлаш жамғармаси” ташкил этилди. Мазкур қарорнинг 2-бандига мувофиқ, қуйидагилар “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг экспортини қўллаб-қувватлаш жамғармаси” фаолиятининг асосий вазибалари ва йўналишлари этиб белгиланди:

- талаб-эҳтиёжга бўлган жорий ва истиқболдаги конъюнктурани ўрганиш юзасидан ташқи бозорларнинг чуқур маркетинг тадқиқотларини ўтказиш ҳамда мамлакатимизнинг кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари томонидан ишлаб чиқариладиган маҳсулотни экспорт қилиш учун потенциал имкониятларни аниқлаш;

- кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари ишлаб чиқараётган маҳсулотларнинг ассортименти ва турларини тизимли асосда таҳлил қилиш, уларнинг ташқи бозорлардаги рақобатдошлик даражасини аниқлаш, тегишли маълумотлар базасини шакллантириш, бунинг асосида экспортга ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг жаҳон ва минтақавий бозорлардаги талаб-эҳтиёжга мос келишини таъминлашга қаратилган таклифлар ишлаб чиқиш;

- кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг маҳсулотларини ташқи бозорларга чиқаришда, эҳтимол тутилган харидорларни излашда, шартномаларни тайёрлаш ва тузишда, экспорт операцияларини амалга оширишда, экспорт қилувчиларни эҳтимол тутилган хавф-хатарлардан ишончли ҳимоя қилишда, шунингдек хорижий мамлакатларнинг қонунчилиги бўйича талаб этиладиган зарур лицензиялар, сертификатлар ҳамда бошқа рухсатнома ва йиғимларни олиш ва тўлашда юридик, молиявий ва ташкилий хизматлар кўрсатиш;

- кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг чет эллардаги тендер савдоларидаги иштирокини кенгайтиришга, шунингдек, ярмаркалар, “давра столлари” ва бошқаларни ташкил этиш йўли билан мамлакатимиз товар ишлаб чиқарувчилари билан хорижий харидорларнинг мулоқотларини ташкил этишга қўмаклашиш.

Мазкур қарорнинг 3-бандига асосан Жамғарма кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларига ташқи иқтисодий операцияларни амалга ошириш билан боғлиқ юридик, молиявий ва ташкилий хизматлар кўрсатишдан халқаро амалиётда умумқабул қилинган миқдорларда - шартнома қийматининг 3 фоизигача бўлган комиссия ажратмалар тарзида ҳақ олиши белгилаб қўйилган.

Жамғарма томонидан кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари, фермер хўжаликларига:

- экспортга мўлжалланган маҳсулотнинг мамлакатимиз брендларини ривожлантириш, экспортга етказиб беришни олға силжитиш, жумладан, хорижий мамлакатларнинг қонунчилигига мувофиқ зарур лицензиялар, рухсатномалар, сертификатлар, шунингдек кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг халқаро тендер савдоларида иштирок этиши билан боғлиқ рўйхатдан ўтиш йиғимлари ҳамда бошқа тўловларни тўлаш;

- экспорт шартномаларини тузган, янги бозорларга чиқиш ва янги маҳсулот турларини экспорт қилишни таъминлаган ҳолда чет эллардаги кўرғазма ва ярмаркаларда иштирок этиш учун беғараз молиявий ёрдам кўрсатиш ҳуқуқи берилган.

“Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг экспортини қўллаб-қувватлаш жамғармаси”, жумладан унинг худудий филиаллари 2019 йилнинг 1 январига қадар барча турдаги солиқлар, йиғимлар, бож ҳамда давлат мақсадли жамғармаларига мажбурий ажратмалар тўлашдан (ижтимоий тўлов бундан мустасно) озод қилинган.

“Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг экспортини қўллаб-қувватлаш Жамғармаси” тадбиркорлик субъектларининг экспорт салоҳиятини янада кенгайтириш, уларга замонавий, чет эл бозорларида рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтиришда кўмаклашиш, деҳқон ва фермер хўжаликлари томонидан ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларни экспорт қилиш жараёнида вужудга келаётган муаммоларни чуқур ўрганган ҳолда, уларни бартараф этиш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш мақсадида соҳавий давра суҳбатларини ўтказмоқда. Жумладан, 2015 йил давомида Жамғарма томонидан 3 213 та тадбиркорлик субъектларига маҳсулот ва хизматларни экспорт қилишда хизматлар кўрсатилган ва 1 045,0 миллион долларлик экспорт амалга оширилган. Шу жумладан, озиқ овқат ва қишлоқ

хўжалиги маҳсулотлари бўйича қиймати 373 миллион АҚШ долларлик 1217 та экспортни амалга оширишда кўмак кўрсатилган (7-жадвал).

7-жадвал

“Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг экспортини қўллаб-қувватлаш Жамғармаси” томонидан тадбиркорлик субъектларига экспорт соҳасида кўрсатилган хизматлар, (2015 й.)

Кўрсатилган хизматлар турлари	Хизмат кўрсатилган тадбиркорлар сони
Ташқи бозорларни ўрганиш ва хориждан ишончли ҳамкор излаб топишда	2 894 (шу жумладан 90 тасига хорижий ҳамкор топишда)
Хорижий мамлакатларда ўтказиладиган кўр-газмалар ва ярмаркалар, тендерларда қатнашишда, хорижий давлатларнинг қонунчилигидан келиб чиқиб талаб қилинадиган рухсат берувчи ҳужжатлар, сертификатлар ва лицензиялар олиш ҳамда божхона расмийлаштирувида	203
Экспорт шартномаларини тузиш, уларни тегишли давлат органларида рўйхатга қўйишда ҳамда сугурта полиси орқали маҳсулотларни экспорт қилишда	116
ЖАМИ:	3 213

Манба: “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг экспортини қўллаб-қувватлаш Жамғармаси” маълумотлари - www.nbu-export.uz.

Шунингдек, ташқи бозорларни ўрганишда 2894 та (шундан чет эллик ҳамкорларни топишда 90 та), халқаро кўрғазмаларда иштирок этишда, халқаро сертификатлар олиш ва божхона расмийлаштирувида 203 та, шунингдек, экспорт шартномаларини тузиш ва маълумотларни ташқи савдо айланмасининг ягона тизимига киритишда 116 та тадбиркорга ёрдам берилган.

“Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг экспортини қўллаб-қувватлаш Жамғармаси” томонидан 2015 йилда 192 та тадбиркорларга халқаро кўрғазма ва ярмаркаларда иштирок этишга амалий ёрдам кўрсатилган. Хорижий ҳамкорларни республикамизга таклиф этиш натижасида 400 дан ортиқ тадбиркорлар Россия, Латвия, Литва ва бошқа давлатларнинг ишбилармон доиралари билан музокаралар ўтказишган. Натижада,

481 миллион долларлик экспорт келишувлари имзоланган ва улар доирасида 56 миллион долларлик экспорт амалга оширилган³⁴.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2011 йил 28 апрелдаги “Сертификатлаштириш жараёнларини такомиллаштириш ва сифат менежменти тизимини жорий этишга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 122-сонли Қарорига асосан “Ўзстандарт” агентлиги қошида маҳсулотларни экспорт қилишга кўмаклашиш бюроси ташкил этилган. Унинг асосий вазифалари этиб қуйидагилар белгиланган:

- экспортга йўналтирилган маҳсулотларни ишлаб чиқарувчи ташкилотларга стандартлар, сертификатлаштириш, ёрлиқлаш, қадоқлаш ва бошқа параметрлар бўйича халқаро ва мамлакатлараро талаблар юзасидан бепул консултация хизматлари кўрсатиш;

- ишлаб чиқарувчи ташкилотлар томонидан экспортга йўналтирилган маҳсулотлар ишлаб чиқаришда стандартлар бўйича халқаро ва мамлакатлараро талабларни жорий этиш ва улар даражасига эришиш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш;

- ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларни хорижий бозорларга киритиш бўйича зарур маълумотларни олиш учун ишлаб чиқарувчи ташкилотларга ахборот-консултация ёрдами кўрсатиш;

- стандартлар, сертификатлаштириш, маҳсулотларни ёрлиқлаш, қадоқлаш ва бошқа параметрлар бўйича халқаро ва мамлакатлараро талабларнинг доимий равишда янгиланган бориладиган маълумотномасини ишлаб чиқиш ва жорий этиш, кейинчалик уни Интернет тармоғидаги “Ўзстандарт” агентлиги сайтига жойлаштириш.

Халқаро сифат стандартларини жорий этган корхоналар учун мамлакатимиз қонунчилигида қуйидаги солиқ имтиёзлари кўзда тутилган :

- юридик шахсларнинг солиққа тортилувчи даромад (фойда) базасини сифатни бошқариш тизимининг ривожланишига йўналтирилган инвестиция миқдорида камайтириш;

- синов лабораториялари томонидан тадқиқотлар ва тестлар ўтказиш мақсадида олиб кирилган технологик ускуналарни бож ва қўшимча қиймат солиғидан озод қилиш.

“Ўзстандарт” агентлиги кўмагида 2015 йилда 2227 та корхонада халқаро стандартларга мос сифатни бошқариш тизими жорий этилган ва 2323 та мувофиқлик сертификатлари, ш.ж. 234

³⁴ www.nbu-expotr.uz.

таси енгил саноатга (24%) ва 414 таси озиқ-овқат саноатига (18,6%) берилган. 2016 йилда 752 та, 2017 йилда эса 470 та корхонада сифатни бошқариш тизими жорий этилиши режалаштирилган.

Келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, мамлакатимизда қулай ишбилармонлик муҳитини шакллантириш орқали экспортга маҳсулот чиқарадиган корхоналарни қўллаб-қувватлашни кучайтириш борасида изчил ва тизимли чора-тадбирлар ишлаб чиқилган ва амалиётга босқичма-босқич жорий этиб борилмоқда. Бу чора-тадбирлар истиқболда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари, фермер ва деҳқон хўжаликлари ҳамда бошқа экспортга маҳсулот чиқарувчи корхоналарнинг ташқи савдо фаолиятини янада ривожлантиришга мустаҳкам замин яратади.

Маҳсулотларни экспорт қилиш каналларидан бири сифатида товар-хомашё биржаларини келтириш мумкин (8-жадвал).

8-жадвал

Республика Товар-хомашё биржаси орқали товарларни экспорт қилишда талаб қилинадиган ишлар кетма-кетлиги

Кўрсаткичлар	Хусусиятлари
1	2
1. Товар биржада қандай шартларда сотилишини олдиндан аниқлаш.	Аниқлаш талаб этилади: - мазкур товар экспортга рухсат этилган маҳсулотлар категориясига кирадими? - қонунчилик билан қандай валютада биржа орқали экспорт рухсат этилган – ўзбек сўми ёки ЭҚВда.
2. Биржадаги савдо-ларда катнашиш шаклини танлаш.	Эътиборга олиш талаб этилади: - биржа савдоларида фақат унда брокерлик жойларига эга биржа аъзолари катнашади, - экспортчи шартнома имзолаб, ёки брокерга маҳсулот сотишни топширади, ёки брокердан унга тегишли жойда маҳсулотини сотиш ҳуқуқини қўлга киритади, - биржа орқали экспорт қилишда экспортчи тариф бўйича биржа ва брокер хизматларига ҳақ тўлайди.
3. Биржа бюллетенида чоп этиш учун товар тўғрисида ахборот такдим этади.	Шу билан бир вақтда биржага такдим этади: - брокер билан тузилган шартномани, - товарнинг экспортга тегишли эканлигини тасдиқловчи ҳужжатни, - товарнинг мавжудлиги ҳақидаги омбор маълумотномасини, - товарнинг бюллетенда турган вақтида уни биржадан ташқарида сотмасликка қафолат хатини.

1	2
<p>4. Савдода товар сотилгандан сўнг уни харид қилган импорт-чи билан шартнома тузиш.</p>	<p>Биржада тузилган шартнома:</p> <ul style="list-style-type: none"> - биржада рўйхатдан ўтказилади ва ундан сўнг ҳисобга олиш учун божхона ва тегишли органларга жўнатилади (сўмга тузилган шартномалардан ташқари); - юк ортиб жўнатиладиган божхона постига топшириладиган Божхона юк декларацияси (сифат, мувофиқлик ва товарнинг келиб чиқиши сертификатлари нусхалари, биржанинг ҳисоб-клиринг палатаси томонидан берилган тўланган битим реестри ва жўнатиш талабномаси нусхалари, товарнинг экспортёрга тегишлилиги ва оморда мавжудлиги тўғрисидаги ҳужжатлар билан бирга) учун асос бўлади; - товар ортиб жўнатиладиган сўнг ва бошқа талаблар бажарилгандан сўнг ҳисобдан чиқарилади; - келиб тушган валюта тушумининг бир қисмини мажбурий сотиш амалга оширилади (экспорт ЭКВда амалга оширилганда, ўз ишлаб чиқаришидаги товарларни (хизматларни) экспортга чиқарувчи микрофирмалар ва кичик корхоналардан ташқари).

Манба: Пособие по экспортной деятельности (для начинающих экспортеров Узбекистана). ПРООН, Торгово-промышленная палата Узбекистана. –Ташкент, 2007. – 28 с.

Товар-хомашё биржалари маҳсулотларни улгуржи тарзда сотишга ихтисослаштирилган бўлиб, уларда биржа иштирокчиларининг (брокерлар) товарларни олди-сотдиси белгиланган тартибда амалга оширилади. Мутахассисларнинг фикрича, “экспортнинг бу ўзига хос шакли шуниси билан қулайки, унда кичик бизнес субъектларидан потенциал импортёрларни топиш учун вақт ва маблағ талаб этилмайди. Экспортчи ўз товарини агар у белгиланган тур ва сифатга эга бўлса биржа савдосига ёки товар харидор томонидан олдиндан кўриқдан ўтказилиши талаб қилинганда кўргазма-ярмарка савдосига қўйиши мумкин. Бундай савдоларда кафолат хати билан таъминланган ва ва олдиндан биржа ҳамда кўргазма-ярмарка бюллетенига киритилган барча турдаги маҳсулотлар ўрнатилган тартибда экспортга сотилиши мумкин”³⁵.

³⁵ Пособие по экспортной деятельности (для начинающих экспортеров Узбекистана). ПРООН, Торгово-промышленная палата Узбекистана. –Ташкент, 2007. – 27 с.

Маҳсулотни экспорт қилишда сотиш бўйича вакиллар, агентлар ёки дистрибьюторлар хизматидан ҳам фойдаланиш мумкин. Маълумотларга кўра “халқаро экспорт воситачиларининг бир неча тури мавжуд, масалан, агентлар ва савдо вакиллари.

Уларнинг фарқи шундаки, агент сизни буюртмалар портфели билан таъминлайди ва бу учун комисион ҳақ олади, савдо вакили – бу ихтисослашган агент бўлиб, маълум бир жуғрофий ҳудудда ишлайди ва муайян товарлар ҳамда хизматлар турини сотади.

Уларнинг иккаласи ҳам сизнинг номингиздан товарларингиз ва хизматларингизни сотиш бўйича сотувчилар ҳамда харидорлар билан шартнома битимлари тузиш ваколатига эга бўлади. Сиз одатда сотиш амалга оширилгандан сўнг уларга комисион ҳақ тўлайсиз.

Экспорт агентлари ва вакилларида фарқли равишда экспорт дистрибьютори сиздан товарлар ва хизматларни сотиб олади ҳамда маҳаллий истеъмолчиларга сотади. Кўпинча дистрибьюторлар товарлар ва хизматларга ўзи нарх белгилайди, улгуржи сотувчилар учун учун молиялаштиришни ташкил этади, кафолатли ва сотишдан кейинги сервисни амалга оширади. Хорижий дистрибьюторнинг энг асосий устунлиги мана шунда намоён бўлади – сотишдан кейинги сервис учун жавоб беради. Камчиликлар бу ерда иккита – сиз ўз товарингиз ва хизматингиз устидан назоратни йўқотасиз ҳамда сизнинг кўрадиган фойдангиз сезиларли пасаяди³⁶.

Савдо вакиллари, агентлар ва дистрибьюторлар хизматидан фойдаланишда уларни тўғри танлаш муҳим аҳамият касб этади. Фикримизча, бунинг учун уларни чуқур ўрганиш ва қуйидаги жиҳатларига эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ:

- воситачи, агент ёки дистрибьюторнинг ўзи ишлаётган ҳудудда эгаллаган мавқеи, имиджи ва ишончлилиги;
- уларда ишловчи ходимлар сони ва уларнинг профессионаллик даражаси;
- кейинги йиллардаги товар айланмаси ҳажми ва келгуси йилларда уни ошириш истикболлари;
- бизнесни кенгайтириш бўйича истикбол режалари мавжудлиги;
- улар ишлайдиган жуғрофий ҳудудлар ва бозорлар ҳамда улардаги талаб ва таклиф хусусиятлари;

³⁶ Пособие по экспортной деятельности (для начинающих экспортеров Узбекистана). ПРООН, Торгово-промышленная палата Узбекистана. –Ташкент, 2007. – 28-29 с.

- сотилаётган товарлар тури ва ассортименти;
- товарларни сотишгача вақтинча сақлаш учун махсус омборлар ва ускуналар мавжудлиги, уларнинг сиғими;
- сотиш чоғидаги ва ундан кейинги сервис хизматлари мавжудлиги;
- сизнинг маҳсулотингизни танланган бозорга киритиш ва силжйтиш учун маркетинг режалари мавжудлиги;
- уларнинг веб-сайтлари мавжудлиги ва бошқалар.

Хориждан маҳсулот учун потенциал харидор ёки воситачи излаб топиш ва улар билан алоқа ўрнатиш анча мураккаб вазифа саналади. Кузатишлар ва манбаларни ўрганиш шуни кўрсатадики, бу йўналишда қуйидаги каналлардан фойдаланиш мумкин:

- бизнес соҳасидаги таниш ҳамкорлардан суриштириш орқали;
- халқаро савдо ярмаркалари ва кўргазмаларда, бизнес-форумларда хорижий фирма вакиллари билан танишиш орқали;
- Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги ҳамда унинг хузуридаги ихтисослашган ташқи савдо компаниялари орқали;
- Ўзбекистон Савдо-саноат палатаси ва унинг хорижий мамлакатлардаги ваколатхоналари орқали;
- тармоқ вазирликлари, Фермерлар Кенгаши ёки уюшмалар орқали;
- Ўзбекистон Республикасининг хорижий мамлакатлардаги элчихоналари, савдо уйлари ва ваколатхоналари орқали;
- хорижий мамлакатларнинг Ўзбекистон Республикасида фаолият олиб боровчи элчихоналарининг савдо бўлимлари ва миссиялари орқали;
- халқаро ёки хорижий ахборот агентликлари, ассоциациялар, савдо палаталари томонидан чоп этиладиган фирмалар тўғрисидаги ахборотномалар, бюллетенлар орқали;
- хорижий мамлакатлар компанияларининг Ўзбекистондаги ваколатхоналари, савдо уйлари ва дистрибуторлари орқали;
- йирик компаниялар рейтинг тўғрисидаги маълумотлар;
- хорижий савдо компанияларнинг эълон қилинган йиллик ҳисобот маълумотлари;
- умумиқтисодий, тармоқ ва савдо соҳасидаги махсус газеталар ва журналларда эълон қилинган маълумотлар;
- хорижий фирмалар иштирокидаги халқаро ярмаркалар ва кўргазмаларнинг каталоглари ва бюллетенлари;

- ихтисослашган консалтинг фирмалари, банклар ва бошқа бизнес тузилмалари томонидан бериладиган маълумотлар;
- жаҳондаги етакчи савдо компанияларининг интернет сайтлари, интернетдаги узоқ ва яқин хорижнинг таниқли савдо майдонлари.

Экспортга чиқарилаётган маҳсулотни хорижий бозорларга олиб кириш ва сиёжитиш кўп жиҳатдан экспорт маркетингини тўғри йўлга қўйиш билан боғлиқ. Мутахассисларнинг таъриф беришича, “экспорт маркетинги деганда миллий тадбиркорлар жаҳон бозорларига чиқаришни режалаштираётган товарларни хорижда сотиш имкониятлари ва шарт-шароитларини ўрганиш ҳамда баҳолаш тушунилади. Экспорт маркетингининг энг асосий тамойили экспортчининг бутун фаолияти бошиданок ташқи бозор талаби ва уни истиқболда ўзгариш прогнозларига қаратилиши билан боғлиқ. Агар экспортчи сифатида товар ишлаб чиқарувчи ёки савдо фирмаси чиқса, улар бор имкониятларини шунчаки ўзларида мавжуд товарларни хорижда сотишга эмас, балки муайян бир мамлакатдаги аниқ импортчи томонидан талабга эга бўлган товарларни сотишга қаратишлари муҳимдир³⁷”.

Экспорт маркетингини амалга оширишда муайян малака, вақт ва маблағ талаб қиладиган турли-туман усуллар ҳамда воситалардан фойдаланилади. Табиийки, кўп ҳолларда микрофирма ва кичик корхоналар, айниқса деҳқон ва фермер хўжаликлари бундай имкониятларга эга бўлмайди. Шу туфайли кўп ҳолларда ташқи савдо соҳасида маркетинг хизматлари кўрсатувчи ихтисослашган компаниялар хизматидан фойдаланишга тўғри келади. Экспортга кўмаклашувчи ва маркетинг тадқиқотлари олиб боришга ихтисослашган Ўзбекистон Республикаси Савдо-саноат палатаси, “Ўзинкоммарказ” ОАЖ каби миллий компанияларни ажратиб кўрсатиш мумкин (9-жадвал).

Маҳсулотни хорижий бозорларга экспорт қилишда муваффақиятни таъминлаш учун коммуникация воситалари ва рекламанинг мумкин бўлган барча воситаларидан фойдаланишга ҳаракат қилиш лозим. Энг муҳими улар воситасида хорижлик истеъмолчиларни маҳсулотнинг юқори нафлилик хусусиятларига ва шу турдаги маҳсулотлар ҳамда ўринбосар товарлардан афзаллигига ишонтириш керак.

³⁷ Пособие по экспортной деятельности (для начинающих экспортеров Узбекистана). ПРООН, Торгово-промышленная палата Узбекистана. –Ташкент, 2007. – 30 с.

Экспортга кўмаклашувчи ва маркетинг тадқиқотлари олиб боришга ихтисослашган миллий компаниялар хизматлари

Компаниялар номи	Кўрсатадиган хизмат турлари
Ўзбекистон Республикаси Савдо-саноат палатаси	Миллий ва хорижий ишбилармонлар ўртасида манфаатли алоқалар ўрнатиш учун кооперацион биржалар, кўرғазма ва ярмаркалар ташкил этиш; жаҳоннинг таниқли савдо майдонларида доимий равишда маҳаллий компаниялар ва экспортчилар тўғрисида ахборотларни жойлаштириш; экспортчилар учун www.exim.uz интернет-майдони фаолиятини қўллаб-қувватлаш; Ўзбекистон экспортчи корхоналари тўғрисида каталоглар чоп этиш ва уни хорижий ишбилармонларга тарқатиш; миллий экспортчиларимиз республикаимизда ва дунёнинг 165 мамлакатида ўтказиладиган тендерлар тўғрисида маълумот оладиган www.dgmarket.uz тендер майдонига йўл очиш; миллий тадбиркорларнинг халқаро кўрғазмалар ва ярмаркаларда иштирокини ташкил этиш; ўзбек товарларини йирик миқдорда импорт қиладиган мамлакатларда савдо-инвестиция уйлари ва ваколатхоналарини ташкил этиш.
“Ўзинкоммарказ” ОАЖ	Хорижий бозорларни комплекс ўрганиш бўйича маркетинг тадқиқотлари ўтказиш, товар бозорлари конъюнктурасини ўрганиш, потенциал импортёрларни излаш, каталоглар чоп этиш ва тарқатиш, экспорт фаолиятини ривожлантиришга оид семинарлар, тақдимотлар, пресс-конференциялар ўтказиш
“Ўзбекинвест” экспорт-импорт миллий сугурта компаниясининг “Ўзбекинвест” эксиямаҳборот” маркетинг агентлиги	Корхоналар буюртмаси бўйича мақсадли маркетинг тадқиқотларини олиб боради, жумладан маҳсулотга хориждан мижозлар топиш, экспорт шартномаларини тузишда тавсия этиладиган нархларни ҳисоблаш, миллий товарларнинг рақобатбардошлиги ва экспорт салоҳиятини баҳолаш ва бошқалар.

Манба: Пособие по экспортной деятельности (для начинающих экспортеров Узбекистана). ПРООН, Торгово-промышленная палата Узбекистана. –Ташкент, 2007.– 30-31 с. асосида тузилган.

Бу механизмлар ўз ичига қуйидагиларни олади:

- турли оммавий ахборот воситаларида маҳсулотни реклама қилиш;

- потенциал харидорлар ва воситачи компанияларга буклетлар, каталоглар ва бошқа реклама материалларини жўнатиш;

- товарлар сотилиши мумкин бўлган потенциал савдо марказларида харидорлар билан учрашувлар ва тақдимотлар уюштириш ҳамда товар тўғрисида анкета сўровлари ўтказиш;

- маҳсулот сотилиши мўлжалланган хорижий мамлакатлардаги савдо ярмаркалари, кўرғазмалар ва бизнес-форумларда иштирок этиш;

- интернет ва электрон савдонинг чексиз имкониятларидан унумли фойдаланиш.

Ўзбекистон Республикаси Савдо-саноат палатаси мутахассислари хорижий бизнес доиралари ва истеъмолчиларда компаниянинг тўғрисида ижтимоий фикрни шакллантириш ва реклама қилиш учун қуйидаги инструментлардан унумли фойдаланишни тавсия этишади:

- таширф қоғозлари;

- брошюралар ва каталоглар;

- харидорлар ва мижозларнинг гувоҳлиги;

- журналлар ва газеталардаги мақолалар;

- видео материаллар;

- веб-сайт.

Бу инструментларни профессионал даражада тайёрлаш ва улардан самарали фойдаланиш учун ўзига хос талаблар мавжуд бўлиб, уларни эътиборга олмаслик қутилган натижани бермайди (10-жадвал).

Кейинги йилларда глобаллашув ва ахборот-коммуникация тармоқларининг жадал суръатлар билан ривожланиши экспортда электрон савдо ва интернетдан фойдаланиш имкониятларини кенгайтирмоқда. Халқаро савдода интернетдан фойдаланиш имкониятлари жуда кенг ва хилма-хил.

Бу экспортчилар учун бир қатор қулайликлар яратади:

- товарлар ва хизматлар тўғрисидаги зарурий ахборотни тез ва арзон нархларда узатиш имконини беради;

- хориждан ҳамкорлар ва харидорлар излаб топиш, маркетинг ва рекаламани амалга оширишда тезкорлик ва мослашувчанликнинг таъминланиши;

Экспортчи компания тўғрисида ижтимоий фикрни шакллантириш ва реклама қилиш инструментлари

Ташриф қоғозлари	<ul style="list-style-type: none"> - сифатли ва профессионал даражада тайёрланган бўлиши керак; - компаниянгиз тўғрисида миллий, инглиз ёки бошқа хорижий тилларда мукаммал маълумот бериши зарур; - барча ходимларда ташриф қоғози бўлиши шарт, ташриф қоғози ягона шаклда бўлиши керак.
Брошюралар ва каталоглар	<ul style="list-style-type: none"> - сифатли тайёрланган бўлиши керак; - қисқа, ахборга бой ва кўриниши жалб этадиган бўлиши зарур.
Харидорлар ва мижозларнинг гувоҳлиги	<ul style="list-style-type: none"> - товарларингиз ва хизматларингизни қатъий тавсия этиши керак; - энг яхши ва содиқ мижозлар томонидан берилиши, юқори звенодаги раҳбар ходимлардан бўлиши мақсадга мувофиқ; - бу гувоҳликлар реклама брошюраларига киритилиши лозим.
Журналлар ва газеталардаги мақолалар	<ul style="list-style-type: none"> - компаниянгиз тўғрисида бозордаги энг етакчи сифатида ахборот бериши керак; - брошюраларингизга киритилиши керак; - офисда кўринарли жойда осиб қўйилиши лозим; - потенциал харидорлар ва мижозларга жўнатилиши мақсадга мувофиқ.
Видео материаллар	<ul style="list-style-type: none"> - профессионал даражада тасвирга туширилган бўлиши; - қизиқарли, ахборотга бой ва осон тушуниладиган бўлиши керак; - товарлар ва хизматларнинг энг яхши томонларини очиб бера олиши керак; - қисқа, аниқ ва манзилли реклама ғоясига эга бўлиши лозим.
Веб-сайт	<ul style="list-style-type: none"> - мазмун бўйича чуқур ва ахборотга бой бўлиши, эътиборни жалб этадиган кўринишга эга бўлиши лозим; - профессионал даражада тайёрланган бўлиши ва мунтазам янгиланиб туриши мақсадга мувофиқ; - электрон тарзда саволлар ва ахборотлар билан алмашилиб туриш имкониятига эга бўлиши лозим; - он-лайн режимда буюртмалар бериш ва харид этиш имкониятини таъминлаши мақсадга мувофиқ.

Манба: Пособие по экспортной деятельности (для начинающих экспортеров Узбекистана). ПРООН, Торгово-промышленная палата Узбекистана. –Ташкент, 2007. –31 с.

- йилнинг 365 кун ва 24 соатида потенциал харидорларга маҳсулот тўғрисидаги ахборотнинг очиклиги;

- буюртмалар ва талабга тез эътибор қаратиш мумкинлиги;

- буюртмаларни тез ва самарали бериш ҳамда бажариш, шунингдек, улар учун ҳақ тўлаш ва хизмат кўрсатиш жараёни;

- жаҳон бозорлари конъюнктураси, сифими, товар ва жуғрофий таркиби, нархлар, потенциал харидорлар ва рақобатчилар тўғрисидаги катта ҳажмдаги ахборотларни тез ва осон, кам маблағ эвазига олиш имкониятлари ва бошқалар.

Ҳозирги кунда экспорт фаолиятида фойдаланиш мумкин бўлган интернет манбаларининг қуйидаги турлари учрайди:

1. Экспортчи корхоналарнинг корпоратив веб-сайтлари.

2. Воситачи халқаро савдо компанияларининг веб-сайтлари.

3. Савдо-саноат палаталари, ассоциациялар, экспортга қўмаклашувчи бошқа давлат ва нодавлат тузилмаларининг веб-сайтлари.

4. Жаҳоннинг таниқли электрон савдо майдонларининг веб-сайтлари.

Жаҳоннинг таниқли электрон савдо майдонларига қўйиладиган турли-туман товарлар тўғрисида www.etrade.com, www.amazon.com, www.ebay.com каби интернет-сайтлардан ахборот олиш мумкин.

Ўзбекистоннинг миллий экспорт майдони www.exim.uz, миллий тендер майдони www.dgmarket.uz ва бошқалар орқали миллий ва хорижий мамлакатлардаги потенциал харидорлар тўғрисида маълумот олиш мумкин.

Ҳозирги кунда экспортчи корхоналар экспорт каналларини кенгайтириш ва интернетнинг чексиз имкониятларидан самарали фойдаланиш мақсадида ўзларининг корпоратив веб-сайтларини яратишга эътибор қаратмоқдалар. Шунингдек, электрон савдо турларидан бири сифатида интернет-дўконлар ташкил этиш ҳам оммалашиб бормоқда.

Интернет дўконда экспортчи корхоналар ўзларининг маҳсулотлари тўғрисида батафсил ахборотни жойлаштиришлари мумкин. Интернет-дўкон орқали маҳсулотни экспортга чиқариш экспортни божхона ва бошқа ваколатли органларда расмийлаштириш билан боғлиқ одатдаги тартибларни бекор қилмайди. Аммо, унинг воситасида экспортни амалга ошириш билан боғлиқ ишларни сезиларли даражада енгиллатиш мумкин. Масалан,

экспортга чиқариладиган товарларни декларация қилиш, ташқи савдо операцияларининг ягона электрон ахборот тизимиға маълумотлар киритиш (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йил 21 июлдаги 199-сонли “Ўзбекистон Республикасида ташқи савдо операциялари мониторингини такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори асосида экспорт шартномаларини ваколатли банкда рўйхатга қўйиш 2014 йил 1 сентябрдан бекор қилиниб, унинг ўрнига ушбу тартиб киритилган) каби ишларни он-лайн тарзда интернет орқали киритиш маҳсулотларни экспортга чиқариш имкониятларини оширади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, бугунги кунда халқаро бозорлардаги конъюнктуравий ўзгаришлар беқарор тенденцияни намоиш этаётганлиги ва рақобат муҳити кундан-кунга кучайиб бораётганлиги оқибатида уларда мустақкам ўрин эгаллаш қийин вазифага айланмоқда. Шу туфайли хорижий шериклар билан мустақкам, узоқ муддатли ва истикболли ҳамкорлик алоқаларини ўрнатиш орқалигина муваффақиятга эришиш мумкин.

1.4. Транспорт турлари ва коридорларини танлаш

Экспортни амалга ошириш каналлари билан биргаликда экспорт учун транспорт коридорлари ва транспорт воситалари турларини танлаш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Чунки, тўғри танлов юкни тез ва арзон нархларда ҳамда ишончли тарзда хорижий бозорларга етказиб беришни таъминлайди.

Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлигининг маълумотларига қараганда мустақилликдан олдин Ўзбекистоннинг ташқи иқтисодий алоқалари асосан 3 денгиз порти - Ильичевск (Қора денгизга чиқиш йўли - масофа 3000 км), Санкт-Петербург (Балтика денгизига – масофа 4300 км), Владивосток (Узоқ Шарқ портларига чиқиш – масофа 8000 км) орқали амалга оширилган. Мустақиллик давридан бошлаб давлатимизнинг мақсадли сиёсат юритиши ва фаол чора-тадбирлари, масъул вазирлик ва идораларни ташқи савдо юklarини ташиш учун алтернатив транспорт коридорларини топиш ва ундан самарали фойдаланиш йўналишлари борасида иш олиб боришлари

натижасида халқаро транспорт коридорлари тўри яратилди ва хозирги кунгача ривожланиб келмоқда³⁸.

Айни вақтда, Ўзбекистоннинг ташқи савдо алоқалари қуйидаги асосий транспорт коридорлари орқали амалга оширилмоқда:

1-чи коридор – Болтиқбўйи мамлакатлари йўналишидаги портлар (Қозоғистон ва Россия орқали транзит) – Клайпеда (Литва), Рига, Лийепая, Вентспилс (Латвия) ва Таллинга (Эстония) – масофа 4 354 км;

2-чи коридор – ЕИ мамлакатлари йўналиши, Беларус ва Украина орқали (Қозоғистон ва Россия орқали транзит) Чоп чегара ўтиш жойи (Украина) ва Брестга (Беларус) – масофа 4 257 км;

3-чи коридор – Украинанинг Ильичевск порти (Қозоғистон ва Россия транзити) орқали Қора денгизга - масофа 4 236 км;

4-чи коридор – Транскавказ коридори йўналиши орқали (Туркменистон, Қозоғистон, Озарбайжон транзити орқали) Қора денгизга чиқиш, бу коридор ТРАСЕКА номи билан ҳам машхур - масофа 2 050 км;

5-чи коридор – Бандер-Аббос Эрон портига (Туркменистон транзити орқали) Форс Кўрфазига чиқиш - масофа 2 909 км;

6-чи коридор – шарқий йўналишда, қозоқ-хитой чегара ўтиш жойи орқали (Достик/Алалшаньқоу) токи Хитой портигача, шунингдек, Находка, Владивосток Узок Шарқ портларига - масофа 8 730 км;

7-чи коридор – Хитой портларига (Қирғизистон транзити орқали) Сарик, Шарқий-Хитой ва Жанубий-Хитой денгизига чиқиш;

8-чи коридор – афғон конфликтини йўлга солиш муносабати билан жанубий альтернатив транспорт коридорларига айнан Эрон ва Покистон Бандар-Аббос, Чахбахар (ИРИ), Гавадар ва Карачига (ИРП) Афғон транзити орқали янги истиқболли йўналишлар очилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлигининг маълумотларига кўра халқаро транспорт коридорларини ривожлантириш борасида қуйидаги тадбирлар амалга оширилган:

- 1996 йил 12 майда Ўзбекистоннинг фаол иштирокида узунлиги 320 км бўлган Теджен-Серахс-Машхад темир йўл

³⁸ www.mfer.uz/uz/export/transportation.

магистралини ҳаракатга киритилгани, бу йўл Марказий Осиё мамлакатларига Эрон ва Туркия орқали жаҳон бозорларига чиқишда янги трансосиё коридорини очди (Серахсада Ўзбекистон, Озарбайжон, Грузия ва Туркменистон томонидан имзоланган “Темир йўл транспорти фаолиятини йўналтириш тўғрисида”ги ва “Иштирокчи давлатлар орасида транзит ташувни йўлга солиш соҳасидаги ҳамкорлик тўғрисида” ги Бигим);

- 2005 йил май ойида Эрон ҳудудида Бафқ-Машхад темир йўлининг Машхад-Бандар-Аббос йўналиши бўйича Бандар-Аббос портигача қурилиши 800 км. дан ошқоққ йўлнинг қисқаришига ёрдам берди;

- 1998 йил сентябр ойида Озарбайжон, Грузия ва Ўзбекистон ташаббуси ва Европа Иттифоқи кўмагида Бакуда ўтказилган “ТРАСЕКА - қадимий ипак йўлини тикланиши” мавзусидаги халқаро конференцияда 12 мамлакат, ш.ж. Ўзбекистон томонидан имзоланган “Европа-Кавказ-Осиё халқаро транспорти коридорини ривожлантириш бўйича Келишув” юзасидан халқаро темир йўл транспорти, халқаро автомобил транспорти, халқаро савдо кемачилиги, божхона тартиби ва ҳужжатлар юритиш борасида Техник Илова.

“Европа-Кавказ-Осиё” (ТРАСЕКА) транспорт коридори Европадан Қора денгиз орқали Марказий Осиё республикаларига Кавказ ва Каспий денгизи орқали ўтадиган қуруқлик ва денгиз маршрутлари тўртини қамраб олади.

ТРАСЕКА йўналиши Европа ва Осиё орасидаги савдо муносабатларини ривожлантиришда ва Европага маҳсулот етказиб беришда жуда катта аҳамият касб этади. Негаки, Ёкогама транс-океан йўналишидан токи йирик Ғарбий Европа портларигача (Роттердам, Гамбург, Анверпен ва бошқалар) бўлган масофа ТРАСЕКА йўналишига қараганда 2 марта узунроқ.

Маҳсулотларни экспортга чиқаришда янги йўналишлардан бири бўлган “Трансафғон” коридори истиқболли ҳисобланади. Бу йўналишга 2003 йил 18 июнда Техронда (Эрон) Ўзбекистон Республикаси, Афғон Ислон Республикаси ва Эрон Ислон Республикаси томонидан “Халқаро трансафғон транспорт коридорини яратиш тўғрисидаги Келишув” имзоланиши билан асос солинган эди. Бу йўналиш республикамиздан Эрон портларига юкларни ташишни 1500 км масофага қисқартиришга имкон беради.

Шунингдек, 2011 йил март ойида кучга кирган “Покистон ва Ўзбекистон ўртасида транспорт ва товарларни транзити соҳасидаги ҳамкорлик борасидаги Келишув” Эрон ва Покистон портларига экспорт юklarини ташиш йўналишларини диверсификация қилишга имкон яратди ҳамда Афғонистон ҳудуди орқали Ўзбекистондан ташқи савдо юklarини ташиб ўтиш учун янги истиқболлар очади.

Барча Марказий Осиё республикалари учун Афғонистонда 75 км. узунликдаги Хайратон-Мозори Шариф темир йўл линиясининг 2010 йил ноябр ойида куриб фойдаланишга топширилгани муҳим аҳамият касб этди. Бу лойиҳа ИТБ кўмаги билан “Ўзбекистон темир йўллари” давлат-акционерлик темир йўл компанияси томонидан амалга оширилди.

Бундан ташқари 2011 йил 25 апрелда “Ўзбекистон ва Туркия темир йўл администрациялари ўртасида вагонлардан фойдаланиш тўғрисидаги Шартнома”нинг кучга кирганлиги, бу темир йўл линияси орқали қулай шароитларда Туркияга савдо юklари ташиш имконини бермоқда. Шунингдек, Баку-Тбилиси-Ахалкалаки-Карс темир йўл йўналиши қурилишининг ниҳоясига етганлиги, ушбу йўналиш бўйича Жанубий ва Марказий Европа, шунингдек, Ўрта Ер денгизи орқали Мерсин портига ва Яқин Шарқ мамлакатларининг бозорларига чиқиш имконини яратмоқда.

Мамлакатлараро халқаро савдо алоқаларини ривожлантириш ва турли минтақалар ўртасидаги ҳамкорликни кенгайтириш мақсадида Ўзбекистоннинг ташаббуси билан 2011 йил 25 апрел куни Ашхобод шаҳрида “Ўзбекистон – Туркменистон – Эрон – Омон – Қатар” транспорт-коридорини ташкил этиш тўғрисида давлатлараро келишув имзоланди. Ушбу транспорт коридори Марказий Осиё, Форс Кўрфази ва Омон денгизига мамлакатлараро пассажир ва юklarни ташиш имкониятини беради. Мазкур лойиҳанинг муваффақиятли амалга оширилиши унда иштирок этувчи мамлакатлар ўртасидаги савдо-иқтисодий, ўзаро манфаатли ҳамкорликни кенгайтиради ва мустақамлайди шунингдек, юк ташуви ҳажмини оширади, жаҳон бозорларига янги транспорт коридорлари орқали чиқиш имкониятини беради.

Мамлакатимизнинг транзит салоҳиятини ошириш мақсадида, Ўзбекистонда темир йўл магистрალი коммуникациясини шакллантиришга катта эътибор қилинмоқда, бунга, 2001 йилда 341 км узунликдаги “Навойи-Султонуиздоғ-Учкудук” ва 220 км

узунликдаги “Тошғузур-Бойсун-Кумқўрғон” темир йўллари линияси қурилишининг якунлангани мисол бўла олади.

Юқорида келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, маҳсулотларни экспорт қилишда фойдаланиладиган транспорт коридорлари сони йил сайин кенгайиб бормоқда. Экспортчилар учун транспорт коридорлари билан бирга транспорт турларини тўғри танлашнинг ҳам аҳамияти катта. Чунки, экспортга чиқарилаётган юкнинг тури, ортиш ва сақлаш хусусиятлари, йўлнинг узоклиги ҳамда транспорт харажатларидан келиб чиқиб транспорт турини танлаш маҳсулот нархини ошиб кетиши ҳамда фойданинг камайиши олдини олади. Шунингдек, озиқ-овқат маҳсулотлари учун юк транспорти турини тўғри танлашда товарни тез, қисқа муддатларда ва энг муҳими бузилмасдан мижозларга етказиб беришнинг аҳамияти катта.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, Ўзбекистонда экспорт юкларини ташишда фойдаланиладиган асосий транспорт турлари куйидагилардан иборат:

- автомобил транспорти;
- темир йўл транспорти;
- ҳаво (авиация) транспорти.

Бу транспорт турларининг юк сиғими, ортиш ва сақлаш ҳамда бошқа характеристикалари II-жадвалда келтирилган.

Ўзбекистоннинг жуғрофий жойлашуви шароитида мамлакатлараро сув йўлларига тўғридан-тўғри чиқиш имкони йўқлиги ёки дунёнинг йирик сув йўлларида узокда жойлашганлиги асосий транспорт йўллари сифатида темир йўл, автомобил ва ҳаво (авиа) траспортидан фойдаланишни тақозо этади.

Ҳозирги кунда озиқ-овқат маҳсулотларини йирик партияларда ва нисбатан арзон нархларда етказиб беришда темир йўл транспорти кўл келади. Йирик ҳажмдаги юкларни узок ва ўрта масофаларга ташишда темир йўл транспорти кенг фойдаланилади.

Темир йўл транспортида ташишда:

- экспорт шартномаси талаблари юкни шошилич етказиб беришни кўзда тутмайди;
- экспортга чиқарилаётган юкнинг транспортда ташиш хусусиятлари темир йўлда ташиш учун оптимал ҳисобланади;
- юкни ортиш ва жўнатиш жойи темир йўл тармоғига ёки ортиб тушириш учун етарли қувватга эга ускуналар билан жиҳозланган.

Маҳсулотларни экспорт қилишда фойдаланиладиган асосий транспорт воситаларининг техник-иқтисодий характеристикалари

ЮК ТАШУВЧИ АВТОТРАНСПОРТ ТУРЛАРИ:	
Тент (мат) билан ўралган боргли яримприцеп:	Кенг тарқалган юк ташинг автотранспорти. Аксарият юк турлари учун яроқли. Яримприцеп тентининг етилиши юклашни тезда, орқа ва ёнбошдан амалга ошириш имконини беради. Юк кўтариш даражаси: 20 тоннадан 25 тоннагача. Фойдали майдон ҳажми: 60 дан 92 м ³ гача. Юк кўтариш даражаси 20 тонна ва ҳажми 82 м ³ га тенг бўлган юкмашиналари кенг тарқалган бўлиб, юк ташинида кўп фойдаланилади.
Рефрижератор яримприцеп-музлаткич:	Озиқ-овқат маҳсулотлари ҳамда ташин жароёнда маълум даражадаги ҳароратни талаб қиладиган маҳсулотларни ташинида ишлатилади. Одатда, рефрижераторлар ҳароратни + 12 С ⁰ дан - 20 С ⁰ гача таъминлаб бера олади. Юк кўтариш даражаси: 12 тоннадан 22 тоннагача. Фойдали майдон ҳажми: 60 дан 92 м ³ гача. Музлаткичли юк машиналаридан фойдаланиш оддий юк машиналарига нисбатан 10-30 % қimmatроқ бўлади, бу музлаткичнинг доимий равишда ишлаб туриши билан боғлиқ.
Платформа-контейнер ташувчи:	Ташки таъсирларга бардошли, яъни контейнерлар, бетон блоklar, курилиш конструкториялари ва бошқа юкларни ташинида қўлланилади. Бесўнакай юкларни ташинида ҳам ишлатилади. Юк кўтариш даражаси: 15 тонна дан 25 тоннагача.
ПЛАТФОРМА-КОНТЕЙНЕР ТАШУВЧИ АВТОТРАНСПОРТ КОНТЕЙНЕРЛАРНИНГ АСОСИЙ ТУРЛАРИ:	
20-футли стандарт контейнер:	Контейнер оғирлиги — 2,2 т. Ташқи ўлчами..... — 6,06 x 2,44 x 2,59 м. Юк вазни..... — 21,7 т. Ички ўлчами..... — 5,9 x 2,35 x 2,4 м. Ҳажми..... — 33,3 м ³ . Эшик ўрни..... — 2,34 x 2,29 м.
40-футли стандарт контейнер:	Контейнер оғирлиги — 3,98 т. Ташқи ўлчами..... — 12,19 x 2,44 x 2,59 м. Юк вазни..... — 26,5 т. Ички ўлчами..... — 12,03 x 2,35 x 2,4 м. Ҳажми..... — 67,2 м ³ . Эшик ўрни..... — 2,34 x 2,29 м.

ПЛАТФОРМА-КОНТЕЙНЕР ТАШУВЧИ АВТОТРАНСПОРТ КОНТЕЙНЕРЛАРНИНГ АСОСИЙ ТУРЛАРИ:

<p>40-футли high-cube контейнер (катта-лаштирилган ҳажм):</p>	<p>Контейнер оғирлиги — 3,98 т. Юк вазни..... — 26,5 т. Ҳажми..... — 67,2 м³.</p>	<p>Ташқи ўлчами..... — 12,19 x 2,44 x 2,59 м. Ички ўлчами..... — 12,03 x 2,35 x 2,7 м. Эшик ўрни..... — 2,34 x 2,29 м.</p>
<p align="center">ТЕМИР ЙЎЛ ТРАНСПОРТИДА Фойдаланиладиган асосий вагон турлари</p>		
<p>Вагон тури: вагон-хошпер:</p>	<p>Юкхонаси: - узунлиги (мм)..... 10500 - эни (мм)..... 3094 - баландлиги (мм)..... 4653 - ҳажми (м.куб)..... - - юклаш нормаси (т.)..... 65</p>	<p>Вагон-хошпер темпл йўлда ғалла ва шунга ўхшаш сочилишчан озиқ-овқат маҳсулотларини вагоннинг тела қисмидаги локлардан гравитацион усул билан юклаш орқали ташишни таъминлайди. Тупшириш механизми приводи қўл воситасида амалга оширилади. Ушбу вагон минерал ўғитларни ташишда ҳам ишлатилади. Бу ҳолда вагон кузовининг шак-бўёқ қошамаси сифатида элокенд елими асосида тайёрланган эмаль ишлатилади.</p>
<p>Вагон тури: платформа:</p>	<p>Юкхонаси: - узунлиги (мм)..... 13300 - эни (мм)..... 2770 - баландлиги (мм)..... 500 - ҳажми (м.куб)..... - - юклаш нормаси (т.)..... 70</p>	<p>Узун ва бесўнақай/катта ётоқ, қурилиш материаллари, контейнерлар, вагон габаритига мос гилдракли транспорт воситалари каби ёгинарчиликлардан сақланиши лозим бўлган юкларни ташишга мўлжалланган. Амалдаги «Юклаш ва маҳкамлаш техник шартлар»га мувофиқ жойлаштириш ва маҳкамлаш имконияти ҳамда қабул қилиш ва тупшириш воситалари мавжуд бўлган пунктларда тупшириш шарти билан.</p>
<p>Вагон тури: ёпик 4-ўқли:</p>	<p>Юкхонаси: - узунлиги (мм)..... 13800 - эни (мм)..... 2760 - баландлиги (мм)..... 2790 - ҳажми (м.куб)..... 120 - юклаш нормаси (т.)..... 68</p>	<p>ёпик вагон, ёгин-сочиндан химоя қилиниши лозим бўлган, лекин маҳсус шарт-шароитни талаб қилмайдиган турли хил (донали, пакетланган, сочилишчан (ғалла каби) юкларни темир йўл орқали ташишга мўлжалланган универсал транспорт воситаси ҳисобланади.</p>

ТЕМИР ЙЎЛ ТРАНСПОРТИДА ФЙДАЛАНИЛАДИГАН АСОСИЙ ВАГОН ТУРЛАРИ	
Вагон тури: Усти очик вагон	<p>Юкхонаси: - узунлиги (мм) 12076 - эни (мм) 2876 - баландлиги (мм) 2060 - ҳажми (м.куб) 74 - юклаш нормаси (т.) 69</p> <p>Юкхонаси: - узунлиги (мм) - - эни (мм) - - баландлиги (мм) - - ҳажми (м.куб) 88,6 - юклаш нормаси (т.) 62</p>
Вагон тури: цистерна:	<p>15-869 модели бензин ва тиник нефт маҳсулотлари учун мўлжалланган 4-ўқли темир йўл цистернаси.</p>
АСОСИЙ ТУРДАГИ САМОЛЁТЛАРНИНГ ЮК БЎЛИМЛАРИНИНГ ЖОЙЛАШИШ ЧИЗМАСИ ВА ГАБАРИТ ЎЛЧАМЛАРИ	
ИЛ-76	Тижорат юқининг максимал миқдори: 45 т. Юклаш локи ўлчами: 3,45 х 3,40 м.
Тавсифлари:	Юк бўлими ҳажми: 180 м ³ Яхлит юқнинг максимал вазни: 10 - 20 т.
AIRBUS A300:	Тижорат юқининг максимал миқдори: 45 т. Олд томондаги юк бўлими ҳажми: 2,7х1,78 м.
Тавсифлари:	Юк бўлими ҳажми: 223 м ³ Орқа томондаги юк бўлими ҳажми: 1,81х1,75 м. Юклаш локи ўлчами: Орғидаги юк бўлими (Bulk): 0,95 х 0,95 м.
AIRBUS A320-200 (A320A):	Ассий юк майдони: 3,58 х 2,59 м.
Тавсифлари:	Тижорат юқининг максимал миқдори: 1 т. Орқа томондаги юк бўлими: Олд томондаги юк бўлими: - юк бўлими ҳажми: 13,28 м ³ - юклаш локи ўлчами: 2,02 х 1,85 м. Орғидаги юк бўлими (Bulk): - юк бўлими ҳажми: 5,88 м ³ - юклаш локи ўлчами: 1,20 х 0,94 м.

АСОСИЙ ТУРДАГИ САМОЛЁТЛАР ЮК БЎЛИМЛАРИНИНГ ЖОЙЛАШИШИ ЧИЗМАСИ ВА ГАБАРИТ ЎЛЧАМЛАРИ	
BOEING 757: Тавсифлари:	<p>Тижорат юкининг максимал миқдори: 1,5 т. Орқа томондаги юк бўлими: - юк бўлими ҳажми: 47,6 м³ - юклаш локи ўлчами: 1,78 x 1,75 м. Ортидаги юк бўлими (Bulk): - юк бўлими ҳажми: 12,2 м³ - юклаш локи ўлчами: 0,97 x 1,14 м.</p>
BOEING 767: Тавсифлари:	<p>Тижорат юкининг максимал миқдори: 12 т. Орқа томондаги юк бўлими: - юк бўлими ҳажми: 47,6 м³ - юклаш локи ўлчами: 1,78 x 1,75 м. Ортидаги юк бўлими (Bulk): - юк бўлими ҳажми: 12,2 м³ - юклаш локи ўлчами: 0,97 x 1,14 м.</p>

Манба: А.О.Олимхонов, Ж.М. Иманназаров. Маҳсулот қандай экспорт қилинади? Ўз маҳсулотини экспорт қилишни режалаштираётган тадбиркорлар учун амалий қўлланма. –Т.: Бактрия-пресс, 2013. -144-149 б. асосида тузилган

Темир йўл транспортида юк ташишнинг афзалликлари қуйидагилардан иборат:

- об-ҳаво ва табиий-иқлим шароитларига боғлиқ бўлмасдан йилнинг барча фаслларида узлуксиз юк жўнатиш имконияти;
- йирик ҳажмли юкларни жўнатиш имконияти;
- юк ташиш қийматининг нисбатан арзонлиги.

Унинг камчиликлари сифатида темир йўл тармоқлари ва коммуникациялари ривожланганлигига боғлиқлик, юкни нисбатан узоқ муддатда етиб бориши кабиларни келтириш мумкин.

Юқорида келтирилган хусусиятлар, бугунги кунда темир йўл транспортдан фойдаланишни энг истиқболли йўналишлардан бири сифатида эътироф этишга сабаб бўлмоқда (12-жадвал).

Қисқа масофаларга, масалан Қозоғистон, Қирғизистон, Туркманистон каби қўшни мамлакатларга озик-овқат маҳсулотларини автомобил транспортида ҳам харидорларга етказиб бериш мумкин. Аммо, айрим тадбиркорларнинг республикамиздан мева-сабзавот маҳсулотларини божхона постларини айланиб ўтиб, юкларни суғурта қилмасдан экспорт қилишга уринаётганлиги бу ишларни тартибга солишни кучайтиришга олиб келмоқда.

Хусусан, мева-сабзавот маҳсулотлари, картошка, полиз маҳсулотлари ва узумни экспорт қилишни тартибга солиш, экспорт контрактларини суғурта қилишнинг амалдаги механизмини такомиллаштириш, шунингдек маҳсулотларнинг кўрсатиб ўтилган турларини экспорт қилишга доир контрактларни божхонада расмийлаштиришнинг янада очиқ-ошкоралигини таъминлаш ҳамда уларнинг республика божхона чегарасидан ноқонуний олиб ўтилишининг олдини олиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 28 августдаги 249-сонли “Мева-сабзавот маҳсулотлари, картошка, полиз маҳсулотлари ва узумни экспорт қилишни тартибга солиш механизмини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори билан 2015 йил 1 сентябрдан бошлаб мева-сабзавот маҳсулотлари, картошка, полиз маҳсулотлари ва узумни (ТИФ ТН коди 07-08) экспорт қилиш фақат темир йўл ва ҳаво транспортида амалга ошириладиган бўлди. Мазкур қарорнинг амалга киритилиши муносабати билан “Ўзбекистон темир йўллари” АЖга юк жўнатувчиларнинг буюртманомалари бўйича талаб қилинадиган изотермик ва универсал ҳаракатланадиган таркибни белгиланган тартибда ўз вақтида берилишини таъминлаш вазифаси топширилди.

**Озиқ-овқат маҳсулотларини экспорт қилишда
фойдаланиладиган транспорт турларининг хусусиятлари**

Транспорт тури	Хусусиятлари
1	2
<p>Темир йўл транспорти</p>	<p>Мўлжалланиши: Узоқ ва ўрта масофаларга йирик ҳажмдаги юкларни ташишда фойдаланилади.</p> <p>Шартлари:</p> <ul style="list-style-type: none"> - экспорт шартномаси талаблари юкни шопилинч етказиб беришни кўзда тутмайди; - экспортга чиқарилаётган юкнинг транспортда ташиш хусусиятлари темир йўлда ташиш учун оптимал ҳисобланади; - юкни ортиш ва жўнатиш жойи темир йўл тармоғига ёки ортиб тушириш учун етарли қувватга эга усқуналар билан жиҳозланган. <p>Афзалликлари:</p> <ul style="list-style-type: none"> - об-ҳаво ва табиий-иқлим шароитларига боғлиқ бўлмасдан йилнинг барча фаслларида узлуксиз юк жўнатиш имконияти; - йирик ҳажмли юкларни жўнатиш имконияти; - юк ташиш қийматининг нисбатан арзонлиги. <p>Камчиликлари:</p> <ul style="list-style-type: none"> - темир йўллар ва коммуникациялар мавжудлигига боғлиқлик; - юкни нисбатан узоқ муддатда етиб бориши.
<p>Автомобил транспорти</p>	<p>Мўлжалланиши: Кам ҳажмли, қимматбаҳо ва тез бузиладиган юкларни қисқа ва ўрта масофаларни ташишда фойдаланилади.</p> <p>Шартлари:</p> <ul style="list-style-type: none"> - экспорт шартномаси талаблари юкни ўз муддатида, «эшикдан эшиккача» етказиб беришни кўзда тутади; - экспортга чиқарилаётган юкнинг транспортда ташиш хусусиятлари автомобилда ташиш учун оптимал ҳисобланади. <p>Афзалликлари:</p> <ul style="list-style-type: none"> - кўшимча ортиш-тушириш пайтида юк ва унинг ўрамини (упаковкеси) шикастланиш эҳтимоли юқори бўлганда қўл келади; - тез бузиладиган ёки чуқур музлатилган озиқ-овқатларни нисбатан тез муддатда етказиб бериш имконияти; - юкни ортиб жўнатиш ва етиб бориш манзиллари темир йўл тармоқларидан узоқда жойлашган ҳудудларда қўл келади.

1	2
	<p>Камчиликлари:</p> <ul style="list-style-type: none"> - об-ҳаво ва табиий-иқлим шароитларига боғлиқлиги; - юк ташиш тарифларининг темир йўлга нисбатан қимматлиги; - автомобилни йўлда сервис пунктларидан узоқда бузилиб қолиш ва ишдан чиқиш хавфи.
<p>Ҳаво (авиа) транспорти</p>	<p>Мўлжалланиши: Тор доирада ихтисослашган, кичик ҳажмли, тез бузиладиган ва қимматбаҳо юкларни етказишда фойдаланилади.</p> <p>Шартлари:</p> <ul style="list-style-type: none"> - экспорт шартномаси талаблари юкни шошилич етказиб беришни кўзда тутати; - экспортта чиқарилаётган юкнинг транспортда ташиш хусусиятлари авиатранспортда ташиш учун оптимал ҳисобланади. <p>Афзалликлари:</p> <ul style="list-style-type: none"> - нозик, қимматбаҳо ва тез бузиладиган озиқ-овқатларни шошилич тарзда етказиб бериш имконияти; - юкларни дунёнинг исталган йирик аҳоли пунктлари ва бошқа транспортда бориш қийин жойларга етказиб бериш мумкинлиги. <p>Камчиликлари:</p> <ul style="list-style-type: none"> - об-ҳаво ва табиий-иқлим шароитларига боғлиқлиги; - юк ташиш тарифларининг бошқа транспорт турларига нисбатан анча қимматлиги; - катта ҳажмдаги юкларни ташишга имкон бермаслиги; - юкларни авиатранспортга ортишдан олдин ва етиб боргандан сўнг миқозга етказиш учун қўшимча транспортга ортиш-тушириш ишлари мавжудлиги.

Манба: Выбор транспорта при экспорте товаров в Российскую Федерацию и Республику Казахстан: Буклет. Фонд поддержки экспорта субъектов малого бизнеса и частного предпринимательства. –Ташкент, 2014. www.nbu-export.uz асосида муаллифлар томонидан тузилган.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлигига 2015 йил 1 октябрдан бошлаб мева-сабзавот маҳсулотлари, картошка, полиз маҳсулотлари ва узумни экспорт қилишда ноҳалол экспорт қилувчилар ва уларнинг муассислари реестрини юритиш механизмини жорий этиш ва юритиш вазифалари юклатилди.

Саноат усулида қайта ишланган озиқ-овқат маҳсулотларини яқинроқ масофаларга экспорт қилишда автомобил транспортидан фойдаланиш мумкин. Аммо, ҳўл мева-сабзавотлар, полиз ва узум экспорт қилишда темир йўл ёки ҳаво транспортидан фойдаланишга тўғри келади.

Ҳаво транспортда юкларни узоқ масофаларга тез ва сифатли етказиш имконияти юқори бўлса-да, унинг юк ташиш тарифлари анча қимматлиги унинг имкониятларини чеклаши мумкин.

Озиқ-овқат маҳсулотларини экспортга чиқаришда автомобил, темир йўл ва ҳаво (авиация) транспортларининг афзаллик ва камчилик томонларини эътиборга олиш мақсадга мувофиқ.

Мутахассисларнинг фикрича, “юкларни исталган транспорт, автомобил ва темир йўл, шунингдек, ҳаво транспорти орқали ташиш нархи ташилаётган масофанинг узунлиги, юк тури, шунингдек, юк олиб борилаётган мамлакатларга боғлиқ. Халқаро юк ташиш хизмати (экспорт, импорт, транзит) тарифини юкнинг тури, ташиш масофасининг узоклиги, вагоннинг ҳаракатдаги состави ва юк вазни, тоифасига кўра аниқлаш учун “Ўзбекистон темир йўллари” ДАКнинг тариф сиёсатида 10-01 Прейскуранти ставкалари қўлланилади. Бу тарифлар халқаро битимларга мувофиқ МДХнинг барча давлатларига тадбиқ этилади. Юкларни давлат ичкарисида умумий йўллар бўйича ташишда 0,9 коэффициент билан пасайтирилган 10-01 Прейскуранти ставкалари қўлланилади³⁹”.

Юкларни универсал ҳаракатланувчи составда ташиш тарифлари 13-а-жадвалда келтирилган. Унга кўра юкларни универсал ҳаракатланувчи составда ташиш тарифлари вагоннинг тоифалари (10 тоннадан 60 тоннагача бўлган 11 та тоифа бўйича) ва юкнинг вазнига (12 тоннадан 56 тоннадан юқоригача бўлган 11 тоифа бўйича), 1 тонна юкни вагонларда ташиш учун Швейцария франкида тоифалар ва вазнларга қараб турлича қийматни ташкил этади. Мисол учун, вазни 35 тонна бўлган юкни 40 тонналик вагонда ташишнинг ҳар бир тоннаси учун қиймати 2012 йил 1 январ ҳолатига масофа 1-50 км бўлганда 4,57, 101-110 км.да 8,04, 1001-1050 км.да 44,23, 1401-1450 км.да 49,18, 2001-2050 км.да 56,57 ва 2401-2450 км.да 61,49 Швейцария франкини ташкил этган.

³⁹ А.Рафиев, Ж.Абдурахимов. Ўзбекистонда бизнес юритиш харажатлари. –Т.: Ўзбекистон Савдо-саноат палатаси, Ўзинфинвест, БМТ ТД, 2012. –42 б.

Темир йўлда юкларни вагонларда универсал ҳаракатлантирувчи составда ташиш тарифлари,
(2012 йил 1 январ ҳолатига)

Масофа, км	1 тонна юкни вагонларда ташиш учун Швейцария франкидаги тариф:										
	12 тонна нағача	13-16 тонна	17-23 тонна	24-26 тонна	27-31 тонна	32-36 тонна	37-40 тонна	41-46 тонна	47-51 тонна	52-55 тонна	56 тонна надан юқори
	10	15	20	25	30	35	40	45	50	55	60
	Вазн тоифаси										
	Транзит ва импорт йўналишларида:										
1-50	9,57	7,94	6,42	6,09	5,66	5,05	4,57	4,14	3,84	3,59	3,35
101-110	17,01	14,16	11,31	10,73	9,98	8,90	8,04	7,29	6,76	6,33	5,90
1001-1050	93,17	77,62	62,14	58,97	54,84	48,94	44,23	40,10	37,15	34,79	32,43
1401-1450	103,53	86,28	69,03	65,58	60,99	54,43	49,18	44,59	41,31	38,69	36,07
2001-2050	119,09	99,27	79,40	75,43	70,15	62,61	56,57	51,29	47,52	44,50	41,49
2401-2450	129,51	107,93	86,35	81,99	76,25	68,05	61,49	55,75	51,65	48,37	45,09
	Экспорт йўналишларида:										
1-50	9,57	7,94	6,42	6,09	5,66	5,05	4,57	4,14	3,84	3,59	3,35
101-110	13,25	11,03	8,81	8,36	7,77	6,94	6,27	5,68	5,27	4,93	4,60
1001-1050	96,80	80,65	64,56	61,27	56,98	50,85	45,95	41,66	38,60	36,15	33,70
1401-1450	107,57	89,65	71,72	68,13	63,36	56,55	51,10	46,33	42,92	40,20	37,47
2001-2050	123,73	103,14	82,49	78,37	72,88	65,05	58,78	53,29	49,37	46,24	43,10
2401-2450	134,56	112,14	89,72	85,18	79,22	70,70	63,88	57,92	53,66	50,26	46,85

*) пасайтирилган коэффициент хисобга олингандаги тарифлар

Манба: А.Рафиев, Ж. Абдурахимов. Ўзбекистонда бизнес юритиш харажатлари. -Т.: Ўзбекистон Савдо-санъат палатаси, Ўзинфойивест, БМТ Г.Д, 2012. -43 б.

Юкларни 20-футли, 30-футли ва 40-футли контейнерларга ортилган юкларни ташиш тарифлари 13-6-жадвалда келтирилган.

Жадвалдан кўриниб турибдики, юкларни 20-футли, 30-футли ва 40-футли контейнерларга ортилган юкларни ташиш тарифи Ўзбекистон темир йўлларининг “Халқаро йўллардаги юк ташишлари тариф сиёсати”га мувофиқ ставкалар бўйича ҳисоб-китоб қилинади. Хусусан, 2012 йил 1 январ ҳолатига 30 тоннали универсал рефконтейнерда экспорт йўналишида 1 контейнер учун тўланадиган ҳақ масофага қараб 50 км.гача 162, 101-110 км.да 189, 501-510 км.да 741, 1001-1050 км.да 1461 ва 2001-2050 км.да 1583 Швейцария франкини ташкил этган.

Юкларни ташиш бўйича транспорт операцияларининг қиймати экспорт қилинаётган товарлар нархига сезиларли таъсир кўрсатади. Айрим ҳолларда товар сифати юқори ва таннархи паст бўлган тақдирда ҳам транспорт тарифи қимматлиги туфайли харажатлар ошиб кетиб, фойда нормасига жиддий салбий кўрсатиши мумкин.

Кейинги йилларда Ўзбекистон Республикасида маҳсулотларни экспортга чиқаришга қулай шарт-шароитлар яратиш мақсадида транспорт-коммуникация тизимларини яхшилаш борасида бир қатор ишлар амалга оширилмоқда. Жумладан, халқаро юк ташишда темир йўл транспортининг катта аҳамиятга эгаллигини эътиборга олиб, мамлакат ичидан ўтадиган темир йўл тармоқларини кенгайтиришга, бир қатор йўналишлар бўйича эса бутунлай янги йўналишларни очишга муваффақ бўлинди. Булар жумласига “Навоий-Султонўиздоғ-Учқудук”, “Тошғузор-Бойсун-Кумкўрган” темир йўллари линияси қурилишининг якунлангани, Қамчиқ довони орқали ўтадиган 19 километрлик туннель қурилишини 2016 йилда якунига етказиш Ангрен – Поп йўналиши бўйича темир йўл қатновини йўлга қўйиш ҳамда Фарғона водийси вилоятлари ва мамлакатимизнинг бошқа ҳудудлари ўртасида темир йўл орқали юк ташиш имконини яратишини киритиш мумкин.

Аммо, Ўзбекистон савдо йўлларининг жутрофик биқиклиги ва денгиз йўлларида олислиги ҳамда бир нечта қўшни давлатлар чегарасидан транзит орқали ўтишга тўғри келиши транспорт харажатларининг ортиб кетишига олиб келаётганини эътиборга олмасдан бўлмайди. Бу вазиятда экспортчи корхоналар, фермер ва деҳқон хўжаликлари олдида энг қисқа ва арзон транспорт тури ҳамда коридорини танлашдек муҳим вазифа туради.

Темир йўлда юкларни катта тоннажли контейнерларда ташиш тарифлари,
(2012 йил 1 январ ҳолатига)

Масофа, км	Тариф, Швейцария франкида/ 1 контейнер учун										Рефкоптейнер		
	Универсал контейнерлар					Контейнер-цистерна							
	10	20	30	40	20	30	40	20	30	40	20	30	40
	2009, 2204, 2205, 2206												
	ГНГ позицияларидан ГНГ позициялари ташқари												
	Транзит ва импорт йўналишларида:												
50 гача	44	86	120	154	120	168	216	112	156	200	116	162	208
101-110	88	176	246	317	246	344	444	229	320	412	238	332	428
501-510	227	454	635	817	636	889	1144	590	826	1063	613	858	1104
1001-1050	374	748	1047	1346	1047	1466	1885	972	1361	1750	1009	1413	1817
-2001-2050	405	810	1134	1458	1133	1587	2041	1052	1474	1895	1093	1530	1968
	Экспорт йўналишларида:												
50 гача	44	86	120	154	120	168	216	112	156	200	116	162	208
101-110	50	100	140	180	140	196	252	130	182	234	135	189	243
501-510	196	392	549	706	549	768	988	510	713	918	530	741	953
1001-1050	387	773	1083	1392	1082	1516	1949	1005	1407	1810	1044	1461	1879
2001-2050	419	837	1172	1507	1172	1641	2110	1088	1524	1960	1130	1583	2035

*) амалдаги норматив ҳужжатларда контейнерларга қўйиладиган талабларга жавоб бермайдиган юкларни транспорт тарасида ташиш ҳақи юклар ва таралар вазнини ўз ичига олувчи универсал ҳаракатлаги составда вагонлар на майда жүннатмалар учун қабул қилинган умумий тариф сўбсати бўйича аниқланади.

Манба: А.Рафиев, Ж.Абдурахимов. Ўзбекистонда бизнес юритиш ҳаражатлари. -Т.: Ўзбекистон Савдо-саноат палатаси, Ўзинфонвест, БМТ ТД, 2012. -44 б.

Бундай шароитда транспорт коридорлари ва воситалари билан биргаликда ишончли транспорт-экспедиторлик компаниялари билан ҳамкорлик қилишнинг аҳамияти катта. Ўзбекистондаги асосий транспорт, транспорт-экспедиторлик компаниялари ва улар билан ҳамкорлик шартлари 14-жадвалда келтирилган.

14-жадвал

Транспорт, транспорт-экспедиторлик компаниялари ва улар билан ҳамкорлик шартлари

Кўрсаткичлар	Хусусиятлари
1	2
Транспорт ва транспорт-экспедиторлик компанияларининг йirik бирлашмалари	<ul style="list-style-type: none"> - Ўзбекистон халқаро экспедиторлари Ассоциацияси; - Ўзбекистон халқаро автомобил юк тапсувчилари ассоциациялари.
Асосий транспорт компаниялари	<ul style="list-style-type: none"> - “Ўзбекистон ҳаво йўллари” миллий авиакомпанияси; - “Ўзбекистон темир йўллари” акциядорлик жамияти; - халқаро автомобил юк тапсувларини амалга оширувчи компаниялар.
Транспорт ва транспорт-экспедиторлик компаниялари томонидан экспортчиларга кўрсатиладиган хизматлар турлари	<ul style="list-style-type: none"> - транспорт воситалари, маршрутлари ҳамда рақобатбардош транспорт компанияларини танлаш бўйича маслаҳатлар бериш; - транспорт-экспедиторлик ҳужжатларини расмийлаштириш; - юкларни ортиб жўнатиш пунктлари, омборлар, терминаллар, логистик марказлар ва портларда қайта ишлаш ҳамда уларга хизмат кўрсатишни тапшиқ этиш; - экспорт юкани йўналишнинг бутун маршрути давомида кузатиб бориш; - тўловлар, тарифлар ва бошқа операциялар бўйича ҳисоб-китобларни амалга ошириш; - экспортчига юклаш учун контейнер ажратиб бериш; - экспортчининг транспорт тарасини қайтариш; - юкларни саралаш, қадоқлаш, ўраш, маркировка қилиш, товарга ҳамроҳлик қилувчи ҳужжатларни тайёрлаш; - бошқа транспорт-технологик хизматлар.
Транспорт-экспедиторлик хизматларини кўрсатишга асос	<ul style="list-style-type: none"> - транспорт-экспедиторлик хизмати кўрсатиш шартномаси; - шартнома асосида экспортчининг талабномаси ва транспорт-экспедиторлик компаниясининг ёзма кафолати.

1	2
Транспорт-экспедиторлик компанияси томонидан бериладиган экспортчига бериладиган асосий ҳужжатлар	- транспорт компанияси-оператор номидан: темир йўл юк хати СМГС ёки халқаро автотранспорт юк хати СМР ёки авиа юк хати “Air Way bill” ёки денгиз коносаменти “Liner Bill of Lading”; - транспорт-экспедиция компанияси томони-дан: экспедиторлик тилхати, айланма мультимодал транспорт коносаменти FBL (аралаш юк ташишларда), юкни ташишга экспедиторлик сертификати.
Экспортчи томонидан юкни тошпириш чоғида бериладиган асосий ҳужжатлар	- транспорт компаниясига - инвойс (счёт-фактура); - транспорт-экспедиторлик компаниясига – экспедиторлик йўриқномаси (экспедитор тошпириги билан), интермодал юк далолатномаси, хавфли юкларни ташиш тўғрисида декларация.
Хизматлар учун ҳақ тўлаш	- транспорт компаниясига - халқаро юк ташиш тарифларига асосан, шунингдек қўйилган харажатлар ва тегишли хизматлар бозоридаги конъюнктурани эътиборга олган ҳолда. - транспорт-экспедиторлик компаниясига – транспорт-экспедиторлик хизмати шартномаси асосида, экспортчининг аниқ тошпириқлари ва қўйилган харажатлардан келиб чиқиб.

Манба: Пособие по экспортной деятельности (для начинающих экспортеров Узбекистана). ПРООН, Торгово-промышленная палата Узбекистана. –Ташкент, 2007. – 44 с.

Экспортга чиқариладиган юкларни етказиб бериш бевосита экспортчи ёки импортчи, шунингдек транспорт-экспедиторлик компанияси томонидан амалга оширилиши мумкин. Дунёда транспорт-экспедиторлик хизматларини кўрсатиш лицензиясига эга бўлган минглаб компаниялар фаолият кўрсатади. Транспорт ва транспорт-экспедиторлик компанияси томонидан кўрсатиладиган хизматлар мажмуасини “экспорт логистикаси тизими” деб аталади.

Мутахассисларнинг фикрича, “транспорт-экспедиторлик компаниясини танлаш юкнинг тури ва ҳажмига, транспортда ташиш усули ва узоклигига, юкнинг ўрами ва жойланишига, етказиб бериш муддатига, шунингдек юкни суғурталашни ўз ичига олган хизматлар ҳажми ва пакети қийматига боғлиқ.

Юкни ташишда минимал харажатларга эришиш учун экспортчи кўп нарсаларни ҳисобга олиши зарур. Агар, шартнома шартлари бўйича экспортчи товарни етказиб бериш мажбуриятини

зиммасига олган бўлса, унинг учун транспорт-экспедиторлик компанияси билан алоқа ўрнатиш ва ҳамкорлик муносабатларини йўлга қўйиш ҳамда экспорт логистикасининг деталларини ишлаб чиқиш учун маслаҳатлашиш муҳимдир. Бунда экспорт товарини транспортда ташиш қийматини, етказиб бериш муддатларини ва бошқа омилларни ҳисобга олган ҳолда бир неча вариантларни аниқлаш ва солиштириш зарур⁴⁰”.

Мамлакатимиздан қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини экспортга чиқаришда юкларни ташишга ихтисослашган транспорт-экспедиторлик компанияларининг тарифлари танланган транспорт тури, юкнинг ҳажми ва оғирлиги, етказиб бериш манзилининг узоқ-яқинлиги ва бошқа бир қатор хусусиятларга фарқ қилади. Масалан, “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг экспортини қўллаб-қувватлаш жамғармаси”нинг www.nbu-export.uz веб-сайтида жойлаштирилган маълумотларга қараганда “Silkway Logistics Ltd” масъулияти чекланган жамияти Ўзбекистондан Россия Федерацияси, Қозоғистон ва Болтиқбўйи республикаларига темир йўл транспорти орқали қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ташиш хизматларини кўрсатади. Маҳсулотни Тошкент-Москва йўналиши бўйича Москванинг Павелецкая станциясигача темир йўл вагониди ташиш тарифи битта вагон учун (юк ҳажми 40 тоннагача) 9612,5 АҚШ долларини ёки бир кг маҳсулотга нисбатан 0,24 долларни, Тошкент-Рига йўналишида ташиш тарифи 14625,5 АҚШ долларини ёки бир кг маҳсулотга нисбатан 0,4 долларни ташкил этади.

Мазкур веб-сайтда айрим транспорт-экспедиторлик компанияларининг маҳсулотларни автомобил транспортида ташиш тарифлари ҳам келтирилган. Хусусан, “Eurasia Logistics Service” масъулияти чекланган жамият шаклидаги қўшма корхона қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини Россия Федерацияси, Қозоғистон, Латвия ва Германия йўналишларида ташиш учун турли тарифларни таклиф этган. Масалан, 20 тонна маҳсулотни Тошкент-Иванова йўналиши бўйича автомобилда ташиш тарифи 2300 АҚШ долларини ёки бир кг маҳсулотга нисбатан 0,12 долларни, Тошкент-Рига йўналиши бўйича 2900 АҚШ долларини ёки бир кг маҳсулотга нисбатан 0,15 долларни, Тошкент-Франкфурт йўналиши бўйича 5700 АҚШ долларини ёки бир кг маҳсулотга нисбатан 0,3 долларни ташкил этади (15-жадвал).

⁴⁰ Пособие по экспортной деятельности (для начинающих экспортеров Узбекистана). ПРООН, Торгово-промышленная палата Узбекистана. –Ташкент, 2007. – 43 с.

Ўзбекистондан айрим транспорт компаниялари томонидан қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ташиш харажатлари тарифлари (АҚШ долларларида), 2015 й.

Темир йўл транспорти:				
Йўналиш	Маршрут	Транспорт тури	Сигими, тонна	Қиймати, долл./тонна
Тошкент-Рига	Чукурсой станцияси-Рига-Краста станцияси	4 вагонли реф. Секция +1 мех. вагон	25 тонна ва ундан ортиқ	407,3
		5 вагонли реф. Секция +1 мех. вагон	25 тонна ва ундан ортиқ	346,9
		ёшиқ вагон	60 тонна	140,2
		платформа МПС/40' контейнер МПС	26 тонна	198,1
Темир йўл транспорти:				
Йўналиш	Маршрут	Транспорт ва юклаш тури	Юк ташиш тарифи, АҚШ долл./вагон	АҚШ долл./кг
"Silkway Logistics Ltd" МЧЖ				
Тошкент-Москва	Тошкент (станция коди 722400) - Павелецкая (станция коди 193504)	вагонга юклаш-40 тоннагача	9 612,5	0,24
Тошкент-Иванова	Тошкент (станция коди 722400) - Иваново (станция коди 318505)	вагонга юклаш-40 тоннагача	9 786,25	0,25
Тошкент-Алмата	Тошкент (станция коди 722400) - Алмата (станция коди 700007)	вагонга юклаш-40 тоннагача	2 537,5	0,06
Тошкент-Рига	Тошкент (станция коди 722400) - Рига-Пречу (станция коди 094309)	вагонга юклаш-40 тоннагача	14 652,5	0,4

1	2	3	4	5
Автомобил транспорти:				
Йўналиш	Маршрут	Транспорт ва юклар тур	Юк ташиш тарифи, АҚШ долл./машина	АҚШ долл./кг
Тошкент-Рига	Ўзбекистон -Қозғистон-Россия	тентланган авторейслер (20 тонна)	5 500	0,28
		рефрижераторли ярымприцеп (20 тонна)	6 500	0,33
		контейнер ташувчи 40' контейнер (20 тонна)	5 500	0,28
“Eurasia Logistics Service” МЧЖ ҚҚ				
Тошкент-Москва	Ўзбекистон (Даут-Ата орқали) – Қозғистон – Россия	автомобил (20 тонна)	2 300	0,12
Тошкент-Иванова	Ўзбекистон (Даут-Ата орқали) – Қозғистон – Россия	автомобил (20 тонна)	2 300	0,12
Тошкент-Алмага	Ўзбекистон (Яллама орқали) – Қозғистон	автомобил (20 тонна)	2 500	0,13
Тошкент-Рига	Ўзбекистон (Даут-Ата орқали) – Қозғистон – Россия	автомобил (20 тонна)	2 900	0,15
Тошкент – Франкфурт	Ўзбекистон –Қозғистон – Россия – Беларусь – Польша	автомобил (20 тонна)	5 700	0,3
“EGS Group” компанияси				
Тошкент-Москва	-	автомобил (20 тонна)	3 000	0,15
Тошкент-Иванова	-	автомобил (20 тонна)	3 500	0,18
Тошкент-Алмага	-	автомобил (20 тонна)	2 500	0,13
Тошкент-Франкфурт	-	автомобил (20 тонна)	13 000	0,7
Тошкент - Санкт Петербур	-	автомобил (20 тонна)	4 000	0,2

1	2	3	4	5
Тошкент – Екатеринбург	-	автомобил (20 тонна)	3 900	0,19
Тошкент – Красноярск	-	автомобил (20 тонна)	4 500	0,23
Тошкент – Новосибирск	-	автомобил (20 тонна)	4 200	0,21
“Interlink Logistics&Transportation” компанияси				
Тошкент-Москва	-	автомобил (20 тонна)	2 500 / трак 88 куб	0,13
Тошкент-Иванова	-	автомобил (20 тонна)	2 500 / трак 88 куб	0,13
Тошкент-Рига	-	автомобил (20 тонна)	4 000 / трак 90 куб	0,2
Тошкент – Франкфурт	-	автомобил (20 тонна)	6 500 / трак 88 куб	0,33
Тошкент - Иран	Тошкент - Техран	автомобил (20 тонна)	2 500 / трак 88 куб	0,13
Тошкент - Санкт Петербург	-	автомобил (20 тонна)	3 500 / трак 88 куб	0,18
Тошкент-Сеул	Тошкент - порт Бусан	авто/контейнер (20 тонна)	3 000 / 40HQ контейнер	0,15
Тошкент-Шаржа, Дубай	Тошкент - Порт Джебел Али	авто/контейнер (20 тонна)	3 500 / 40HQ контейнер	0,18
Тошкент - Пекин	Тошкент - порт Тяньцзин	авто/контейнер (20 тонна)	3 000 / 40HQ контейнер	0,15

Манба: www.lbi-export.uz. “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг экспортини қўллаб-қувватлаш жамағатмаси” маълумотлари асосида тузилган.

Маҳсулотларни экспорт қилишда авиация транспортидан фойдаланиш тарифлари темир йўл ва автотранспортга нисбатан қимматроқ бўлсада, бу транспорт турида юкни манзилга тез ва сифатли етказиш имконияти юқори. Айниқса, тез айнийдиган ва бузиладиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари учун бунинг аҳамияти катта.

Мамлакатимизда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини авиация транспорти орқали экспортга ташувчи асосий компания “Ўзбекистон ҳаво йўллари” Миллий авиакомпанияси (МАК) ҳисобланади. Компания томонидан юклашнинг минимал меъёри 1000 кг бўлганда юкни ташиш харажатлари бир кг.га нисбатан Тошкент-Москва йўналишида 0,8, Тошкент-Рига йўналишида 0,97, Тошкент-Лондон йўналишида 1,43, Тошкент-Шаржа, Дубай йўналишида 1,08, Тошкент-Пекин йўналишида 0,97 АҚШ долларини ташкил этади (16-жадвал).

16-жадвал

“Ўзбекистон ҳаво йўллари” МАК томонидан Ўзбекистондан қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ташиш харажатлари тарифлари, (АҚШ долларларида)

Йўналиш	“Ўзбекистон ҳаво йўллари” МАК	
	АҚШ долл./кг + 500 кг	АҚШ долл./кг + 1000 кг
Тошкент-Москва	-	0,8
Тошкент-Рига	-	0,97
Тошкент - Франкфурт	1,65	-
Тошкент - Санкт Петербург	-	0,86
Тошкент - Екатеринбург	-	0,74
Тошкент - Киев, Симферополь	-	0,86
Тошкент - Сеул	-	1,08
Тошкент - Лондон	-	1,43
Тошкент - Тель-Авив	-	1,31
Тошкент - Шаржа, Дубай	-	1,08
Тошкент - Пекин	-	0,97
Тошкент - Куала Лумпур	-	1,43
Тошкент - Красноярск	0,86	-
Тошкент - Новосибирск	0,86	-
Тошкент - Милан	1,65	-
Тошкент - Рим	1,65	-
Тошкент - Нарита	1,57	-

Манба: www.nbu-export.uz. “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг экспортини қўллаб-қувватлаш жамғармаси” маълумотлари.

Навоий эркин индустриал иқтисодий зонаси логистика марказидан Жанубий Кореянинг “Korean Air” авиакомпанияси томонидан Ўзбекистондан мева-сабзавотларни ташиш харажатлари бир кг маҳсулотга нисбатан Навоий–Сеул йўналишида 1,2, Навоий–Гонг Конг йўналишида 1,8, Навоий–Токио йўналишида 1,8, Навоий – Дубай йўналишида 0,8, Навоий–Дехли йўналишида 1,5 АҚШ долларига тенг бўлмоқда (17-жадвал).

17-жадвал

“Korean Air” авиакомпанияси томонидан Ўзбекистондан мева-сабзавотларни ташиш харажатлари тарифлари, (АҚШ доллларида)

Йўналиш	«Korean Air»
	АҚШ долл./кг. +1000 кг
Навоий – Сеул	1,2
Навоий – Гонгконг	1,8
Навоий – Шанхай	1,8
Навоий- Токио	1,8
Навоий – Дубай	0,8
Навоий – Дехли	1,5

Манба: www.nbu-export.uz. “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг экспортини қўллаб-қувватлаш жамғармаси” маълумотлари.

Истиқболда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини экспортга ташиш тарифларининг арзонлашуви транспорт-экспедиторлик хизматлари кўрсатиш соҳасида рақобат муҳитининг шаклланиши ва транспорт-логистика тизимларининг ривожланишига боғлиқ бўлади.

1.5. Экспортни амалга ошириш тартиби ва босқичлари

Экспортчилар учун экспортни амалга ошириш шарт-шаронглари ва босқичлари билан яқиндан танишиш ва бу жараёнда талаб қилинадиган ҳужжатларни тўғри расмийлаштириш муҳимдир. Энг аввало қонун ҳужжатлари билан экспорт қилиниши таъқиқланган, ваколатли давлат органларининг лицензияси ёки рухсатномаси асосида экспортга чиқариладиган маҳсулотлар рўйхати билан танишиш талаб қилинади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 йил 10 октябрдаги “Товарлар (ишлар, хизматлар) экспортини рағбатлантиришга оид қўшимча чоралар тўғрисида”ги ПҚ-1871-сонли қарорига биноан 12 турдаги маҳсулотларни республикадан ташқарига экспорт қилиш таъқиқланган бўлиб, улардан қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат маҳсулотларига тегишлилари 9 хилни ташкил этади (18-жадвал).

18-жадвал

Ўзбекистон Республикасидан экспорт қилиш таъқиқланган предметлар ва маҳсулотлар рўйхати

№	Қисқача номланиши
1.	Дон: бугдой*, жавдар, арпа, сули, гуруч, маккажўхори гречиха
2.	Нон-булка маҳсулотлари* (ўзи ишлаб чиқарган, хамирдан тайёрланган қандолат маҳсулотлари, пирожнийлар, печенье­лар, сухари, ковурилган бурда нон ва шунга ўхшаш ковурилган маҳсулотлардан ташқари)
3.	Ун*, ёрма*
4.	Ҳайвонлар, қушлар
5.	Гўшт ва унинг озиқ­боп қўшимча маҳсулотлари Уй паррандасининг* озиқ­боп қўшимча маҳсулотлари
6.	Шакар
7.	Бадий, тарихий, илмий ёки маданий аҳамиятга эга бўлган қадимги буюмлар (картиналар, скульптура ва бошқалар), (Маданият ва спорт ишлари вазирлигининг хулосасига кўра)
8.	Ўсимлик ёғи*
9.	Тери хом ашёси* (ностандарт терилар ҳам), тери-мўйна хомашёси*, шу жумладан қорақўл* (ностандартларини ҳам қўшган ҳолда)
10.	Рангли металл парчалари ва чиқиндилари*
11.	Чувашга яроқли ипак қурти пилласи*, хом ипак* (ўралмаган), ипак чиқиндилари* (чувашга яроқсиз пилла, ипак или чиқиндилари ва юмшати­лган чиқиндиларни ҳам қўшган ҳолда)
12.	Полиэтилен­терефталат чикитлари, қийқиндалари*

*) бу маҳсулотларни экспорт қилиш Ўзбекистон Республикаси Президенти ёки ҳукумати қарорига асосан амалга оширилиши мумкин.

Манба: Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 йил 10 октябрдаги “Товарлар (ишлар, хизматлар) экспортини рағбатлантиришга оид қўшимча чоралар тўғрисида”ги ПҚ-1871-сонли Қарорига 4-илова асосида.

Уларга дон (бугдой, жавдар, арпа, сули, гуруч, маккажўхори гречиха), нон-булка маҳсулотлари, ун, ёрма, ҳайвонлар, қушлар, гўшт ва унинг озиқ­боп қўшимча маҳсулотлари, уй паррандасининг

озиқбоп кўшимча маҳсулотлари, шакар, ўсимлик ёғи, тери хомашёси (ностандарт терилар ҳам), тери-мўйна хомашёси, шу жумладан қоракўл (ностандартларини ҳам кўшган ҳолда), чувашга яроқли ипак қуртги пилласи, хом ипак (ўралмаган), ипак чиқиндилари киради. Мазкур маҳсулотлардан бугдой, нон-булка маҳсулотлари, ун, ёрма, тери хомашёси, тери-мўйна хомашёси, шу жумладан қоракўл, ипак маҳсулотларини экспорт қилиш Ўзбекистон Республикаси Президенти ёки ҳукумати қарорига асосан амалга оширилиши мумкин.

Экспорт товарлар ҳажми ва номенклатурасини янада кенгайтириш, экспортга йўналтирилган рақобатбардош маҳсулотларни ишлаб чиқараётган корхоналарни рағбатлантиришни кучайтириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 24 августдаги “Товарлар (ишлар, хизматлар) экспортини кенгайтиришга оид кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-4747-сонли Фармони билан 2015 йилнинг 1 сентябридан товуқ панжаларини, шунингдек ўзи ишлаб чиқарган сухари, қовурилган бурда нон ва шунга ўхшаш қовурилган маҳсулотларни экспорт қилишга руҳсат берилди.

Озиқ-овқат маҳсулотларининг қолган турлари, шу жумладан мева-сабзавот маҳсулотлари ҳам ваколатли давлат органларининг махсус руҳсатномаси билан ёки Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори асосида Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлигида шартномаларни рўйхатдан ўтказгандан сўнг экспорт қилинадиган товарлар сирасига кирмайди. Шундан келиб чиқиб уларни тадбиркорларнинг хоҳишига кўра, зарурий божхона расмийлаштирувларидан сўнг эркин экспортга чиқариш мумкин.

Экспорт фаолиятини амалга оширишда мамлакатимиз қонунчилиги билан белгиланган тартиб ва қойдалар мавжуд бўлиб, А.О.Олимхонов ва Ж.М.Имамназаровлар ўзларининг “Маҳсулот қандай экспорт қилинади: ўз маҳсулотини экспорт қилишни режалаштираётган тадбиркорлар учун амалий қўлланма”сида уларни кетма-кетлиги ва мазмунига кўра 12 та босқичга бўлганлар. Мазкур қўлланмада чоп этилган материаллар ва ундан кейин қонунчиликка киритилган ўзгаришлар асосида экспортни амалга ошириш кетма-кетлигини қуйидаги жадвалда жамлашга ҳаракат қилдик (19-жадвал).

Экспортни амалга ошириш босқичлари, мазмуни ва зарурий ҳужжатлар⁴¹

Экспорт босқичлари	Босқичлар мазмуни ва талаб этилаётган ҳужжатлар
1 Маҳсулот рекламаси ва маркетинг тадқиқотлари	<p style="text-align: center;">2</p> <p>Маҳсулотни ташқи бозорларда муваффақиятли сотиш учун эътибор берилмаган асосий жиҳатлар:</p> <p>A) Маҳсулот буйича:</p> <ul style="list-style-type: none"> - маҳсулотнинг рақобатчилардан афзал хусусиятлари ва хос жиҳатларини таърифлаш; - маҳсулотнинг афзал томонларини кўрсатувчи қадох ва/ёки товар белгисини ишлаб чиқиш; - ҳаридорнинг эҳтиёжлари хусусиятларига эътибор бериш. <p>B) Бозор буйича:</p> <ul style="list-style-type: none"> - кўпши мамлакатлар бозорларини ўрганиш; - чет эл веб-сайтларини кузатиш орқали хориждан шунга ўқшаи товарлар юзасидан маркетинг тадқиқотлари ўтказиш; - зарур ҳолларда консалтинг компанияларига мурожаат этиш. <p>B) Харидор тоиши буйича:</p> <ul style="list-style-type: none"> - маҳсулотни турли усуллар ёрдамида кўпроқ реклама қилиш; - савдо-сотиш/экспортга алоқадор веб-сайтларда маҳсулот ҳақида маълумот жойлаштириш; - халқаро савдо ярмаркалари ва кўргазмаларда иштирок этиш; - алоқа воситалар орқали тижорат тақлифлари тарқатиш; - рекламада оммавий ахборот воситаларидан кенг фойдаланиш; - кўшимча кўмак олиш учун ихтисослашган ташкилотларга (масалан, "Ўзтадбиркорэспорт" ИТСК www.uzte.uz, "Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари экспортини қўллаб-қувватлаш Жамғармаси" www.pbv-ehport.uz) мурожаат этиш.

⁴¹ А.О.Олимзонов, Ж.М.Имомназаров. Маҳсулот қандай экспорт қилинади. Ўз маҳсулотини экспорт қилишни режалаштириётган тадбиркорлар учун амални қўлланма. –Т.: Бактрия-пресс, 2013. –§.333 б. ва кейинги йилларда қонунчиликда юз берган ўзгаришлар асосида муаллифлар томонидан тузилган

<p>1</p> <p>2 - қадам: Чет эллик хариддорлар билан музокаралар олиб бориш</p>	<p style="text-align: center;">2</p> <p>Харидор маҳсулотга қизиқиш билдириша бошлаши билан, музокаралар ёрдамда унинг имкониятлари, талаблари билан яқиндан танишини:</p> <p>А) Музокараларни олиб бориш усуллари:</p> <ul style="list-style-type: none"> - телефон орқали (соаглар орасидаги фарқни эътиборга олиб); - интернет орқали (skype, viber ва бошқа бевосита алоқа воситалари ёрдамида); - бевосита учрашув давомида. <p>Б) Музокараларга тайёргарлик кўришда олдиндан тайёрлаб қўйиладиган маълумотлар:</p> <ul style="list-style-type: none"> - маҳсулот тўғрисида маълумот (унинг истеъмол, сифат, техник ва бошқа кўрсаткичлари); - маҳсулотнинг нархи; - фирма (МЧЖ, фермер хўжалиги ва бошқ.) ва маҳсулотга тегишли бўлган ҳужжатлар (сертификаглар ва бошқа); - маҳсулотнинг ТИФ ГН даги коди; - маҳсулотни олиб чиқиб кетиш шартлари ва муддати (Инкомтермс-2010 бўйича); - тўлов шартлари ва муддатлари; - экспорт шартномаси мазмуни ва шартлари.
<p>3 - қадам: Экспорт шартномасини имзолаш</p>	<p>Харидор маҳсулотни харид қилишга розилик билдиргач, экспорт шартномаси тузиш лозим. Тижорат банкига хоржий валютада ҳисоб рақами очишга ариза берилади.</p> <p>Шартнома тузишда қўйидагиларга эътибор берилди:</p> <ul style="list-style-type: none"> - шартномада икки маъноли иборалар, ноаниқ ифодалар ва тушунарсиз атамалар бўлмаслиги; - шартномада маҳсулотни етказиб бериш ҳамда маҳсулотни қабул қилиб олиш ва унга ҳақ тўлаш бўйича томонларнинг барча ҳуқуқ ва мажбуриятларини ёзиш; - маҳсулотни етказиб бериш шартлари ва тартибини “Инкомтермс-2010” атамаларида ёзиш; - маҳсулотнинг тасодирий нобуд бўлиши ёки шикастланиши хатарининг ва бу туфайли юзага келиши мумкин бўлган харажатларнинг сотувчидан харидорга ўтгани пайтини белгилаш; - ўзаро келишмовчиликларни ҳал этиш тартиби ҳақидаги банднинг батафсил ёритилиши ва уларни кўриб чиқувчи хўжалик судини аниқ кўрсатиш, бунда сотувчи учун келишмовчиликларни ўз мамлакатига қонунчилиги бўйича ва ҳудудида ҳал этилиши мақбуллигига эътибор қаратиш;

1	2
<p>3 - қадам: Экспорт шартномасини имзолаш</p>	<p>- чет эллик шерикнинг ноқонуний ҳатти-ҳаракатларидан ҳимояланиш мақсадида экспорт шартномасини имзоланишдан олдин юридик экспертизадан ўтказиш ва юридик хулоса олиш; - факс ёки электрон почта орқали олинган шартномалар ҳудди асл нусхалари каби ҳақиқий ҳисобланади.</p>
<p>4 - қадам: Ташқи савдо операцияларининг ягона электрон ахборот тизимига маълумотлар киритиш (Ўзбекистон Республикаси Базирилар Маҳкамасининг 2014 йил 21 июлдаги 199-сонли Қарори асосида киритилган)</p>	<p>Ташқи савдо контрактларини ваколатли банкларда ҳисобга қўйиш тартиботининг бёкор қилиниши муносабати билан. - тадбиркорлик фаолияти субъектлари ташқи савдо контрактлари бўйича маълумотларни электрон шаклда Интернет давлат хизматлари ягона портали орқали, электрон рақамли имзодан фойдаланган ҳолда киритадилар; - ташқи савдо фаолияти субъектларига контрактлар бўйича маълумотларни электрон рақамли имзодан фойдаланган ҳолда Интернет тармоғи орқали киритиш имконияти берилади. Ташқи савдо операцияларининг ягона электрон ахборот тизимига киритилган маълумотлар: а) Контракт бўйича умумий ахборот*: - экспорт қилувчининг номи ва реқвизитлари, шу жумладан СТИР; - хорижий шерикнинг номи ва унинг реқвизитлари; - контрактнинг санаси ва тартиб рақами; - контрактнинг тури; - контракт (товар, иш, хизмат)нинг мавзуси; - контрактнинг умумий суммаси; - контрактнинг валютаси; - тўлов валютаси; - товарни етказиб бериш шартлари ва муддатлари; - тўлов шартлари; - қўшимча битимлар; - контрактни бошқа банкка ёки товар-ҳомашё биржасига бериш; - контракт бўйича операцияларни тўташлаш.</p>

1	2
<p>4 - қадам: Ташқо савдо операцияларининг ягона электрон ахборот тизимига маълумотлар киритиш (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йил 21 июлдаги 199-сонли Қарори асосида киритилган)</p>	<p>б) Маблаглар ҳаракати тўғрисидаги ахборот**: - тўлов санаси ва суммаси, - тўлов топширинининг санаси ва тартиб рақами, - мажбурий сотиш амалга оширилганлиги санаси, - мажбурий сотув суммаси, - аккредитив очип санаси, тартиб рақами, суммаси ва муддати ҳамда унинг бажарилиши тўғрисидаги ахборот, - берилган кафолатнинг санаси, тартиб рақами, суммаси ва муддати, кафилининг номи ва кафолат бажарилганлиги тўғрисидаги ахборот, - берилган суғурга полисининг санаси, тартиб рақами, суммаси ва муддати, суғурга компаниясининг номи, - контрактлар ўртасидаги ўзаро ҳисоб-китоблар, - дебиторлик ва кредиторлик қарзларни ҳисобдан чиқариш, - жазо жарималари ва норезидентнинг даромадига солиқ тўлаш; - хоржкий банкнинг воситачилик ҳақи. в) Товарлар юклаб жўнатишга ва тушганлиги тўғрисидаги ахборот***: - товарнинг номи ва ТИФ ТН бўйича код, - товарнинг миқдори, - товар келиб чиққан мамлакат, - божхона юк декларацияси рўйхатдан ўтказилган сана ва унинг тартиб рақами, - товар юклаб жўнатишган/тушган сана, - товар божхона четарасини кезиб ўтган сана, - товарни божхонада расмийлаштириш санаси, - тушган товарнинг фактура, божхона ва статистика киймати, - юклаб жўнатишган ёки тушган товарнинг божхона режими, - ўлчашнинг қўлпима бирлиги, коди (зарураат бўлганда); - товарнинг оғирлиги.</p>

1	<p>Изоҳ.</p> <ul style="list-style-type: none"> * Маълумотлар ҳужжалик юритувчи субъектлар томонидан киритилади. ** Ваколатли банклар томонидан киритилади. *** Товар юклаб жўнатиладанда ёки тушганда. Давлат божхона кўмитасининг қойлардаги божхона назоратини ташкил этиш бошқармасининг бўлиналари томонидан киритилади
<p>5 - қадам: Шартнома- ларни божхона ностида рўйхатдан ўтказиш</p>	<p>Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигидан 1999 йил 15 октябрда 832-рақам билан рўйхатдан ўтган “Ўзбекистон Республикаси божхона органларида контрактлар (шартномалар) ва битимларни ҳисобга қўйиш тартиби” асосида божхона идораларида ҳисобга олинади. Жумладан, мева-сабзавотлар маҳсулотларини олиб чиқиш экспорт шартномалари ариза божхона идораларига келиб тушганидан сўнг 2 иш куни давомида ҳисобга олинади.</p> <p>Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 25 августдаги “Бюрократик тўсиқларни бартараф этиш ва тадбиркорлик фаолияти эркинлигини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-1604-сонли қарорига мувофиқ 2011 йилнинг 1 октябрдан бошлаб товарлар, ишлар ва хизматларни экспорт қилувчи микрофирмалар ва кичик корхоналар учун экспорт шартномалари бевосита расмийлаштирув жараёнида божхона постларида ҳисобга қўйилиши белгилаб қўйилган.</p> <p>Товарларни “экспорт”га расмийлаштириш учун божхона йнгими ставкаси 0,2% дан 0,1%га туширилган (Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 25 августдаги ПҚ-1604-сонли қарори).</p> <p>Шартномаларни божхона идораларида ҳисобга олинishi учун қуйидаги ҳужжатлар тақдим этилади:</p> <ul style="list-style-type: none"> - шартномани ҳисобга қўйиш ҳақида ариза, - ҳужжалик юритувчининг КТУТ қарточкасидан кўчирилган нусха (божхона идорасига биринчи марта мурожаат қилинганида ва КТУТ коди ўзгарганда тақдоран тақдим этилади); - ваколатли идоралар томонидан рўйхатга олинган ва расмийлаштирилган шартноманинг асл нусхаси ва унинг кўчирма нусхаси; - ваколатли банкнинг идентификация рақами, - юридик ҳу.лос.

1	2
<p>5 - қадам: Шартнома-ларни божжона постида рўйхатдан ўтказиш</p>	<p>Божжона назоратчиси шартноманинг ҳар бир саҳифасига рўйхатга олинганлик ҳақида имзо ва божжона постининг штампини қўяди ҳамда шартномага рўйхат рақами берилади. Маълумотлар Ташки савдо операцияларининг ягона электрон ахборот тизимида (базасида) ҳам тасдиқланади. Шартнома асл нусхаси маҳсулот экспорт қилувчига кайтарилади. Шартномага қўшимчалар ҳам шартнома ҳисобда турган божжона постида рўйхатдан ўтказилади. Экспорт шартномасига қўшимчаларни рўйхатдан ўтказиш учун ариза, шартнома нусхаси, шартномага қўшимчанинг асли ва нусхаси ҳамда юридик ҳулоос тақдим этилади. Божжонада шартнома ёки унга қўшимчаларни рўйхатдан ўтказиш белгил амалга оширилади.</p>
<p>6 - қадам: Тўловларни қабул қилиш</p>	<p>Маҳсулотга тўлов қабул қилиш учун чет эллик харидорга тўловнома (инвойс) юборилиши лозим. Харидор имкониятига кўра тўловларнинг қуйидаги турлари мавжуд: - 100 % олдидан тўлов (тавсия этилади); - банк аккредитиви; - мuddати узайтирилган тўлов (сўғурта полиси орқали); - консигнация (бунда маҳсулот, ишлаб чиқарувчининг чет элдаги савдо уйига, олдидан тўлов қабул қилмасдан юборилади). Валюта маблағлари келиб тушгандан сўнг валюта банк уларни экспорт қилувчининг ҳисобрақамига ўтказади ва банк бу ҳақда валюта маблағлари келиб тушганидан кейинги иш кунидан кечикмай белгиланган тартибда сотувчига хабар жўнатади. Экспорт шартномасини божжонада расмийлаштириш учун валюта банк томонидан сотувчининг сўровига асосан “Ташки савдо операцияларининг ягона электрон ахборот тизимида (базасида)” келиб тушган валюта ҳақида маълумот киритади.</p>
<p>7 - қадам: Экспорт қили-наётган маҳсу-лотни серти-фикатлаш</p>	<p>Маҳсулотни божжонада расмийлаштириш, шунингдек харидор уни чет элда тўсиқсиз божжонада расмийлаштириш учун қуйидаги сертификатлар олиш талаб қилинади. 1. Маҳсулот келиб чиқishi тўғрисидаги сертификат (СТ-1 шакл ёки А шакл). Сертификат “Ўзбекэкспертиза” ОАЖ томонидан маҳсулотнинг бутун шартнома ҳажмига ёки тўловномага (инвойсга) бинвоан маҳсулотнинг юкланган қисмига берилади.</p>

<p>1</p> <p>7 - қадам: Экспорт қилинаётган маҳсулотни сертификатлаш (сертификатларни олиш учун божхона назорати постларига топшириладиган хужжатлар рўйхати “Экспорт операцияларини “бир дарча” таъминли бўйича амалга ошириш тартиби” ни ёртигида келтирилган</p>	<p>2</p> <p>Сертификатни олиш учун ариза топширилади, тариф бўйича тўлов амалга оширилади ва 1 иш кунни давомда сертификат расмийлаштирилади.</p> <p>2. Сотиладиган маҳсулотнинг турига қараб олинмаган сертификатлар:</p> <p>а) Гигиеник сертификат. Сертификат Давлат санитария-эпидемиология назорати органлари томонидан берилди. Ариза берилди, намуна (1-2 кг, дона) тақдим этилади, тариф бўйича тўлов амалга оширилади ва агар маҳсулот сертификатлангирлиши лозим бўлса, 3 иш кунда юкланадиган товарга сертификат расмийлаштирилади.</p> <p>б) Мувофиқлик сертификати. Сертификат Ўзбекистон Стандартлаштириш, метрология ва сертификатлаштириш агентлиги (“Ўзстандард” агентлиги) томонидан берилди. Ишлаб чиқарувчи корхоналар учун қулай шароитлар яратиб мақсадда, экспорт учун ишлаб чиқариладиган маҳсулотни сертификатлаштириш ихтиёрий равишда амалга оширилади.</p> <p>в) Фитосанитария сертификати. Сертификат Ўзбекистон Республикаси Қилшоқ ва сув хўжалиги вазирлиги хузуридаги Ўзбекистон Республикаси Ўсимликлар карантини давлат бош инспекциясининг (“Ўзошдақарантин” ДИ) маҳаллий бошқармаси томонидан берилди. Ариза топширилади, намуна (1-2 кг, дона) маҳсулот тақдим этилади, тариф бўйича тўлов амалга оширилади ва 3 иш кунни ичда юкланадиган маҳсулот учун сертификат берилди. Транспорт кўздан кечирилади, бу ҳақда ўсимликлар карантини бўйича инспектор томонидан карантин кўздан кечириши даллатномаси тузилади. Транспорт ички томони мажбурий равишда фумигация қилиниб зарарсизлангирлиди ва ушбу ҳақда даллатнома тузилади.</p> <p>г) Ветеринария сертификати. Сертификат Ўзбекистон Республикаси Қилшоқ ва сув хўжалиги вазирлиги хузуридаги Давлат ветеринария бош бошқармаси томонидан берилди. Давлат ветеринария хизмати назорати остидаги маҳсулотларни олиб чиқиш мақсадида ветеринария хужжатларини расмийлаштириш учун юкланадиган жойдаги ҳудудий ветеринария хизматига ариза билан мурожаат қилинади. Тариф бўйича тўлов амалга оширилади. Давлат ветеринар шифокори томонидан сертификат берилди.</p> <p>Харидорга ушбу сертификатларнинг асл нусхалари жўнатилади.</p>
--	---

<p>1</p> <p>8 - қадам: Юк ташиладиган транспорт турини танлаш ва транспорт компанияси билан шартнома тузиш (логистика)</p>	<p>Маҳсулотни жўнатиш учун қуйидаги транспорт турларидан фойдаланиш мумкин:</p> <p>- автотранспорт (автомашина, фура, рефрижератор) - Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 28 августдаги 249-сонли Қарорига асосан 2015 йил 1 сентябрдан бошлаб мева-сабзавот маҳсулотлари, қаргошқа, полиш маҳсулотлари ва узумни (ТИФ ТН коди 07-08) экспорт қилиш фақат темир йўл ва ҳаво транспортлида амалга оширилади.</p> <p>- темир йўл контейнери ва темир йўл вагони;</p> <p>- авиатранспорт.</p> <p>Транспорт тури танлангандан сўн кейин экспедитор (транспорт компанияси) билан шартнома тузилади. Юк солишга тайёр бўлиши билан транспорт беришлари учун буюртма йўланади.</p> <p>Авто. Юк (мева-сабзавот ва узумдан ташқари) орттиш учун автотранспорт компанияси билан шартнома тузиш лозим. Юк орттишга тайёр бўлгач автотранспорт олиш учун буюртма юбориш лозим. Транспорт компаниясидан тўлдириш учун авто юк хати (CMR, TIR) бланкаси олинади.</p> <p>Темир йўл. Товарни вагонга орттиш учун Темир йўл бошқармаси билан шартнома тузиш, тариф бўйича юк ташиш хизмати ҳақини тўлаш ва вагон ажратиш учун ташиш режасини олиш лозим. Юк орттишдан бир неча кун олдин станция бошлиғи номига вагон ажратиш учун буюртма бериш керак бўлади. Станцияда тўлдириш учун темир йўл юк хати бланкаси олинади.</p> <p>Авиа. Товарни самолёт орқали юбориш учун авиакомпаниянинг юк ташиш бошқармасига мурожаат қилинади ва шартнома тузилади. Авиакомпанияда тўлдириш учун авиа юк хати бланкаси олинади.</p>
<p>9 - қадам: Маҳсулотни юклаш</p>	<p>Транспорт тақдим этилгач, маҳсулотнинг мўлжалланган манзилгача бутлигини сақлашни таъминлаш учун, юклаш ўз вақтида ва тўғри ташкил этилиши керак бўлади. Маҳсулотни олгимал равишда юклаш учун транспорт хажми ва ўлчамларини ўрганиб чиқиш лозим.</p> <p>Экспорт қилинаётган маҳсулотни орттиш божхона пости инспектори, кинолог, декларант ва фирма вақили иштрокида амалга оширилиши лозим. Бу бўйича маҳсулотнинг божхона кузатувидан ўтказиш даълолатномаси тузилади. Юк орттиш якунлангач, транспорт ишлаб чиқарувчи ва божхона органи (инспектори) сургучлари билан сургучланади (пломба). Умумий ва соф оғирлиги ҳамда ўринлар сони ҳақидаги маълумот тўловномага (ҳисоб-фактура) ва транспорт юк хатига киритилади.</p>

1	2
<p>10 - қадам: Маҳсулотни декларация қилиш</p>	<p>Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 30 декабрдаги “Ташқи савдо операцияларини амалга ошириш билан боғлиқ тартибларни либераллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 379-сонли Қарорига асосан 2013 йил 1 январдан бошлаб товарларни декларациялаш уларни Божхона Худудига олиб келиниши пайтигача божхона органларига дастлабки декларация тақдим этиш билан амалга оширилади. Божхона расмийлаштируви учун берча юк ортқи хужжатларини шартнома асосида божхона брокери тайёрлайди. Маҳсулот юклаб бўлингандан кейин декларантга қуйидаги хужжатларни тақдим этиш керак:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Шартноманинг асл нусخаси. 2. Транспорт юк хати (темир йўл, автомобил, ҳаво тарнспорт). 3. Ҳисоб-фактура (инвойс). 4. Маҳсулотнинг келиб чиқиши тўғрисида сертификат. 5. Сертификатлар (ТИФ ТН кодида биноан мажбурий бўлган қўшимча сертификатлар, жумладан: Мувофиқлик, Сифат ва Қадоқлаш варағи). 6. Тўлов тошпиринининг асл нусхаси, божхона божлари тўланганлиги ҳақидаги банк белгиси билан (квитанция); 6.1. Товарлар ва транспорт воситаларини “экспорт” божхона режимида расмийлаштирганлик учун божхона қийматининг 0,1 фоизи миқдориди, лекин энг кам ойлик иш ҳақининг 50 фоизидан кам бўлмаган божхона йнғими. 6.2. Ўзбекистон Республикаси Худудиди битта транспорт воситасини божхона томонидан қуйидаги масофаларга кузатиб борганлик учун: <ul style="list-style-type: none"> - 200 км. гача 50 еврога тенг миқдорда; - 200 км. дан ортққ 120 еврога тенг миқдорда. 6.3. Божхона ходими томонидан “экспорт” божхона режимига жойлаштирилатган товарни белгиланган жойдан ташқарида божхона расмийлаштирувдан ўтказганлик учун, битта ходимнинг бир соатлик иши ҳисобидан энг кам ойлик иш ҳақининг 10 фоизи миқдориди. 7. Божхона кузатуви далолатномаси. <p>Мева-сабзавот ва озиқ-овқат маҳсулотлари учун:</p> <ol style="list-style-type: none"> 8. Фитосанитария сертификати.

1	
<p>10 - қадам: Махсулотни декларация қилиш</p>	<p>2</p> <p>9. Карантин кузатуви далолатномаси. 10. Зарарсизлантириш тўғрисида далолатнома. Давлат ветеринария назорати остидаги юклар учун: 11. Ветеринария сертификаси. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йил 31 декабрдаги 376-сонли қарори билан тасдиқланган “Товарларнинг электрон шаклдаги божхона декларацияларини тартиби тўғрисидаги Низом”га мувофиқ товарларнинг электрон шаклда декларациялаш амалга оширилади. Электрон декларациялаш тартиби учта босқичдан ташқил топан: - биринчи босқичда ваколатли органлар томонидан амалдаги қонунчиликка кўра ва белгиланган муддатда электрон рақамли имзо (кейинчалик ЭРИ) билан тасдиқланган ҳамда идоралараро келишилган тартибда рухсат берувчи хужжатлар берилди ва улар электрон декларациялаш автоматлашган ахборот тизимига (ЭДААТ) киритилади. Низомда рухсат берувчи хужжатлар ҳамда уларни бериш ва киритиш учун ваколатли идоралар рўйхати илова қилинган, - иккинчи босқичда божхона расмийлаштируви бўйича мутахассис томонидан тайёрланган божхона юк декларацияси ва унга тегишли бўлган барча хужжатларнинг электрон шакллари унинг электрон рақамли имзоси билан интернетдаги ЭДААТ орқали божхона органларига юборилади. Агарда, БЮДга тегишли бошқа хужжатларнинг электрон шакллари мавжуд бўлмаса, уларнинг сканер қилинган нусхасини тақдим этиш мумкин, - учинчи босқичда Божхона органи ходими томонидан бир иш куни давомида электрон декларация тўғри тўлдирилганлиги кўздан кечирилади ва хужжатларнинг Давлат божхона қўмитаси томонидан белгиланган форматларга мослиги текширилади. Товарларни божхона кўригидан ўтказиш ҳақида қарор қабул қилган божхона ходими уч соат давомида уни ўтказиш вақти ва жойи ҳақидаги маълумотлар, шунингдек, камчиликлар аниқланган ҳолатларда уларни баргараф этиш учун хатolikлар рўйхатини ўз ичига олган электрон хабар юборилади. Электрон декларацияда кўрсатишган маълумотлар божхона кўриги натижаларига мос келганида, расмийлаштириш жараёнида ўрнатилган тартибда яқунига етказилади. Яъни, электрон декларация маълумотлар базасида рўйхат рақами берилиб, қайд қилинади ва шу вақтдан бошлаб у юрдлик аҳамиятга эга хужжатга айланади.</p>

<p>1</p> <p>11- қадам: Божхона расмийлаштир уви</p>	<p>2</p> <p>Юридик шахслар томонидан товарларни божхона расмийлаштируви Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 20 июлдаги “Экспорт-импорт операцияларини амалга оширишда Давлат божхона хизмати органларига тақдим этиладиган хужжатлар рўйхатини тасдиқлаш тўғрисида”ги 197-сонли Қарориди келтирилган рўйхатга асосан амалга оширилади.</p> <p>Ушбу рўйхатга асосан товарларни “экспорт” божхона режимида расмийлаштирувда юкларни расмийлаштирувчи юридик шахс божхона органига қўйидаги хужжатларни тақдим этади:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Контракт (шартнома, битим), тегишли ваколатли органларда рўйхатдан ўтказилган биржа контрактлари бундан мустасно. 2. Божхона юк декларацияси. 3. Транспорти хужжатлари (транспорти турига қараб юкхати) ва товарга илова қилинадиган хужжатлар (инвойс). <p>Тадбиркорлик субъектлари томонидан ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширишда давлат божхона хизмати органлари томонидан:</p> <ul style="list-style-type: none"> - ушбу қарорда назарда тутилмаган; - Давлат божхона хизмати органлари ёки давлатнинг бошқа органлари ва давлат хизматлари кўрсатувчи бошқа ташкилотлар тасарруфидати қўшмача хужжатларни талаб этиш таққиланади. <p>Товарларнинг электрон шаклидаги божхона расмийлаштируви Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йил 31 декабрдаги 376-сонли қарори билан тасдиқланган “Товарларнинг электрон шаклидаги божхона декларацияланishi тартиби тўғрисидаги Низом”га мувофиқ амалга оширилади.</p> <p>Товарларнинг, шу жумладан электрон шаклидаги божхона расмийлаштируви хизмат кўрсатувчи банклар (таънавичилликлар) томонидан тақдим этиладиган Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона кўмитасининг Ягона автоматлаштирилган ахборот тизимида тўловчининг шахсий ҳисоб рақами бўйича божхона тўловлари тўланганлиги тўғрисидаги маълумотлар мавжуд бўлган тақдирда амалга оширилади (божхона тўловларини тўлаш кечиктирилиши ёки бўлиб-бўлиб тўлашга рухсат берилиши ҳоллари бундан мустасно).</p> <p>Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона кўмитасининг Ягона автоматлаштирилган ахборот тизимида рухсат берувчи тусдаги тегишли хужжат мавжуд бўлмаган тақдирда давлат божхона хизмати органлари божхона расмийлаштирувини рад этиш ҳуқуқига эгадир.</p>
---	--

<p>1</p> <p>11- қадам: Божхона расмийлаш- тируви</p>	<p style="text-align: center;">2</p> <p>Ташки иктисодий фаолият катнашчисининг хоҳиши бўйича божхона расмийлаштируви учун барча зарур хужжатлар, шу жумладан ваколатли органларнинг хужжатлари қозғолда тақдим этилиши мумкин:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Шартнома ва унга қўшимчалар. 2. Божхона юк декларацияси. 3. Транспорти хужжатлари (транспорт турига қараб юкхаги) ва товарга илова қилинадиган хужжатлар (инвойс). 4. Сертификатлар (ПДФ ТН кодига буювчи мажбурий бўлган қўшимча сертификатлар, жумладан: Мувофиқлик, Гигиена, Ветеринария, Сифат ва қадоқлаш враги). 5. Божхона тўловлари тўланганлигини тасдиқловчи тўлов хужжатлари (тўлов тошпирити, квитанция, солиштирма делолатнома ва бошқалар). <p>Юк ташиш учун транспорт юк хаги олинган (темир йўл юк хаги, авто юк хаги (СМР, ПТР) авиа юк хаги), белгиланган нуқтагача юкни етказиб бериш учун маҳсулотга илова қилинган хужжатларнинг асли ёки нусхасини транспорт компаниясига тошпириш керак.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Темир йўл транспорти билан экспорт қилинганда – темир йўл станциясининг товар-кассирига. 2. Автотransпорт билан экспорт қилинганда - автотransпорт хайдовчисига. 3. Ҳаво транспорти билан экспорт қилинганда – юк ташиш бўлими номимига. <p>Маҳсулот бешкаси етиб борганлиги тасдиқлангандан ва шартномада кўрсатилган ҳажмдаги маҳсулот тўлиқ жўнатишгандан кейин шартноманинг якунига етганлиги тўғрисида делолатнома тузилади.</p>
<p>12- қадам: Маҳсулотни жўнатиш</p>	<p>Маъна: А.О.Олимхонов, Ж.М.Имамазаров. Маҳсулот қандай экспорт қилинади. Ўз маҳсулотини экспорт қилишни режалаштираётган тадбиркорлар учун амалий қўлланма. –Т.: Бахтрия-пресс, 2013. –9-33 б. ва кейинги йилларда қонунчиликда юз берган ўзгаришлар асосида муаллифлар томонидан тузилган.</p>

Экспортни амалга оширишнинг дастлабки босқичида махсуслотни экспортга тайёрлаш жараёнида реклама қилиш ва маркетинг тадқиқотлари мазкур ҳисоботнинг 1.3. - параграфида ёритилганлиги боис унга ортиқча тўхталиб ўтирмаймиз.

Экспорт бўйича музокаралар олиб бориш, яъни музокараларга тайёргарлик кўриш, музокараларни олиб бориш ва хорижлик ҳамкорлар билан ўзаро манфаатли алоқаларни йўлга қўйиш бу жараёнда амалга ошириш зарур бўлган кейинги қадамдир. Мутахассисларнинг таъриф беришича музокаралар, сизнинг устун томонларингиз ва камчиликларингизни аниқ кўрсатиб берувчи жараён дир. Музокаралар – бу шундай жараёнки, унда бошлангич қарашлари, талаблари ва якуний натижадан умиди турлича бўлган ҳамкорлар шартнома имзолаш тўғрисида ягона қарорга келдилар⁴².

Музокараларда муваффақиятга эришиш учун олдиндан тайёргарлик кўриш мақсадга мувофиқ. Музокаралар жараёни учта босқичдан иборат:

1. Музокараларга тайёргарлик кўриш.
2. Музокараларни ўтказиш.
3. Музокараларга тайёргарлик кўриш, ўтказиш ва унда эришилган натижаларни таҳлил қилиш ҳамда тегишли хулосалар чиқариш.

Музокаралар олиб боришга тайёргарлик кўриш босқичида экспортчилар ўз мақсадларини аниқ белгилаб олишлари, экспорт стратегияси бўйича асосий ва муқобил вариантларга эга бўлишлари, музокараларда иштирок этувчиларнинг вазифаларини аниқ тақсимлаб олиши ва хорижлик ҳамкор тўғрисида атрофлича ахборот тўплаши лозим бўлади.

Маълумотларга қараганда “одатда жаҳон бозорларида муваффақиятга эришган сотувчилар:

- сўровларга аниқ ва ўз вақтида жавоб қайтардилар;
- хорижий мижозларни мустақил баҳолашни амалга ошираддилар;
- товарларни ички ва ташқи бозорларда сотиш чегараларини аниқ белгилаб оладдилар;
- харидорлар ва мижозлар билан ижобий алоқа ўрнатадилар.

Кўпчилик экспортчилар дастлабки экспорт битимини ўзларининг ташаббуслари билан эмас, балки хорижлик ҳамкорларнинг

⁴² Пособие по экспортной деятельности (для начинающих экспортеров Узбекистана). ПРООН, Торгово-промышленная палата Узбекистана. –Ташкент, 2007. – 32-33 с.

сўровларига жавоб бериш орқали амалга оширганлар. Дунёдаги жуда кўп фирмалар экспортга оид сўровлар оладилар, аммо уларнинг барчаси ҳам муваффақиятли экспортчига айланолмайди.

Кўпчилик экспорт сўровлари хорижий тилларда жўнатилади. Уларда халқаро савдода ишлатиладиган махсус терминлар ҳам учрайди ва профессионал таржимонлар ёрдамида матнни керакли тилга ўгириш мақсадга мувофиқ. Кўпинча потенциал харидорлар маҳсулотнинг хусусиятлари ва нархи тўғрисида маълумотлар сўраши мумкин. Сўровлар бевосита харидорларнинг ўзларидан ёки сизнинг маҳсулотингизни сотишдан манфаатдор бўлган воситачилар ва дистрибьюторлар томонидан келиши ҳам мумкин. Сўровларнинг шаклидан қатъий назар, сизда уларга оператив тарзда жавоб бериш тартиби ишлаб чиқилган бўлиши керак⁴³.

Ўзбекистон Республикаси Савдо-саноат палатаси мутахассислари экспорт шартномасини тузиш жараёнида амал қилинадиган 5 та босқични тавсия этишган⁴⁴:

1. Потенциал харидорни ҳамкорлик учун таклиф этиш. Бу жараёнда у билан доимий алоқада бўлиб туриш.

2. Ҳамкорга оферта – тижорат таклифи жўнатиш. Оферта жўнатишда қуйидагиларга риоя этиш:

- бўлғуси шартнома шартларидан (маҳсулот номи, тури, истеъмол хусусиятлари, нархи, етказиб бериш йўллари ва воситалари, тўлов шартлари ва бошқалар) келиб чиқиб пухта шакллантирилган бўлиши;

- импортчи ҳамкорга оферта хати билан биргаликда товарга тегишли ҳужжатлар ва шартноманинг дастлабки варианты ҳам жўнатилиши;

- шартноманинг ҳамкор учун манфаатли эканлиги чуқур далиллар ва асосли рақамлар орқали исботланган бўлиши;

- таклифни амал қилиш муддати, уни якуний эканлиги ёки ўзгартириш мумкинлиги кўрсатилган бўлиши лозим.

3. Офертага хорижий ҳамкор томонидан қизиқиш билдирилганда музокара жараёнини давом эттириш ёки бунинг учун ишончли шахсни вакил қилиш.

⁴³ Пособие по экспортной деятельности (для начинающих экспортеров Узбекистана). ПРООН, Торгово-промышленная палата Узбекистана. – Ташкент, 2007. – 33 с.

⁴⁴ Пособие по экспортной деятельности (для начинающих экспортеров Узбекистана). ПРООН, Торгово-промышленная палата Узбекистана. – Ташкент, 2007. – 33-34 с.

4. Бўлғуси шартноманинг турли жиҳатларини чуқур муҳокама қилишга киришиш ва экспорт шартномасининг аниқланган вариантини хорижлик ҳамкор билан келишиб олиш.

5. Асосий масалалар юзасидан томонларнинг қарашлари мос келганда музокаралар олиб бориш ва шартномани имзолаш.

Хорижлик ҳамкорлар билан узоқ муддатли ва ўзаро ишончга асосланган ҳамкорлик алоқаларини йўлга қўйиш учун улар билан доимий алоқани таъминлаб туриш, зарур ҳолларда норасмий учрашувлар уюштириш, байрамлар ва туғилган кунларда табриклар юбориш воситаларини ҳам ишга солиш яхши натижа беради.

Экспорт ташқи иқтисодий фаолиятда қатнашувчи томонлар имзолайдиган шартнома асосида олиб борилади. Шу туфайли экспорт фаолиятининг энг асосий элементларидан бири – бу экспорт шартномасини тузиш ва имзолашдир. Мутахассисларнинг эътироф этишича, “экспорт шартномаси миллий фирмалар ўртасида тузиладиган шартномалар қоидаларига асосан шакллантирилади. Аммо, халқаро савдода умумэтироф этилган қоидалар, республикамизнинг қонунчилик ва норматив ҳужжатлари талаблари ҳамда Ўзбекистон Республикасининг бошқа мамлакатлар ва халқаро ташкилотлар олдида қабул қилган мажбуриятларидан келиб чиқиб экспорт шартномасининг ўзига хос жиҳатлари ҳам мавжуд.

Жаҳон савдо тизимида амал қиладиган тижорат шартномаларининг умумий қоидалари “Халқаро тижорат шартномаларининг тамойиллари” да (УНИДРУА кенгашининг 2004 йилдаги 83-сессиясида янги таҳрирда қабул қилинган) келтирилган. У томонлар шартномани ушбу тамойиллар асосида тартибга солинишига келишган ҳолларда қўлланилади⁴⁵.”

Ҳар бир давлатнинг экспорт шартномасини тузишга қўядиган талаблари мамлакатда амал қиладиган қонунчиликдан келиб чиқиб шаклланади. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йил 21 июлдаги “Ўзбекистон Республикасида ташқи савдо операциялари мониторингини такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 199-сонли Қарорига мувофиқ экспорт шартномасига қўйиладиган энг кам талаблар тасдиқланган (20-жадвал).

⁴⁵ Мапба: Как правильно составлять экспортный контракт? Буклет. Фонд поддержки экспорта субъектов малого бизнеса и частного предпринимательства. Ташкент-2014. www.ubu-export.uz.

Ўзбекистонда ташқи савдо контрактларига қўйиладиган энг кам талаблар

Ташқи савдо контрактни бўлиmlари	Бўлимлар мазмуни ва қўйиладиган талаблар
1	2
Муқаддима	Контрактнинг кириш қисмида контрактнинг тартиб рақами, контракт тузилган жой ва сана, юридик шахсларнинг тўлиқ номи, контрактни тузган шахсларнинг лавозими, фамилияси ва исми. Агар шахс контрактни ишонч-нома асосида тузса, бу контрактнинг муқаддимасида кўрсатилади.
Контрактнинг мавзуси	<p>Ушбу бўлимда товарлар, ишлар ва хизматларнинг номи, шунингдек битишув тури кўрсатилади. Товарнинг номи билан биргаликда унинг тавсифи ҳамда миқдори ва сифати бўйича ассортименти кўрсатилади.</p> <p>Товарнинг миқдори қабул қилинган ўлчовларнинг метрик тизимида халқаро бирликларда ифодаланади. Ўзбекистон Республикасида қабул қилинган ўлчов ва оғирликлар тизими миқдорларини белгилаш тартибига мувофиқ ўлчов бирлигини аниқлаш мумкин.</p> <p>Товарнинг сифат тавсифи товардан фойдаланиш учун унинг яроқчилигини ақс эттирувчи хоссалар жамини белгилайди. Шунингдек, ТИФ ТН бўйича товарнинг кодига ҳавола ҳам зарур.</p> <p>Қуйидагилар товарнинг сифатини белгилашнинг асосий усуллари ҳисобланади:</p> <ul style="list-style-type: none"> - стандарт бўйича: умумий қабул қилинган халқаро стандартлар, Ўзбекистон Республикасида амал қилувчи ГОСТлар; - спецификация бўйича: техник параметрларни кўрсатиш; - асосий моддалар мавжудлиги бўйича: кўрсаткич-минимум, аралашмалар бўйича—кўрсаткич-максимум берилади; - товарнинг хусусияти бўйича: тиш, модель, марка, нав, тур. <p>Машиналар, асбоб-ускуналар ва технологик линияларни етказиб бериш учун контрактда уларнинг янгилиги ёки улардан фойдаланганлиги ҳолати кўрсатилади (фойдаланилганлари учун — эскириш фоизи ёки фойдаланиш муддати).</p>

1	2
<p>Етказиб беришнинг базис шартлари</p>	<p>Товарни етказиб бериш бўйича сотувчи ва харидорнинг қуйидаги асосий мажбуриятлари аниқланади (“Инкотермс” халқаро қоидалари бўйича):</p> <ul style="list-style-type: none"> - товарни етказиб бериш бўйича контрактни тузувчи томонларнинг мажбуриятлари ва харажатларни тақсимлаш; - товарни харидорга бериш тартиби ва жойи; - товарни олиб кириш-олиб чиқиш бўйича расмиятчиликларни бажариш; - товарни суғурталаш; - товарнинг тасодифий йўқолиши ёки шикастланиши таваккалчилигининг сотувчидан харидорга ўтиши. <p>“Инкотермс”дан фойдаланилганда етказиб бериш жойи (темир йўл станцияси, порт, аэропорт ва бошқаларнинг номи) кўрсатилиши керак (қисқартирилган сўзларнинг бош ҳарфлари билан биргаликда).</p>
<p>Товарни етказиб бериш, ишларни бажариш ва хизматлар кўрсатиш муддати</p>	<p>Контрактда товарни етказиб бериш, ишларни бажариш ва хизматлар кўрсатиш муддати ёки санаси кўрсатилади. Товарни етказиб бериш, ишларни бажариш ва хизматлар кўрсатиш муддати вақтинчалик даврни англатади, бу давр мобайнида товар (ёки унинг туркуми) сотувчи томонидан кўрсатилган жойга етказиб берилиши, кўрсатилган жойда ишлар ва хизматлар бажарилиши керак.</p> <p>Товарни етказиб бериш, ишларни бажариш ва хизматлар кўрсатиш санаси дейилганда сотувчи томонидан контрактларда кўрсатилган товарни етказиб бериш, ишларни бажариш ва хизматлар кўрсатиш шартларига мувофиқ ўз мажбуриятларининг бажарилиши тушунилади.</p>
<p>Контрактнинг нархи ва умумий суммаси</p>	<p>Товарнинг нархини белгилашда контрактда товарнинг ўлчов бирлиги, товар бирлиги нархи ва контрактнинг умумий суммаси кўрсатилади.</p> <p>Товарнинг ўлчов бирлиги ТИФ ТНдаги ўлчов бирлигига мувофиқ белгиланади.</p> <p>Контрактнинг умумий суммаси сотилаётган товар, ишлар ва хизматларнинг қийматини англатади. Ишларни бажаришга ва хизматлар кўрсатишга контрактни тузиш пайтида контракт суммасини белгилаш имкони бўлмаган ўзига хос контрактлар тузилган тақдирда контрактнинг умумий суммаси кўрсатилмайди.</p> <p>Етказиб берувчилар томонидан монтаж ва (ёки) ишга тушириш-созлаш ишлари амалга оширилишини, улар томонидан ходимларни ўқитиш хизматлари ва бошқалар.</p>

1	2
Контрактниң нархи ва умумий суммаси	Хизматлар кўрсатилишини, роялти тўланишини назарда тутувчи асбоб-ускуналар, қурилмалар, механизмлар, бутловчи буюмлар ва эҳтиёт қисмлар харид қилишга (сотишга) ташқи савдо контрактлари бўйича контрактларда (спецификацияларда) бажариладиган ишлар, кўрсатиладиган хизматлар ва роялти суммаси алоҳида кўрсатилади.
Тўлов шартлари	Контрактдаги тўлов шартларида валюта, тўлов шакли ва муддати белгиланади. Агар тўлов валютаси контракт валютасидан фарқ қилса, у ҳолда валютани қайта ҳисоблаб чиқиш курси ва ушбу курсни аниқлаш манбаи кўрсатилади. Ташқи савдо контрактларида тўлов валютаси хорижий валютада кўрсатилади (қонун ҳужжатларида белгиланган ҳоллар бундан мустасно).
Товарниң келиб чиқиши, ишларни бажариш ва хизматлар кўрсатиш жойи	Контрактда етказиб берилётган товар келиб чиққан мамлакат ва ишлаб чиқарувчи, шунингдек ишларни бажариш ва хизматлар кўрсатиш жойи (мамлақати) кўрсатилади.
Томонларниң жавобгарлиги	Қабул қилинган мажбуриятларниң томонлар томонидан бажарилишини таъминловчи шартлар сифатида контрактда, қоидага кўра, контракт мажбуриятлари бажарилмаганлиги ёки зарур даражада бажарилмаганлиги учун томонлар тўлайдиган пеня ва/ёки жарима шаклидаги жазо назарда тутилади. Айбдор томонга зарар кўрган томонниң талабига кўра унга неустойка тўлаш мажбурияти юкланади.
Томонларниң реқвизитлари	Контракт матни томонларниң реқвизитларини кўрсатиш билан тугалланади. Почта реқвизитлари, манзил, банк реқвизитлари ва юклаб жўнатиш реқвизитлари кўрсатилади. Хўжалик юритувчи субъектларниң имзолари контрактда муҳр билан тасдиқланади.
Контракт тили	Ташқи савдо контрактиниң матни давлат тилида ёки рус тилида баён қилиниши керак. Агар контракт матни бошқа тилда тузилган бўлса, контракт давлат тилига ёки рус тилига таржима қилиниши ва белгиланган тартибда тасдиқланиши керак.
Контракт шартларига киритиладиган ўзгартириш ва қўшимчалар	Контракт шартларига киритиладиган ўзгартириш ва қўшимчалар тўғрисидаги маълумотлар қўшимча битим билан қайд этилиши керак ҳамда контрактлар билан бўлгани сингари тартибда тизимга киритилади.

1	2
Контракт тўғри тузилиши учун масъул	Контракт тўғри тузилиши талабларига риоя этилиши учун масъулият хўжалик юритувчи субъектларга, шунингдек контракт шартларининг амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқлиги юзасидан юридик ҳулоса берган шахсга юкланади.

Манба: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маъжамасининг 2014 йил 21 июлдаги 199-сонли Қарори билан тасдиқланган “Ташқи савдо операциялари устидан мониторинг олиб бориш тартиби тўғрисида Низом” асосида тузилган.

Аммо, халқаро тижорат амалиётидан келиб чиқиб, экспорт шартномалари таркиби қуйидагилардан иборат бўлиши тавсия этилади: преамбула, шартнома предмети, маҳсулотни етказиб беришнинг базис шартлари, товарни етказиб бериш муддатлари, нарх ва шартноманинг умумий суммаси, маҳсулотга ҳақ тўлаш шартлари, товарни қадоқлаш ва маркировка қилиш, товарни юклаш тартиби, товарни топшириш-қабул қилиш тартиби, рекламация, кафолатлар, товарнинг келиб чиқиши, санкциялар, форс-мажор ҳолатлари, арбитраж, шартноманинг кучга кириш ва амал қилиш муддати, томонларнинг реқвизитлари, шартнома тили, шартномага розилик белгисини қўйиш ва бошқа шартлар (21-жадвал).

Экспорт шартномасини тузишда тадбиркорнинг билими, тажрибаси ва малакаси етарли бўлмаса, шу соҳага ихтисослашган малакали ҳуқуқшунослар ёки консалтинг фирмалар хизматидан фойдаланган маъқул. Бу экспортчини миллий ва халқаро ташқи савдо қонунчилигини бузишдан, шартномани бажарилмаслик ёки йўқотишлар хатарларидан ҳимоялайди.

Экспорт шартномасини тузишда эътибор талаб қиладиган асосий шартлардан бири – бу “Инкотермс” халқаро қоидалар бўйича товарни етказиб бериш ва унга ҳақ тўлаш шартларидир. “Инкотермс” халқаро қоидалари бўйича товарни етказиб бериш бўйича сотувчи ва харидорнинг қуйидаги асосий мажбуриятлари аниқланади:

- товарни етказиб бериш бўйича контрактни тузувчи томонларнинг мажбуриятлари ва харажатларни тақсимлаш;
- товарни харидорга бериш тартиби ва жойи;
- товарни олиб кириш-олиб чиқиш бўйича расмийликларни бажариш;

Халқаро тижорат амалиётида қўлланиладиган экспорт шартномасининг намунавий таркиби

Ташқи савдо шартномаси бўлимлари	Бўлимлар мазмуни ва қўйиладиган талаблар
1	2
Преамбула (Муқаддима)	Шартноманинг кириш қисми бўлиб, қуйидагилардан иборат: - контрактнинг тартиб рақами, контракт тузилган жой ва сана; - юридик шахсларнинг тўлиқ номи; - контрактни тузган шахслар лавозими, фамилияси ва исми.
Шартнома предмети	- товарнинг номи ва асосий хусусиятлари, миқдори ва сифати; - битим тури.
Етказиб беришнинг базис шартлари	- “Инкомтермс-2010” халқаро қоидалари бўйича товарларни олиб кириш-олиб чиқиш тартибини белгилайди; - суғурталаш, товарни фавқулудда йўқотиш/шикастланиш рискинни кимга ўтишини аниқлаб беради.
Товарни етказиб бериш муддати	- шартномада товарни етказиб бериш санаси ва муддати кўрсатилади.
Нарх ва шартноманинг умумий суммаси	- товарнинг ўлчов бирлиги; - нархнинг базис даражаси ва ўзгартириш шартлари; - ТИФ ТН коди бўйича товар бирлигининг нархи; - сотиладиган товарнинг умумий қиймати.
Ҳақ тўлаш шартлари	- ҳақ тўлашда фойдаланиладиган валюта тури; - ҳақ тўлаш шакли ва муддати; - шартнома тарафлари ўртасида ҳисоб-китоб усуллари ва шакллари.
Товарни ўраш ва маркировка қилиш	- тара ва ўрамнинг (упаковка) шакли, сифати ва ҳажмлари; - шартнома номери, жўнатувчи томон, қабул қилувчи томон, юк оғирлиги, ўлчамлари в бошқ.
Товарни юклаш тартиби	- сотувчининг товарни бутлиги, юклашга тайёрлик даражаси тўғрисидаги ахборотни етказиш усуллари ва муддатлари бўйича мажбуриятлари; - товарни етказиб бериш муддатлари.
Товарни топшириш-қабул қилиш тартиби	- шартнома шартлари бўйича кўрсатилган миқдор, оғирлик ва сифатдаги товарни харидор мулкига бериш; - товарни топшириш-қабул қилишни амалга ошириш тартиби.

1	2
Рекламация	- етказиб беришган товар миқдори ёки сифатининг шартнома шартларига мос келмаслиги ҳолатларида харидорнинг сотувчига эътирозлари; - рекламацияни билдириш муддатлари, кўриб чиқиш ва тартибга солиш тартиби.
Кафолатлар	- мувофиқлик бўйича сертификатланадиган товарнинг сотувчи томонидан бериладиган кафолатлари.
Товарнинг келиб чиқиши	- етказиб бериладиган товар келиб чиққан мамлакат ва ишлаб чиқарувчи тўғрисидаги ахборот.
Санкциялар	- шартнома мажбуриятларини бажармаслик ёки зарур даражада бажармаганлик учун томонлар жабрланган томонга тўлайдиган жарима ва пеня кўринишидаги санкциялар.
Форс-мажор ҳолатлари	- енгиб бўлмаган фавқулудда ҳолатлар туфайли шартнома шартларини бажариш имкони бўлмаган ҳолатларда томонларнинг шартнома мажбуриятларидан озод этилиш имкониятлари.
Арбитраж	- томонлар ўртасида юзага келиши мумкин бўлган даволарни икки томонлама тартибга солиш мумкин бўлмаганда уларни ечадиган арбитраж органи ва унинг жойлашган жойи.
Шартноманинг кучга кириш ва амал қилиш муддати	- шартнома кучга киришини таъминлайдиган асосий шартлар; - шартнома ўз кучини сақлайдиган вақт оралиғи.
Томонларнинг реқвизитлари	- томонларнинг почта манзили, банк, орғиб жўнатиш ва бошқа реқвизитлари; - мансабдор шахсларнинг муҳр билан тасдиқланган имзоси.
Шартнома тили	- одатда ташқи савдо шартномалари икки тилда сотувчи ва харидор тилида тузилади (экспертиза ёки рўйхатдан ўтказиш мақсадлари учун ўзбек ёки рус тилида, бошқа ҳолатларда ўзга тилдан тасдиқланган таржима).
Шартномага розилик белгисини қўйиш	- шартноманинг ҳар бир бетида шартнома томонларининг имзоси қўйилади.
Бошқа шартлар	- одатда бу бўлимда шартномага ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш шартлари кўрсатилади.

Манба: Посobie по экспортной деятельности (для начинающих экспортеров Узбекистана). ПРООН, Торгово-промышленная палата Узбекистана. –Ташкент, 2007. – 9 с.; Как правильно составлять экспортный контракт? Буклет. Фонд поддержки экспорта субъектов малого бизнеса и частного предпринимательства. –Ташкент, 2014. www.nbu-export.uz асосида тузилган.

- товарни суғурталаш;
- товарнинг тасодифий йўқолиши ёки шикастланиши таваккалчилигининг сотувчидан харидорга ўтиши.

“Инкомтермс-2010”нинг аҳамиятли томони шундаки, бунда маҳсулотни етказиб бериш, уни қабул қилиб олиш ва ҳақ тўлаш бўйича томонларнинг мажбуриятлари аниқ белгилаб қўйилган бўлиши туфайли турли келишмовчиликларнинг олди олинади.

Товарни етказиб бериш бўйича шартнома шартларини шархлашни бирхиллаштириш мақсадида Халқаро савдо палатаси томонидан “Инкомтермс-2010” бўйича халқаро юк етказиб беришнинг учта ҳарф белгиси бўйича базис шартлари ишлаб чиқилган. Бунда юк етказиб бериш бўйича томонларнинг ўз зиммасига олган мажбуриятларидан келиб чиқиб, тўрт хил категориядаги терминлар фарқ қилади (22-жадвал):

1. “E” – EX WORK термини: сотувчи товарни ўз ҳудудида тақлиф этади ва харидор уни сотувчининг омборидан олиб кетади, экспорт божи харидор ҳисобидан ундирилади.

2. “F” – FCA, FAS ва FOB терминлари: сотувчи товарни харидор белгиланган манзил бўйича юк ташувчига етказиб беради, экспорт божини сотувчи тўлайди.

3. “C” – CPT, CIP, CFR ва CIF терминлари: сотувчи товарни харидорга ёки у белгиланган юк ташувчига белгиланган манзилда топширгунча бўлган ташиш харажатлари, зарур ҳолларда мамлакатдан олиб чиқиш бўйича божхона расмийлаштируви ва товарларни йўқолиши ёки шикастланиши рискинни ўз зиммасига олади.

4. “D” – DAT, DAP ва DDP терминлари: сотувчи товарни харидор томонидан белгиланган манзилда бўлган ташиш харажатлари ва барча рискларни ўз зиммасига олади.

Шартнома тузишда қўлланиладиган ҳар бир категориядаги терминларнинг ўз маъноси ва амал қилиш талаб этиладиган хусусиятлари мавжуд. Масалан, CIP (ингл. carriage and Insurance Paid to – юк ташиш ва суғургагача тўланган) термини қўлланганда сотувчи юк ташувчига ёки харидор томонидан вакил қилинган бошқа шахсга юкни келишилган жойгача етказиб бериш, юк ташиш бўйича шартнома тузиш ва ташиш харажатларини тўлаш мажбуриятларини олади. Бундан ташқари сотувчи, юкни ташиш чоғида товарни йўқолиши ёки шикастланишидан минимал даражада суғурталаш бўйича шартнома тузишни ҳам ўз зиммасига олади.

“Инкомтермс – 2010” бўйича товарни етказиб бериш шартлари

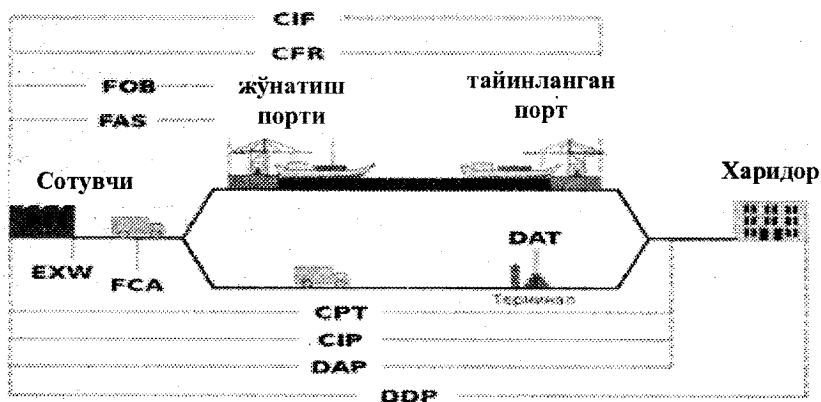
“Инкомтермс – 2010” термини	Терминлар бўйича олинadиган мажбуриятлар
1	2
Юк ташинишнинг ҳар қандай транспорт турида қўллаш мумкин бўлган қоидалар:	
EXW (ингл. ex works - франко-омбор, франко-завод)	Экспортчи юкни етказиб бериш бўйича ҳеч қандай мажбурият ва рискни ўз зиммасига олмайди, фақат харидорга ўрамга жойланган (қадокланган) ва маркировкаланган товар “қачон” ва “қерда” юклашга тайёр бўлишини хабар қилади. Юклаш жойи экспортчи белгиллаган ҳудудда (унинг омбори, цехи, дала ва бошқа) амалга оширилади.
FCA (ингл. free carrier - франко-ташувчи)	Экспортчи товарни ўз ҳисобидан божхонада расмийлаштириш, ўзининг ҳудудида ёки импортчи белгиллаган бошқа манзилгача етказишни ўз зиммасига олади. Аммо, сотувчининг харидор олдида юк ташиниш ва уни суғурталаш бўйича шартнома тузиш мажбурияти йўқ. Сотувчи харидорнинг илтимосига кўра харидор ҳисобидан юк ташиниш ва суғурталашга шартнома тузиши мумкин. Товарни харидор мамлакатига олиб кириш божхона харажатлари харидор томонидан амалга оширилади.
CPT (ингл. carriage Paid to – юк ташинишгача тўланган)	Сотувчи юк ташувчига ёки харидор томонидан вакил қилинган бошқа шахсга юкни келишилган жойгача етказиб бериш, юк ташиниш бўйича шартнома тузиш ва ташиниш харажатларини тўлаш мажбуриятларини олади. Шартномада кўзда тутилган бўлса товарни олиб чиқишда божхона расмийлаштируви харажатлари сотувчи ҳисобидан амалга оширилади. Аммо, сотувчининг харидор олдида юкни суғурталаш бўйича шартнома тузиш мажбурияти йўқ. Товарни олиб киришда божхона расмийлаштируви ва импорт божи тўлаш импортчи ҳисобидан амалга оширилади.
CIP (ингл. carriage and Insurance Paid to – юк ташиниш ва суғургагача тўланган)	Сотувчи юк ташувчига ёки харидор томонидан вакил қилинган бошқа шахсга юкни келишилган жойгача етказиб бериш, юк ташиниш бўйича шартнома тузиш ва ташиниш харажатларини тўлаш мажбуриятларини олади. Сотувчи шунингдек, юкни ташиниш чоғида товарни йўқолиши ёки шикастланишидан минимал даражада суғурталаш бўйича шартнома тузишни ўз зиммасига олади.

1	2
CIP	Шартномада кўзда тутилган бўлса товарни олиб чиқишда божхона расмийлаштируви харажатлари сотувчи ҳисобидан амалга оширилади. Товарни олиб киришда божхона расмийлаштируви ва импорт божи тўлаш импортчи ҳисобидан амалга оширилади.
DAT (ингл. delivered at terminal – терминалга етказиб бериш)	<p>Сотувчи товарни келишилган порт ёки бошқа мўлжалланган жойдаги терминалга етиб келган транспорт воситасидан туширилган ҳолда харидорга етказиш мажбуриятини олади.</p> <p>“Терминал” ҳар қандай ёпиқ ёки очик бўлган кема тўхтайдиган жой, омбор, контейнер ҳовлиси ёки автомобил, темир йўл ва авиа карго терминали бўлиши мумкин. Сотувчи товарни етказиб бериш ва мўлжалланган терминалда тушириш билан боғлиқ барча харажатларни зиммасига олади.</p> <p>Шартномада кўзда тутилган бўлса товарни олиб чиқишда божхона расмийлаштируви харажатлари сотувчи ҳисобидан амалга оширилади. Товарни олиб киришда божхона расмийлаштируви ва импорт божи тўлаш импортчи ҳисобидан амалга оширилади.</p>
DAP (ингл. delivered at place – белгиланган жойга етказиб бериш)	<p>Сотувчи товарни келишилган жойга етиб келган транспорт воситасидан туширишга тайёр ҳолда етказди, бу билан боғлиқ харажатлар ҳамда рискларни зиммасига олади. Аммо, сотувчининг юкни суғурталаш бўйича шартнома тузиш мажбурияти йўқ.</p> <p>Зарур ҳолларда товарни олиб чиқишда божхона расмийлаштируви харажатлари сотувчи ҳисобидан амалга оширилади.</p>
DDP (ингл. delivered duty paid – бошни тўлаш билан етказиб бериш)	<p>Сотувчи товарни келишилган жойга етиб келган транспорт воситасидан туширишга тайёр ҳолда етказди, бу билан боғлиқ барча харажатлар, рисклар, товарни олиб чиқиш ва олиб киришга оид рухсатномаларни (лицензияларни) олиш, божхона расмийлаштиру-вини бажариш ва унда ҳар қандай йиғимлар ва тўловларни тўлашни зиммасига олади. Аммо, сотувчининг харидор олдида юкни суғурталаш бўйича шартнома тузиш мажбурияти йўқ.</p>
Денгиз ва ички сув йўллари транспортида юк ташишда қўлланиладиган қоидалар:	
FAS (ингл. free alongside Ship – кема борти бўйлаб эркин)	<p>Сотувчи товарни харидор томонидан юкни ортиш портидаги кема борти бўйлаб (яъни причал ёки баржага) жойлаштиригандан сўнг етказиб бериш бўйича мажбуриятини бажарган ҳисобланади.</p>

1	2
<p>FAS (ингл. free alongside Ship – кема борти бўйлаб эркин)</p>	<p>Ташиш чоғида товарларни йўқотиш ёки шикастланиш билан боғлиқ рисклар юк кема борти бўйлаб жойлаштирилгандан харидор зиммасига ўтади ва харидор барча харажатларни зиммасига олади.</p> <p>Зарур ҳолларда товарни олиб чиқишда божхона расмийлаштируви ва тўловлари сотувчи ҳисобидан амалга оширилади.</p>
<p>FOB (ингл. free on board – кема бортида эркин)</p>	<p>Сотувчи товарни харидор томонидан юкни ортиш портидаги кема бортига етказиб ва ортиб беради.</p> <p>Товарларни йўқотиш ёки шикастланиши билан боғлиқ рисклар юк кема бортига жойлаштирилгандан бошлаб харидор зиммасига ўтади ва шундан бошлаб харидор барча харажатларни зиммасига олади.</p> <p>Зарур ҳолларда товарни олиб чиқишда божхона расмийлаштируви ва тўловлари сотувчи ҳисобидан амалга оширилади.</p>
<p>CFR (ингл. cost and freight – қиймат ва фрахт)</p>	<p>Сотувчи товарни кема бортига етказиб беради ёки шу тарзда етказилган товарни тақдим этади. Товарларни йўқотиш ёки шикастланиш билан боғлиқ рисклар юк кема бортида бўлгандан бошлаб харидор зиммасига ўтади. Сотувчи товарни мўлжалланган портгача етказиб бериш бўйича шартнома тузади, ташиш ва бортига ортиш бўйича барча харажатларни тўлайди. Зарур ҳолларда товарни олиб чиқишда божхона расмийлаштируви ва тўловлари сотувчи ҳисобидан амалга оширилади. Аммо, сотувчининг харидор олдида юкни суғурталаш бўйича шартнома тузиш мажбурияти йўқ.</p>
<p>CIF (ингл. cost, insurance and freight – қиймат, суғурта ва фрахт)</p>	<p>Сотувчи товарни кема бортига етказиб беради ёки шу тарзда етказилган товарни тақдим этади. Товарларни йўқотиш ёки шикастланиш билан боғлиқ рисклар юк кема бортида бўлгандан бошлаб харидор зиммасига ўтади. Сотувчи товарни мўлжалланган портгача ташиш бўйича шартнома тузади, ташиш ва бортига ортиш бўйича барча харажатларни тўлайди, ташиш чоғида йўқотиш ёки шикастланиш билан боғлиқ рисклардан минимал қоплаш бўйича суғурталаш шартномасини тузади. Зарур ҳолларда товарни олиб чиқишда божхона расмийлаштируви ва тўловларини тўлайди.</p>

Манба: Пособие по экспортной деятельности (для начинающих экспортеров Узбекистана). ПРООН, Торгово-промышленная палата Узбекистана. –Ташкент, 2007. – 9 с.; Как правильно составлять экспортный контракт? Буклет. Фонд поддержки экспорта субъектов малого бизнеса и частного предпринимательства. –Ташкент, 2014. www.nbu-export.uz асосида тузилган.

“Инкотермс-2010” бўйича товарни харидорга етказиш тартибини қуйидаги 6-чизмада кўриш мумкин.

6-чизма. “Инкотермс-2010” бўйича товарни харидорга етказиб бериш чизмаси

“Инкотермс-2010” бўйича товарларни харидорга етказиб бериш тартиби ва унга қўйиладиган талабларни яхши билиш экспортчиларни юкларни ташиш, ортиш ва тушириш жараёнларида юзага келиши мумкин бўлган рисклар ва бу жараёнлардаги харажатларни, юкни олиб чиқиш ва олиб киришда божхона расмийлаштируви ҳамда тўловларини сотувчи ва харидор ўртасида тўғри тақсимланишига ёрдам беради. Шунингдек, томонлар ўртасида шартнома шартларининг тўлиқ ёки қисман бажарилмаслиги оқибатида юзага келадиган даволарни икки томонлама ёки арбитраж орқали тартибга солишда асос сифатида хизмат қилади.

Экспортни амалга оширишда шартнома бўйича тўловларни амалга ошириш турлари ва шартларини тўғри белгилаб олиш ҳамда ўз вақтида қабул қилишнинг аҳамияти катта. Ташқи савдо алоқаларида қатнашувчи томонлар сифатли товарни етказиб бериш ва у бўйича ўз вақтида ҳисоб-китобни амалга ошириш бўйича ўз зиммаларига олган мажбуриятларини бажаришлари лозим.

Мутахассисларнинг фикрича, “ташқи савдо шартномасининг ўзи хорижга етказиб берилган товар ёки кўрсатилган хизмат учун тўловни ўз вақтида ва тўлиқ олиш кафолатини бермайди. Шартнома экспортчи ва импортчи ўртасида азалдан шаклланган ва

йиллар давомида синовдан ўтган ўзаро ишонч мавжуд бўлган тақдирдагина мустахкам ва етарли кафолат бериши мумкин⁴⁶”.

Экспорт шартномалари бўйича ҳисоб-китобларни амалга оширишнинг қуйидаги шакллари мавжуд:

- 100 % олдиндан тўлов;
- банк аккредитиви (23-жадвал);
- муддати узайтирилган тўлов (суғурта полиси орқали);
- консигнация.

Экспорт шартномалари бўйича ҳисоб-китобларни амалга оширишнинг энг қулай ва манфаатли шакли – бу маҳсулот учун 100 % олдиндан тўлов ҳисобланади. Бунда импортчи маҳсулотни етказиб беришдан олдин шартноманинг тўлиқ қийматига тенг маблағни экспортчининг ҳисоб рақамига ўтказиб беради.

Экспорт шартномалари бўйича ҳисоб-китобларни амалга оширишнинг яна бир манфаатли шакли қайтариб олинмайдиган аккредитив очиш ҳисобланади. Қайтариб олинмайдиган аккредитивда импортчининг топшириғига кўра аккредитив очган банк номига банк аккредитиви очилган шахсга шартлашилган муддатда аккредитивда кўрсатилган ҳужжатлар тақдим этилгандан сўнг тўловни амалга ошириш мажбуриятини олади.

Ўзбекистонда суғурта полиси мавжуд бўлганда муддати узайтирилган тўлов ҳам қўлланилади. Аммо, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йил 21 июлдаги 199-сонли “Ўзбекистон Республикасида ташқи савдо операциялари мониторингини такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори билан тасдиқланган “Ташқи савдо операциялари устидан мониторинг олиб бориш тартиби тўғрисида Низом”га мувофиқ унинг қуйидаги муддатлари белгиланган:

- муассислар томонидан чет элдаги корхоналарнинг (савдо уйлари, савдо ваколатхоналари, шуъба корхоналар, фирма дўконлар, дилерлик тармоқлари ва консигнацион омборлар) манзилига, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Савдо-саноат палатасининг аъзолари бўлган хўжалик юритувчи субъектлар томонидан Савдо-саноат палатасининг савдо-инвестиция уйлари манзилига олиб чиқиладиган товарларнинг амалда экспорт қилинган кунидан бошлаб 180 кундан;

⁴⁶ Виды расчетов по экспортным контрактам. Буклет. Фонд поддержки экспорта субъектов малого бизнеса и частного предпринимательства. –Ташкент, 2014. www.nbu-export.uz

Банк аккредитиви шакллари

Турлари	Хусусиятлари	
1	2	
Қайтариб олинадиган аккредитив	Хусусияти:	- импортчининг банки томонидан экспортчини огоҳлангирмасдан ўзгартирилиши мумкин.
	Афзаллиги:	- банк хизматларини тўлаш харажатларининг минималлиги.
	Камчилиги:	- экспортчига тўловнинг ишончли кафолатини бермайди.
	Хулоса:	- тўловнинг бу шакли фақат ишончли, синалган ҳамкорларга қўланиши мумкин.
Қайтариб олинмайдиган тасдиқланмаган аккредитив	Хусусияти:	- импортчининг банки томонидан экспортчи огоҳлангирилган ва ёзма розилик берган тақдирда ўзгартирилиши мумкин; - экспортчига тўлов кафолатини импортчининг банки беради.
	Афзаллиги:	- қайтариб олинадиган аккредитивга нисбатан тўлов кафолатининг юқорилиги; - банк-корреспондентнинг комиссиян йиғимиға тежам.
	Камчилиги:	- қайтариб олинмайдиган тасдиқланган аккредитивга нисбатан тўлов кафолати пастлиги.
	Хулоса:	- бу шаклни қўллашга тўлов кафолати баланси ва банк хизматларига харажатлар қийматини эътиборга олиб қарор қабул қилиш.
Қайтариб олинмайдиган тасдиқланган аккредитив	Хусусияти:	- импортчининг банки томонидан экспортчи огоҳлангирилган ва ёзма розилик берган тақдирда ўзгартирилиши мумкин; - экспортчига тўлов кафолатини нафақат импортчи банки, балки корреспондент-банк, яъни биринчи классли хорижий банк беради.
	Афзаллиги:	- қайтариб олинмайдиган аккредитивга нисбатан тўлов кафолатининг юқорилиги.
	Камчилиги:	- корреспондент-банкага тўланадиган комиссиян қўшимча харажатлар.
	Хулоса:	- бу шаклни қўллашга тўлов кафолати баланси ва банк хизматларига харажатлар қийматини эътиборга олиб қарор қабул қилиш.
Талаб бўйича тўлов қилинадиган аккредитив	Хусусияти:	- экспортчи билан ҳисоб-китоб аккредитив шартларига риоя этган ҳолда юкни ортиш бўйича зарурий ҳужжатлар тақдим этилган тақдирда дарҳол амалга оширилади.

1	2	
Тўлов кечиктирилган аккредитив	Изоҳ:	- аккредитивнинг энг кўп тарқалган шакли.
	Хусусияти:	- экспортчи билан ҳисоб-китоблар аккредитивда кўзда тутилган кечиктирилган муддатда амалга оширилади.
	Изоҳ:	<p>Ўзбекистон Республикасида:</p> <ul style="list-style-type: none"> - муассислар томонидан чет элдаги корхоналарнинг (савдо уйлари ва ваколатхоналари, фирма дўконлар, дилерлик тармоқлари ва консигнацион омборлар) манзилига, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Савдо-саноат палатасининг аъзолари бўлган хўжалик юритувчи субъектлар томонидан Савдо-саноат палатасининг савдо-инвестиция уйлари манзилига олиб чиқиладиган товарларнинг амалда экспорт қилинган кундан бошлаб 180 кундан; - белгиланган тартибда экспорт контракти сугуртаси бўйича полис мавжуд бўлганда олдиндан ҳақ тўламасдан, аккредитив очмасдан ёки банк кафолатисиз хорижий валютага товарлар, ишлар ва хизматлар экспортини амалга оширувчи кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари учун товарлар, ишлар ва хизматлар амалда экспорт қилинган кундан бошлаб 180 кундан; - бошқа экспорт қилувчилар учун - товарлар, ишлар ва хизматлар амалда экспорт қилинган кундан бошлаб 60 кундан ошмаслиги керак.
“Қизил шартли” аккредитив	Хусусияти:	- экспортчи шартлашилган суммада аванс (олдиндан тўлов) олади.
	Изоҳ:	- бу шаклнинг қулайлиги шундаки, экспортчига товарни ишлаб чиқаришни молиялаштиришга имкон беради.
Реольверли аккредитив	Хусусияти:	- тўловлар қисмларга бўлиб, товар етказиб бериш партиялари қийматини қоплайдиган тартибда амалга оширилади.
	Изоҳ:	- товарларни маълум вақт давомида қисмларга бўлиб етказишга экспортчининг розилиги бўлганда қўлланилади.

Манба: Пособие по экспортной деятельности (для начинающих экспортеров Узбекистана). ПРООН, Торгово-промышленная палата Узбекистана. –Ташкент, 2007. – 41-42 с.

- белгиланган тартибда экспорт контракти суғуртаси буйича полис мавжуд бўлганда олдиндан ҳақ тўламасдан, аккредитив очмасдан ёки банк кафолатисиз хорижий валютага товарлар, ишлар ва хизматлар экспортини амалга оширувчи кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари учун товарлар, ишлар ва хизматлар амалда экспорт қилинган кундан бошлаб 180 кундан;

- бошқа экспорт қилувчилар учун — товарлар, ишлар ва хизматлар амалда экспорт қилинган кундан бошлаб 60 кундан ошмаслиги керак.

“Ташқи савдо операциялари устидан мониторинг олиб бориш тартиби тўғрисида Низом”а белгиланганидек, чет элдан валюта тушуми 30 банк кунидан ортиқ кечиктирилишига йўл қўйган экспорт қилувчилар (кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари учун — 60 банк кун) белгиланган муддатлар тамом бўлгандан кейин:

- валюта тушуми белгиланган муддатлардан 180 кунгача кечикканда - тушмаган валюта маблағлари суммасининг 10 фоизига тенг;

- валюта тушуми белгиланган муддатлардан 180 кундан 365 кунгача кечикканда - қўшимча равишда тушмаган валюта маблағлари суммасининг 20 фоизига тенг;

- валюта тушуми тушиши белгиланган муддатлардан 365 кундан ортиқ кечикканда - қўшимча равишда тушмаган валюта маблағлари суммасининг 70 фоизига тенг жарима тўлайдилар.

Ташқи савдо операцияларида ҳужжатли аккредитивдан ташқари тўловнинг банк кафолати ҳам қўлланилади. Банк кафолати:

- банкнинг тасдиқланган ва қайтариб олинмайдиган мажбурияти ҳисобланади;

- экспортчининг мулкий манфаатлари ишончли ҳимояланишини таъминлайди;

- экспортчи томонидан товарни етказиб бериш буйича шартномавий мажбуриятлар тўлиқ бажарилган тақдирда, белгиланган муддат келгандан сўнг импортчи томонидан тўлов амалга оширилмаганда банк кафолати экспортчига тўловни кафолатлайди;

- кафолат берган банк ўзининг тўлов мажбуриятларини бажариши учун экспортчининг ёзма аризаси (эътироз) етарли эканлигини кўзда тутати;

- Ўзбекистонда муайян номенклатурадаги товарларни экспортга чиқариш шартномаларида мажбурий бўлган тўлов шакллари билан бири ҳисобланади;

- импортчининг ўз банкига кафолат берганлиги учун комиссия тўлов тўлаши билан боғлиқ маълум харажатларни талаб этади.

Экспортчи шуни эътиборга олиши жоизки, банк кафолатини ундан ҳам талаб қилишлари мумкин. Бу ерда гап экспортчининг банки томонидан импортчига:

- аванс тўловларини қайтариш учун кафолат (экспортчи томонидан шартнома мажбуриятлари бажарилмаган тақдирда аванс тўловларини қайтаришни назарда тутати);

- шартноманинг бажарилиши бўйича кафолат (экспортчи томонидан белгиланган муддатда зарур сифатда ва миқдордаги товарларни етказиб бериш бўйича мажбуриятларни бажармаслик ҳолатида) тақдим этиш ҳақида бормоқда⁴⁷.

Кузатишлар шуни кўрсатадики, экспорт шартномалари бўйича нотўловларнинг олдини олишда экспорт шартномасини тузиш бўйича музокаралар олиб борилаётган пайтдаёқ эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ. Бунинг учун хорижлик ҳамкорнинг (импортчининг) молиявий ҳолатини акс эттирувчи кредит ва тўлов тарихини ҳамда тўловга қобиллик даражасини ўрганиш, шунингдек тўлов бўлмаслик хатарини пасайтирувчи бошқа усуллар ёрдамида унинг молиявий кўрсаткичларини таҳлил қилишга ҳаракат қилиш лозим.

Музокаралар самара келтирмаганда эса:

- ўзининг банкига, малакали ҳуқуқшунослар ва мутахассисларга;

- Савдо-саноат палатаси, Тадбиркорлик ва фермерликни қўллаб-қувватлаш маркази, Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари экспортини қўллаб-қувватлаш жамғармаси каби тузилмаларнинг мутахассисларига;

- арбитражга (масалан, Халқаро савдо палатаси арбитражи) ёки судга мурожаат қилиш орқали муаммони ечишга уриниш мумкин.

Одатда экспортчи корхоналар ташқи савдо шартномасини тузишдан бошлаб, товарларни жўнатгунга ёки қабул қилгунга

⁴⁷ Манба: Пособие по экспортной деятельности (для начинающих экспортеров Узбекистана). ПРООН, Торгово-промышленная палата Узбекистана. –Ташкент, 2007. - 42 с.

қадар тегишли рухсатномалар олиш учун бир нечта давлат органларига мурожаат қилишлари ва ҳар бир идора учун алоҳида ҳужжатлар тўпламини тайёрлаб тақдим этишларига тўғри келарди. Бу эса муайян даражада ортиқча вақт сарфланишига ва молиявий харажатларнинг кўпайишига олиб келар эди. Мазкур муаммони бартараф этишда Вазирлар Маҳкамасининг 2011 йил 17 ноябрдаги “Экспорт операцияларини “бир дарча” тамойили бўйича амалга ошириш механизмини босқичма-босқич жорий этиш чоратадбирлари тўғрисида”ги 305-сонли Қарори муҳим рол ўйнамоқда. Қарорда 2011 йил 1 октябрдан бошлаб “бир дарча” тамойили бўйича экспортга етказиб беришлар билан боғлиқ тартиботларни амалга ошириш механизмини босқичма-босқич жорий этиш белгилаб берилди.

“Бир дарча” тамойили - давлат божхона хизмати органларида контрактларни ҳисобга қўйиш, товарларнинг келиб чиқиши тўғрисидаги сертификатни, ветеринария, фитосанитария, гигиена сертификатларини бериш ва экспорт қилинадиган товарларни божхонада расмийлаштириш (кейинги ўринларда сертификациялаш ва божхона расмийлаштируви деб юритилади) учун экспортга етказиб беришлар билан боғлиқ тартиботларни амалга оширишнинг соддалаштирилган механизми, бунда аризачи аризининг ягона шаклини тўлдиради ва уни зарур ҳужжатларни илова қилган ҳолда “бир дарча” тамойили бўйича экспорт тартиботларини расмийлаштириш жорий этиладиган ташқи иқтисодий фаолият божхона постларида (кейинги ўринларда ТИФ божхона постлари деб юритилади) фаолият юритувчи манфаатдор вазирликлар ва идораларнинг ваколатли вакиллари тақдим этади.

Қарорда мазкур механизми жорий қилиш учун масъул орган этиб Давлат божхона қўмитаси белгиланган ҳамда “Бир дарча” механизми жорий этиладиган 14 та ташқи иқтисодий фаолият божхона постлари рўйхати, шунингдек, “Бир дарча” тамойили бўйича экспортга етказиб беришлар билан боғлиқ тартиботларни амалга ошириш механизми тўғрисидаги вақтинчалик Низом” тасдиқланди.

Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Марказий банки томонидан тегишли сертификатларни бериш учун ва “бир дарча” тамойили бўйича экспортга етказиб беришлар билан боғлиқ

тартиботларни амалга ошириш механизми жорий этиладиган ташқи иқтисодий фаолият божхона постларида тўловларни қабул қилиш бўйича ваколатли банклар бўлимлари учун камида икки нафар ваколатли вакилнинг фаолият юритишини таъминланиши белгилаб берилди.

Авваллари божхона расмийлаштируви жараёнида ҳужжатлардаги аниқланган арзимас хато ва камчиликларни тузатиш учун сертификат ёки тегишли рухсатнома берган идорага қайтиб бориш, навбатда туриб тузатиш киритиш, тузатилгач, яна қайтиб келишларига тўғри келар эди. Эндиликда бундай хатоликларни ТИФ божхона постларининг ўзида тузатиш учун барча зарур шарт-шароитлар яратилди. Бу эса тадбиркорнинг ҳам вақтини, ҳам маблағини тежашга олиб келиб, ортиқча сарсонгарчилик ва қоғоз-бозлиқдан халос этмоқда. Ушбу тизим амалиётга жорий этилгандан сўнг сертификатлаштириш ва рухсат берувчи идораларда тегишли ҳужжатларни расмийлаштириш учун кетадиган вақт 15 кундан 3 кунгача, божхонага барча ҳужжатлар тақдим этилгандан сўнг божхона расмийлаштируви жараёни 10 кундан 1 кунгача қисқартирилди.

Мазкур “Бир дарча” механизмини жорий этилиши натижасида республикамізда экспорт операцияларини амалга оширишда тегишли давлат органларининг ягона ахборот тизими орқали зарур сертификат ва рухсатномаларни “реал вақт” режимида узатиш ва божхона расмийлаштируви учун сарфланадиган вақтни имкон қадар қисқа фурсатда амалга оширилишига имконият яратилади.

Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона кўмитасининг барча ташқи иқтисодий фаолият божхона постларига 2012 йил 1 апрелдан бошлаб онлайн режимида электрон шаклдаги ҳужжатларни тақдим этган ҳолда “бир дарча” тамойили бўйича экспортга етказиб беришлар билан боғлиқ тартиботларни амалга ошириш механизмини жорий этиш топширилган.

“Бир дарча” тамойили бўйича экспортга етказиб беришлар билан боғлиқ тартиботларни амалга ошириш механизми тўғрисида вақтинчалик Низом” бир вақтнинг ўзида давлат божхона хизмати органларида контрактларни ҳисобга қўйиш, товарларнинг келиб чиқиши тўғрисидаги, ветеринария, фитосанитария, гигиена сертификатларини бериш ва божхонада расмийлаштириш билан бирга, “бир дарча” тамойили бўйича экспортга етказиб беришлар билан боғлиқ тартиботлар механизмини белгилайди (7-чизма).

Бос-кич-лар	Субъект-лар	Тадбирлар	Бажариш муддати
1-бос-кич	Аризачи	Оладиган сертификат турига қараб ТИФ божхона постларида ваколатли сертификация органига белгиланган рўйхатга мувофиқ ҳужжатларни илова қилган ҳолда ягона шаклдаги аризани тақдим этади	Аризачининг хоҳишига кўра
	ТИФ божхона постларидаги ваколатли сертификация органлари	Тақдим этиладиган ҳужжатларнинг тўлиқлиги ва уларда учрайдиган номувофиқликни аниқлаш учун кўриб чиқадилар; Тақдим этилган ҳужжатлар белгиланган талабларга мос келганда уларни қабул қиладилар; Камчиликлар аниқланганда аризачига ягона шаклдаги аризада камчиликларни кўрсатган ҳолда камчиликларни бартараф этиш учун ҳужжатларни қайтарадилар.	Дарҳол
		Аризачидан қабул қилинган ҳужжатлар бўйича экспорт учун мўлжалланган товарлардан белгиланган тартибда намуналар оладилар ва товарлар намуналарини ҳамда ҳужжатларни тегишли синов лабораторияларига ва/ёки ваколатли органларга юборадилар.	Кун мобайнида
		Тегишли сертификатларни бериш учун экспорт қилинадиган товарларнинг лаборатория синовларидан ва экспертизадан ўтказилишини таъминлайдилар.	3-5 иш кунда
		Лаборатория синовлари якунлари бўйича ижобий натижа олинган тақдирда ваколатли сертификация органлари вакиллари бир иш куну мобайнида аризачига бевосита ТИФ божхона постида тегишли сертификатларни берадилар	1 иш куну мобайнида
2-бос-кич	Аризачи	Божхонада расмийлаштириш учун зарур ҳужжатларни тақдим этади.	Аризачи хоҳишига кўра

Давлат божхона хизмати органи	Тақдим этиладиган ҳужжатларнинг тўлиқлиги ва уларда учрайдиган номувофикликни аниқлаш учун кўриб чиқадилар; Тақдим этилган ҳужжатлар белгиланган талабларга мос келганда уларни қабул қилдилар; Камчиликлар аниқланганда аризачига ягона шаклдаги аризада камчиликларни кўрсатган ҳолда камчиликларни бартараф этиш учун ҳужжатларни қайтарадилар.	Дарҳол
	Экспорт контрактини ҳисобга кўйишни амалга оширади.	Кун мобайнида
	Экспорт қилинадиган товарларни ва транспорт воситаларини текширишдан ўтказди.	Юқлаб-жўна-тишга тайёрлигига кўра
	Экспорт қилинадиган товарларни ва транспорт воситаларини божхонада расмийлаштиришни амалга оширади.	1 иш куни мобайнида

7-қизма. Экспорт товарларини “Бир дарча” тамойили бўйича сертификациялаш ва божхонада расмийлаштириш тартиби

Ушбу Вақтинчалик низом қонун ҳужжатларида белгиладиган товарларнинг алоҳида тоифаларини экспорт қилиш учун қўшимча рухсатнома ҳужжатлари (лицензия, рухсатнома) олиш билан боғлиқ бўлган экспорт тартиботларини амалга ошириш механизмига жорий этилмайди.

Аризачи экспорт қилинадиган товарларни сертификациялаш ва божхонада расмийлаштириш учун ўрнатилган ягона шакл бўйича аризани тўлдиради. ТИФ божхона постларида Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, Соғлиқни сақлаш вазирлиги, “Ўзбекэкспертиза” ОАЖ (кейинги ўринларда ваколатли сертификация органлари деб аталади) ҳамда Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона қўмитасининг вакиллари доимий равишда фаолият юритадилар.

Маҳсулотни экспортга чиқаришда миллий ва хорижий мамлакат божхонасида тўсиқсиз расмийлаштириш учун қуйидаги сертификатлар олиш талаб қилинади:

1. Товарларнинг келиб чиқиши тўғрисидаги сертификат (СТ-1 шакл ёки А шакл).

2. Сотиладиган маҳсулотнинг турига қараб олинadиган сертификатлар:

- а) Ветеринария сертификати;
- б) Фитосанитария сертификати;
- в) Гигиена сертификати;
- г) Мувофиқлик сертификати.

“Бир дарча” тамойили бўйича сертификациялаш ва божхонада расмийлаштириш икки босқичда амалга оширилади.

Биринчи босқичда аризачи оладиган сертификатнинг турига қараб ТИФ божхона постларидаги ваколатли сертификация органларига қуйидаги ҳужжатларни илова қилган ҳолда ягона шаклдаги аризани тақдим этади:

а) **товарларнинг келиб чиқиши тўғрисидаги сертификатни олиш учун** (Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги ҳузуридаги “Ўзэкспертиза” ОАЖ):

- экспорт контракти нусхаси;
- юкланадиган товарга счёт-фактура нусхаси;
- экспорт қилинадиган товарни тайёрловчи, ишлаб чиқаришда фойдаланилган хомашёнинг келиб чиқиши ва компонентлари (хомашё етказиб беришга шартномалар, счёт-фактуралар) тўғрисидаги маълумотларни тасдиқлайдиган ҳужжатларнинг нусхалари;
- технологик жараёнларни тартибга солувчи ҳужжатларнинг нусхалари.

Товарлар келиб чиққан мамлакатни, ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланилган импорт қилинган компонентлар, хомашё-материаллар, бутловчи ва эҳтиёт қисмларни аниқлаш бўйича муурожаат қилинган тақдирда - юқорида кўрсатилган ҳужжатларга қўшимча равишда қуйидаги ҳужжатлар тақдим этилади:

- юқнинг божхона декларацияси нусхаси;
- материаллар ва қўшилган қийматнинг фоиздаги улушини аниқлаш учун товарнинг таннархи ҳисоб-китоби;

- товар позициясининг товарни қайта ишлаш натижасида юзага келган биринчи тўртта белгисидан бири даражасида ТИФ ТН бўйича ўзгаришини асослаб бериш;

- сертификатни расмийлаштириш хизматлари учун тўловлар тўғрисидаги тўлов ҳужжати;

б) ветеринария сертификатини олиш учун (Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги хузуридаги Давлат ветеринария бош бошқармаси):

- экспорт қилишга Давлат ветеринария бош бошқармасининг рухсатномаси;

- назоратдаги юкни транзит қилишга ветеринария рухсатномаси;

- ветеринария гувоҳномаси;

- сертификатни расмийлаштириш хизматлари учун тўловлар тўғрисидаги тўлов ҳужжати;

в) фитосанитария сертификатини олиш учун (Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги хузуридаги Ўзбекистон Республикаси Ўсимликлар карантини давлат бош инспекцияси):

- импорт қилувчи мамлакатнинг (алоҳида мамлакатлар учун ҳукуматлараро битимга асосан) импорт қилишга карантин рухсатномаси;

- транзитга рухсатнома (алоҳида мамлакатлар учун);

- фитосанитария карантин сертификати;

- зарарсизлантириш тўғрисидаги далолатнома;

- сертификатни расмийлаштириш хизматлари учун тўловлар тўғрисидаги тўлов ҳужжати;

г) гигиена сертификатини олиш учун (Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги хузуридаги Давлат санитария-эпидемиология назорати маркази):

- Давлатлараро стандарт (ГОСТ), Ўзбекистон Республикаси Давлат стандарти (O'zDSt)га мос бўлган товарни сертификациялашни тартибга соладиган норматив ҳужжат нусхаси;

- сертификатни расмийлаштириш хизматлари учун тўловлар тўғрисидаги тўлов ҳужжати.

Ваколатли сертификация органлари вакиллари:

- тақдим этилган ҳужжатларнинг тўлиқлиги ва уларда учрайдиган номувофиқликни аниқлаш учун уларни дархол кўриб чиқадилар;

- тақдим этилган ҳужжатлар белгиланган талабларга мос келганда уларни қабул қиладилар;

- камчиликлар аниқланганда аризачига ягона шаклдаги аризада камчиликларни кўрсатган ҳолда камчиликларни бартараф этиш учун ҳужжатларни қайтарадилар.

Ваколатли сертификация органлари вакиллари ариза қабул қилинган кун мобайнида, экспорт учун мўлжалланган товарлардан белгиланган тартибда намуналар оладилар ва товарлар намуналарини ҳамда ҳужжатларни тегишли синов лабораторияларига ва/ёки ваколатли органларга юборадилар.

Экспортга мўлжалланган товарлар учун лаборатория синовлари, экспертизадан ўтказиш ва тегишли сертификатлар бериш муддати, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларидан ташқари, кўпи билан 3 иш кунини ташкил этади.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотини экспорт қилишда:

- товарнинг келиб чиқиши сертификатини бериш муддати 3 иш кунидан ошмайди;

- лаборатория синовларини ўтказиш ва бошқа тегишли сертификатларни бериш муддати 5 иш кунидан ошмайди.

Лаборатория синовлари яқунлари бўйича ижобий натижа олинган тақдирда ваколатли сертификация органлари вакиллари бир иш кунини мобайнида аризачига бевосита ТИФ божхона постида тегишли сертификатларни берадилар.

Иккинчи босқичда аризачи экспортга мўлжалланган товарларнинг экспорт контрактини ҳисобга қўйиш ва божхонада расмийлаштириш учун давлат божхона хизмати органлари ходимига қуйидаги ҳужжатларни тақдим этади:

- экспорт контракти;

- юкнинг божхона декларацияси;

- транспорт ва товарларга илова ҳужжатлари (контейнер ва вагоннинг тартиб рақами, темир йўл юк ҳужжатлари ва бошқалар);

- товарларнинг келиб чиқиши тўғрисидаги сертификат, ветеринария, фитосанитария ва гигиена сертификатлари (зарур ҳолларда);

- божхона тўловлари тўланганлигини тасдиқлайдиган тўлов ҳужжати (тўлов топшириқномаси, квитанция, таққослаш далолатномаси ва бошқалар).

Давлат божхона хизмати органи ходими:

- тақдим этилган ҳужжатларнинг тўлиқлиги ва уларда учрайдиган номувофикликни аниқлаш учун уларни дарҳол кўриб чиқади;

- тақдим этилган ҳужжатлар белгиланган талабларга мос келганда уларни қабул қилади;

- камчиликлар аниқланганда аризаچига ягона шаклдаги аризада камчиликларни кўрсатган ҳолда камчиликларни бартараф этиш учун ҳужжатларни қайтаради.

Давлат божхона хизмати органи ходими товарларни экспортга етказиб берадиган микрофирмалар ва кичик корхоналарнинг экспорт контрактларини бир кун мобайнида ҳисобга кўяди. Экспорт контрактларини ҳисобга қўйиш Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона кўмитасида ва ҳудудий божхона бошқармаларида, белгиланган тартибда амалга оширилади.

Давлат божхона хизмати органи ходими экспорт қилинадиган товарларнинг юклаб жўнатишга тайёрлигига қараб, уларни ва транспорт воситаларини божхона текширувидан ўтказди, шунингдек, экспорт қилинадиган товарлар ва транспорт воситаларининг божхона расмийлаштирувини бир иш куни мобайнида амалга оширади.

Маҳсулотларни экспортга чиқариш жараёнларини соддалаштириш ва тадбиркорларнинг ортиқча вақти ва маблағларини тежаш мақсадида товарларни электрон шаклда декларациялаш тизими жорий этилгани анча қулайликлар туғдирди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йил 31 декабрдаги 376-сон қарори билан тасдиқланган “Товарларнинг электрон шаклдаги божхона декларацияланиши тартиби тўғрисидаги Низом”га мувофиқ товарларнинг электрон шаклда декларациялаш амалга оширилади (8-чизма).

Электрон декларациялаш тартиби учта босқичдан ташкил топган:

- биринчи босқичда ваколатли органлар томонидан амалдаги қонунчиликка кўра ва белгиланган муддатда электрон рақамли имзо (кейинчалик ЭРИ) билан тасдиқланган ҳамда идоралараро келишилган тартибда рухсат берувчи ҳужжатлар берилади ва улар электрон декларациялаш автоматлашган ахборот тизимига (ЭДААТ) киритилади. Низомда рухсат берувчи ҳужжатлар ҳамда уларни бериш ва киритиш учун ваколатли идоралар рўйхати илова қилинган;

1-босқич	Ваколатли органлар	Идоралараро келишилган тартибда рухсат берувчи ҳужжатлар ва бошқа ҳужжатларни ЭДААТга киритилади	Аризачи ҳужжатларни бергунча ёки ҳужжат билан бир вақтда
		Аризачига рухсат берувчи ва бошқа ҳужжатларни беради	Қонунчиликда белгиланган муддатларда
2-босқич	Божхона расмийлаштируви бўйича мутахассис	Электрон декларацияни ва унга тегишли бўлган барча ҳужжатларни тайёрлайди, электрон рақамли имзо билан интернетдаги ЭДААТ орқали божхона органларига юборadi	Тайёр бўлиши билан
3-босқич	Божхона органи раҳбари	Товарни электрон шаклда божхона расмийлаштирувидан ўтказадиган ходимига электрон декларацияни юборadi	2 соат давомида
	Божхона органи ходими	Электрон декларация тўғри тўлдирилганини, ЯААТ ва ЭДААТда рухсат берувчи, ҳамроҳлик қилувчи ва бошқа ҳужжатлар мавжудлигини дастлабки текширувдан ўтказadi	Бир иш куни давомида
		Камчиликлар аниқланган ҳолатларда божхона расмийлаштируви бўйича мутахассисга уларни бартараф этиш учун хатоликлар рўйхатини ўз ичига олган электрон хабар юборadi	3 соат давомида
		Текширишлар ижобий натижа берганда электрон декларацияни маълумотлар базасида рўйхатдан ўтказadi	Дарҳол
		Товарларни электрон шаклда божхона рўйхатидан ўтказишни амалга оширади	Уч иш куни давомида

8-чизма. Экспорт товарларини электрон декларациялаш тартиби

- иккинчи босқичда божхона расмийлаштируви бўйича мутахассис томонидан тайёрланган божхона юк декларацияси ва унга тегишли бўлган барча ҳужжатларнинг электрон шакллари унинг электрон рақамли имзоси билан интернетдаги ЭДААТ орқали божхона органларига юборилади.

Агарда, БЮДга тегишли бошқа ҳужжатларнинг электрон шакллари мавжуд бўлмаса, уларнинг сканер қилинган нусхасини тақдим этиш мумкин;

- учинчи босқичда Божхона органи ходими томонидан бир иш куни давомида электрон декларация тўғри тўлдирилганлиги кўздан кечирилади ва ҳужжатларнинг Давлат божхона кўмитаси томонидан белгиланган форматларга мослиги текширилади.

Товарларни божхона кўригидан ўтказиш ҳақида қарор қабул қилган божхона ходими уч соат давомида уни ўтказиш вақти ва жойи ҳақидаги маълумотлар, шунингдек, камчиликлар аниқланган ҳолатларда уларни бартараф этиш учун хатоликлар рўйхатини ўз ичига олган электрон хабар юборилади. Электрон декларацияда кўрсатилган маълумотлар божхона кўриги натижаларига мос келганида, расмийлаштириш жараёнлари ўрнатилган тартибда якунига етказилади. Яъни, электрон декларация маълумотлар базасида рўйхат рақами берилиб, қайд қилинади ва шу вақтдан бошлаб у юридик аҳамиятга эга ҳужжатга айланади.

Юридик шахслар томонидан товарларни божхона расмийлаштируви Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 20 июлдаги “Экспорт-импорт операцияларини амалга оширишда Давлат божхона хизмати органларига тақдим этиладиган ҳужжатлар рўйхатини тасдиқлаш тўғрисида” 197-сонли Қарорида келтирилган рўйхатга асосан амалга оширилади.

Ушбу рўйхатга асосан товарларни “экспорт” божхона режимига расмийлаштирувда юкларни расмийлаштирувчи юридик шахс божхона органига қуйидаги ҳужжатларни тақдим этади:

1. Контракт (шартнома, битим), тегишли ваколатли органларда рўйхатдан ўтказилган биржа контрактлари бундан мустасно.
2. Божхона юк декларацияси.
3. Транспорт ҳужжатлари (транспорт турига қараб юкхати) ва товарга илова қилинадиган ҳужжатлар (инвойс).

Тадбиркорлик субъектлари томонидан ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширишда давлат божхона хизмати органлари томонидан ушбу қарорда назарда тутилмаган, давлат божхона

хизмати органлари ёки давлатнинг бошқа органлари ва давлат хизматлари кўрсатувчи бошқа ташкилотлар тасарруфидаги кўшимча ҳужжатларни талаб этиш тақиқланади.

Товарларнинг электрон шаклдаги божхона расмийлаштируви Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йил 31 декабрдаги 376-сон қарори билан тасдиқланган “Товарларнинг электрон шаклдаги божхона декларацияланиши тартиби тўғрисидаги Низом”га мувофиқ амалга оширилади.

Товарларнинг, шу жумладан электрон шаклдаги божхона расмийлаштируви хизмат кўрсатувчи банклар (ғазначиликлар) томонидан тақдим этиладиган Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона қўмитасининг Ягона автоматлаштирилган ахборот тизимида тўловчининг шахсий ҳисоб рақами бўйича божхона тўловлари тўланганлиги тўғрисидаги маълумотлар мавжуд бўлган тақдирда амалга оширилади (божхона тўловларини тўлаш кечиктирилиши ёки бўлиб-бўлиб тўлашга рухсат берилиши ҳоллари бундан мустасно).

Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона қўмитасининг Ягона автоматлаштирилган ахборот тизимида рухсат берувчи тусдаги тегишли ҳужжат мавжуд бўлмаган тақдирда давлат божхона хизмати органлари божхона расмийлаштирувини рад этиш ҳуқуқига эгадир.

Экспорт фаолиятида юкларни суғурталашнинг аҳамияти катта. Суғурта “иқтисодий фаолиятнинг жисмоний (юридик) шахслар (суғурта қилдирувчилар) ва ихтисослашган ташкилотлар (суғурта қилувчилар) ўртасида рискларни пасайтириш ёки қайта тақсимлаш билан боғлиқ ўзига хос шаклидир⁴⁸”.

Экспортга чиқарилаётган юкларни суғурталаш уларни харидоргача етказиб бериш, яъни уларни ортиш-тушириш, ташиш ва сақлаш жараёнларида қисман ёки тўлиқ йўқотишлар ҳамда шикастланишлар билан боғлиқ зарарлардан ҳимояланиш мақсадида қўлланилади. Суғурта экспорт билан боғлиқ турли хатарлар таваккалчилигини пасайтиришга ва кўрилиши мумкин бўлган зарарларни қисман қоплаш орқали камайитиришга имкон беради.

Халқаро стандартлардан келиб чиқиб, суғуртанинг қуйидаги турларини ажратиш мумкин (24-жадвал).

⁴⁸ Как страховать экспортный груз? Буклет. Фонд поддержки экспорта субъектов малого бизнеса и частного предпринимательства. –Ташкент, 2014. www.nbu-export.uz

Суғурта хизматининг турлари ва хусусиятлари

Экспорт шартномасини бекор қилинишидан суғурталаш	Товарни ортиб жўнатишгача бўлган даврда рискларни қоплаш мақсадида қўлланилади. У экспортчига импортчи шартномани товарни ортиб жўнатишдан олдин бузиши билан боғлиқ зарарларни қоплашга имкон беради. Суғурта ишлаб чиқарилган товар таннархига тенг харажатларни қошлайди.
Экспорт шартномасини комплекс суғурталаш	Товар ортиб жўнатиладиган сўнг сиёсий ёки тижорат рисклари туфайли импортчининг экспорт шартномаси бўйича тўловни ўз вақтида амалга ошириш бўйича мажбуриятларини бажара олмаслиги натижасида юзага келадиган зарарларни экспортчига қоплаб бериш учун қўлланилади.
Конфискация, экспроприация ва национализациядан суғурталаш	Ўзбек инвестори мулкнинг хорижда мусодара, экспроприация ва национализация (давлат фойдасига олиб қўйилиши) қилиниши ёки унинг ўз капиталини инвестиция қилган мамлакатдан олиб чиқиб кета олмаслиги оқибатида юзага келган зарарларни қоплаш учун қўлланилади.

Манба: Пособие по экспортной деятельности (для начинающих экспортеров Узбекистана). ПРООН, Торгово-промышленная палата Узбекистана. –Ташкент, 2007. – 34 с.; Как страховать экспортный груз? Буклет. Фонд поддержки экспорта субъектов малого бизнеса и частного предпринимательства. –Ташкент, 2014. www.nbu-export.uz асосида тузилган.

Халқаро амалиётда суғурта ҳужжатлари сифатида қуйидагилар тан олинади:

- суғурта полиси;
- суғурта сертификати;
- суғурта қвитанцияси;
- очик полис бўйича декларация.

Экспорт юқларини суғурталашда жавобгарликнинг суғурта қилдирувчи ва суғурталовчи ташкилот ўртасида тақсимланиши муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади. Экспорт юқларини суғурталашда жавобгарликнинг суғурта қилдирувчи ва суғурталовчи ташкилот ўртасида тақсимланиши 25-жадвалда келтирилган. Бу мажбуриятлар суғурта шартномасида қатъий белгилаб қўйилиши мақсадга мувофиқ.

**Экспорт юкларини суғурталашда мажбуриятларнинг
тақсимланиши**

Юкни суғурталаш учун масъул тараф	- экспортчи ва импортчи ўртасидаги келишувга мувофиқ шартномада кўрсатилади.
Экспортчи олдда юкни нобуд бўлиши, йўқолиши ёки шикастланиши учун жавобгар томон	- транспорт ташкилоти (йўқотиш ёки шикастланиш транспорт ташкилоти олдини ололмаган ва уни бартараф этиш унга боғлиқ бўлмаган вазиятлар туфайли юзага келганлиги исботланган ҳоллар бундан мустасно); - экспортчи билан тузилган шартномага асосан юкнинг бутлигини сақлаш мажбуриятини олган транспорт-экспедиторлик компанияси (юқорида келтирилган ҳолатлар бундан мустасно).
Юкнинг суғурталанганини тасдиқловчи дефект ҳужжат	- экспортчининг суғурта компанияси билан юкларни суғурталаш бўйича тузган шартномаси асосида бериладиган суғурта полиси.
Суғурта шартномасини тузишда суғурта қилдирувчининг аризасида кўрсатиладиган маълумотлар	- товарнинг номи, оғирлиги, ўринлар сони, юкни жойлаш шакли (ўрами, қадоғи); - транспорт тури ва ташиш усули (доналаб, қутиларда, пакетларда ва бошқа); - юкни жўнатиш вақти; - юк ташиш ҳужжатлари; - юкнинг суғурта суммаси; - суғурталаш шартлари (барча рисклар ёки уларнинг бир қисми учун мажбуриятлар).
Суғурта қилдирувчининг эътирозига (давосига) илова қилинадиган ҳужжатлар	- суғурта полисининг асл нухаси; - юк хати ёки бошқа орғиш ҳужжатининг асл нухаси; - инвойс (ҳисоб-фактура); - фалокат (авария) сертификати, суғурта ҳодисасини тасдиқловчи экспертиза далолатномаси ёки бошқа ҳужжатлар.

Манба: Пособие по экспортной деятельности (для начинающих экспортеров Узбекистана). ПРООН, Торгово-промышленная палата Узбекистана. –Ташкент, 2007. – 49 с.; Как страховать экспортный груз? Буклет. Фонд поддержки экспорта субъектов малого бизнеса и частного предпринимательства. –Ташкент, 2014. www.nbu-export.uz асосида тузилган

Ўзбекистонда экспорт юкларини суғурталаш билан шуғулланувчи “Ўзбекинвест” ЭИСМК, “Ўзагросуғурта”, “Кафолат”,

“Мадад” ОАЖ каби бир қатор суғурта компаниялари экспорт юкларини суғурталаш хизматларини кўрсатади.

Юкларни суғурталаш учун экспортчи қуйидаги ишларни амалга ошириши талаб этилади:

- суғурта компанияларидан бирига юкни суғурталаш учун ариза бериш;

- суғурталаш учун аризининг стандарт шаклдаги анкетасини шартнома маълумотларини кўрсатиб тўлдириб тақдим этиш;

- суғурта компаниясининг суғурта ҳимоясини тақдим этиш тўғрисидаги қарорини кутиш (қисқа муддатда қабул қилинади);

- ижобий қарор бўлган тақдирда суғурта компанияси билан шартнома имзолаш;

- тегишли суғурта мукофотини тўлаш;

- суғурта полисини (сертификатини) олиш.

Ниҳоят экспортни амалга ошириш ва расмийлаштириш билан боғлиқ барча жараёнлар ниҳоясида юк ташиладиган транспорт турини танлаш ва транспорт компанияси билан шартнома тузиш. Юкни ортиш ва жўнатиш ишлари амалга оширилади. Маҳсулотни жўнатиш учун, харидор билан келишилган ҳолда, қуйидаги транспорт турларидан фойдаланиш мумкин:

- автотранспорт (автомашина, фура, рефрижератор) - Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 28 августдаги “Мева-сабзавот маҳсулотлари, картошка, полиз маҳсулотлари ва узумни экспорт қилишни тартибга солиш механизмининг янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 249-сонли Қарорига асосан 2015 йил 1 сентябрдан бошлаб мева-сабзавот маҳсулотлари, картошка, полиз маҳсулотлари ва узумни (ТИФ ТН коди 07-08) экспорт қилиш фақат темир йўл ва ҳаво транспортида амалга оширилади;

- темир йўл контейнери;

- темир йўл вағони;

- авиатранспорт.

Транспорт тури танлангандан сўнг кейин экспедитор (транспорт компанияси) билан шартнома тузилади. Юк сотишга тайёр бўлиши билан транспорт беришлари учун буюртма йўлланади.

Авто. Юк (мева-сабзавот ва узумдан ташқари) ортиш учун автотранспорт компанияси билан шартнома тузиш талаб қилинади. Юк ортишга тайёр бўлиши билан автотранспорт олиш учун

буюртма юбориш лозим. Транспорт компаниясидан тўлдириш учун авто юк хати (CMR, TIR) бланкаси олинади.

Темир йўл. Товарни вагонга ортиш учун Темир йўл бошқармаси билан шартнома тузиш, тариф бўйича юк ташиш хизмати ҳақини тўлаш ва вагон ажратиш учун ташиш режасини олиш лозим. Юк ортишдан бир неча кун олдин станция бошлиғи номига вагон ажратиш учун буюртма бериш керак бўлади. Станцияда тўлдириш учун темир йўл юк хати бланкаси олинади.

Авиа. Товарни самолёт орқали юбориш учун буюртма билан авиакомпаниянинг юк ташиш бошқармасига мурожаат қилинади, юк ташиш бўйича шартнома тузилади. Авиакомпанияда тўлдириш учун авиа юк хати бланкаси олинади.

Транспорт тақдим этилгач, маҳсулотнинг мўлжалланган манзилгача бутлигини сақланишини таъминлаш учун, юклаш ўз вақтида ва тўғри ташкил этилиши керак бўлади. Маҳсулотни оптимал равишда юклаш учун транспорт ҳажми ва ўлчамларини ўрганиб чиқиш лозим.

Экспорт қилинаётган маҳсулотни ортиш божхона пости инспектори, кинолог, декларант ва фирма вакили иштирокида амалга оширилиши лозим. Бу бўйича маҳсулотнинг божхона кузатувидан ўтказиш далолатномаси тузилади. Бунинг учун олдиндан божхона постига ариза топширилиши керак.

Юк ортиш якунлангач, транспорт ишлаб чиқарувчи ва божхона органи (инспектори) сўрғичлари билан сўрғичланади (пломба). Умумий ва соф оғирлиги ҳамда ўринлар сони ҳақидаги маълумот тўловномага (ҳисоб-фактура) ва транспорт юк хатига киритилади.

Юк ташиш учун транспорт юк хати олингач (темир йўл юк хати, авто юк хати (CMR, TIR) авиа юк хати), белгиланган нуқтагача юкни етказиб бериш учун маҳсулотга илова қилинган ҳужжатларининг асли ёки нусхасини транспорт компаниясига топшириш керак:

1. Темир йўл транспорти билан экспорт қилинганда – темир йўл станциясининг товар-кассирига.

2. Автотранспорт билан экспорт қилинганда - автотранспорт ҳайдовчисига.

3. Ҳаво транспорти билан экспорт қилинганда – юк ташиш бўлими нозимига.

Маҳсулот бешикаст етиб борганлиги тасдиқлангандан ва шартномада кўрсатилган ҳажмдаги маҳсулот тўлиқ жўнатилгандан кейин шартноманинг якунига етганлиги тўғрисида далолатнома тузилади.

Транспорт-экспедиторлик компанияси хизматларидан фойдаланишда юкларни ташишда қўлланиладиган асосий ҳужжатларга куйидагилар киради:

- транспорт-экспедиция хизмати шартномаси;
- товарга ҳамроҳлик қилувчи ҳужжатлар;
- тижорат ҳужжатлари;
- божхона ҳужжатлари ва бошқа ҳужжатлар.

1.6. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини экспортга чиқаришни давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш тизими

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини экспортга чиқаришда ташқи савдони давлат томонидан тартибга солиш механизмларини чуқур ўрганиш ҳам катта аҳамият касб этади. Ташқи савдони давлат томонидан тартибга солиш механизмлари ўз ичига куйидагиларни олади:

- давлатнинг ташқи иқтисодий сиёсати ва ташқи савдо режими;
- экспортни тартибга солишнинг тарифли ва нотариф механизмлари;
- товарларни сертификатлаш, квоталаш ва миқдорий чекловлар ўрнатиш тизими;
- валюта курслари ва валюта сиёсати;
- ички бозорни ҳимоялаш мақсадида протекционистик, компенсацион ва демпингга қарши чоралар қўллаш тизими;
- экспорт ҳамда импортни преференциялар ва имтиёзлар орқали қўллаб-қувватлаш;
- ташқи савдо фаолиятини амалга ошириш тартибини белгилаш, шу жумладан, миқдорий чекловлар ўрнатиш ҳамда товарларнинг айрим турлари экспорт ва импорт қилиниши устидан давлат монополиясини ўрнатиш;
- олиб кириладиган ва олиб чиқиладиган товарларни сертификатлаш;

- техникавий, фармакология, санитария, ветеринария, фито-санитария, экология стандартлари ва талабларини белгилаш;

- ташқи иқтисодий фаолият субъектлари учун преференция ва имтиёзлар бериш.

Ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солиш соҳасида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ваколатлари қуйидагилардан иборат:

- ташқи иқтисодий фаолиятни ривожлантириш стратегиясини ишлаб чиқади;

- Ўзбекистон Республикасининг иқтисодий хавфсизлигини, иқтисодий мустақиллиги ва иқтисодий манфаатлари ҳимоя қилинишини таъминлайди;

- ташқи иқтисодий фаолият соҳасида Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларини тузади;

- Ўзбекистон Республикасининг тўлов балансини ишлаб чиқади;

- чет элдан олинadиган кредитлар учун Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг кафолатларини беради.

- Ўзбекистон Республикасининг чет эллардаги мулкига эгалик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади;

- қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Товарларнинг айрим турларини экспорт ва импорт қилиш фақат уларни олиб кириш ёки олиб чиқиш учун тегишли рухсатнома (лицензия) олинганидан кейин амалга оширилади. Товарлар айрим турларининг экспорти ва импортини амалга ошириш учун лицензиялар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ваколат берган органлар томонидан берилadi.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси айрим товарлар турларини экспорт ва импорт қилишга нисбатан миқдорий чекловлар (квоталар) белгилаши мумкин. Квоталарни тақсимлаш, қонда тарикасида, танлов ёки кимошди савдоси асосида амалга оширилади.

Экспорт ва импорт қилиниши лицензияланиши ҳамда квоталаниши зарур бўлган товарлар айрим турларининг рўйхати, шунингдек лицензияларни бериш ва квоталарни тақсимлаш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солиш соҳасидаги ваколатли давлат органи ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги:

- ташқи иқтисодий фаолият соҳасида давлат сиёсати олиб борилишини, ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширишда Ўзбекистон Республикасининг иқтисодий манфаатлари ҳимоя қилинишига доир вазифалар бажарилишини таъминлайди;

- ташқи иқтисодий фаолиятнинг қонунчилик негизи такомиллаштирилишига доир таклифларни ишлаб чиқади;

- қонун ҳужжатларида белгиланган ваколатлари доирасида ташқи иқтисодий фаолият субъектлари фаолиятини мувофиқлаштиради ва тартибга солиб туради;

- ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солиш соҳасидаги давлат бошқарув органлари ишини мувофиқлаштиради ва бошқалар.

Ўзбекистон Республикасида экспорт фаолиятини амалга оширувчи ташқи иқтисодий фаолият иштирокчиларига қулай шарт-шароитлар яратиш мақсадида қонунчилик билан бир қатор қафолатлар тизими яратилган ҳамда улар давлат томонидан ҳар томонлама қўллаб-қувватланиб келинмоқда. Ўзбекистон Республикасининг “Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида”ги Қонунининг 15-моддасида мувофиқ давлат “ташқи иқтисодий фаолият субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари таъминланишини қафолатлайди. Давлат органлари ва уларнинг мансабдор шахслари ташқи иқтисодий фаолият субъектларининг қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилаётган фаолиятига аралашшига шунингдек ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширишда улардан қонун ҳужжатларида назарда тутилмаган ҳужжатларни талаб қилиб олишга ҳақли эмас.

Ўзбекистон Республикасининг давлат органлари ташқи иқтисодий фаолият субъектларининг ушбу Қонунда белгиланган ҳуқуқларини бузувчи ҳужжатлар қабул қилган тақдирда, уларга етказилган зарарнинг ўрни қонун ҳужжатларига мувофиқ қопланади”.

Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунчилигига мувофиқ экспорт фаолиятини амалга оширувчи корхоналарга қуйидаги имтиёзлар ва қулайликлар турлари тақдим этилади (26-жадвал):

**Экспортга маҳсулот чиқарувчи корхоналар учун яратилган
айрим имтиёзлар ва қулайликлар тизими**

Имтиёзлар тури	Имтиёзлар мазмуни	Имтиёзлар жорий этилган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар
1	2	3
Акциз солиғига	Акциз тўланадиган товарларни уларнинг ишлаб чиқарувчилари томонидан экспортга реализация қилишга акциз солиғи солинмайди, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланадиган товарларнинг айрим турлари бундан мустасно.	Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси, 230-модда
Қўшилган қиймат солиғига	Товарларни чег эл валютасида экспортга реализация қилиш (қимматбаҳо металллар бундан мустасно) оборотига ноль даражали ставка бўйича қўшилган қиймат солиғи солинади	Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси, 212-модда
Ягона солиқ тўлови бўйича	Микрофирмалар ва кичик корхоналар учун ягона солиқ тўлови ставкаси қуйидагича камайтирилади: - умумий сотиш ҳажмида экспорт улуши 15 фоиздан 30 фоизгача бўлганида – 30 фоизга; - экспорт улуши 30 ва ундан кўпроқ бўлганида – 50 %га.	Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2000 йил 5 июндаги “Экспорт маҳсулоти ишлаб чиқарувчиларни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чоратадбирлар тўғрисида”-ги ПФ–2613-сонли Фармони
Фойда солиғи ва мулк солиғига	Экспорт қилувчи корхоналар (хомашё товарларидан ташқари) учун фойда солиғи ва мулк солиғи ставкаси умумий сотиш ҳажмида ўзи ишлаб чиқарган ва эркин алмаштириладиган валютага сотилган товарлар (иш, хизмат) экспортдаги улушига боғлиқ ҳолда камайтирилади: - экспорт улуши 15 фоиздан 30 фоизгача миқдорда бўлганида – 30 фоизга; - экспорт улуши 30 ва ундан кўпроқ фоиз бўлганида – 50 %га.	Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2000 йил 5 июндаги “Экспорт маҳсулоти ишлаб чиқарувчиларни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чоратадбирлар тўғрисида”ги ПФ–2613-сонли Фармони

1	2	3
Мулк солиғига	2016 йил 1 январга қадар (2018 йил 1 январгача узайтирилган) республикадаги ўз маҳсулоти ҳажмининг, жумладан ярим тайёр маҳсулотларининг (калава, газлама, трикотаж газлама ва пахта йиғириш чиқиндилари) 80 фоизи ва ундан ортиғини эркин алмаштириладиган валютага сотадиган тўқимачилик саноати корхоналари мулк солиғи тўлашдан озод қилинган.	Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 28 мартдаги “Тўқимачилик саноати корхоналарини жадал ривожлантиришни рағбатлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-1512-сонли Қарори
Божхона божи ва экспортни лицензиялаш бўйича	1997 йил 1 ноябрдан бошлаб бекор қилинсин: - барча турдаги товарлар (ишлар, хизматлар) учун экспорт божхона божи; - спенифик товарлардан ташқари бошқа товарлар (ишлар, хизматлар) экспортни лицензиялаш.	Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 йил 10 октябрдаги ПФ-1871-сонли “Товарлар (ишлар, хизматлар) экспортни рағбатлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони
Божхона йиғимлари бўйича	Товарларни экспорт қилишда тўланадиган божхона расмийлаштируви йиғимларининг амалдаги ставкасига қараганда ўртача 2 маротабага камайтирилган янги ставкалари тасдиқланган. Товарларни “экспорт”га расмийлаштириш учун божхона йиғими ставкаси 0,2% дан 0,1% га туширилди.	Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 25 августдаги “Бюрократик тўсиқларни бартараф этиш ва тадбиркорлик фаолияти эркинлигини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-1604-сонли Қарори
Валютани мажбурий сотишда	Микрофирма ва кичик корхоналар томонидан қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ҳамда ёввойи ўсимликларни экспорт қилишдан тушадиган хорижий валютадаги тушумларнинг 25 фоизини мажбурий сотилиши белгилаб қўйилган (Микрофирмалар ва кичик корхоналар бошқа рухсат этилган маҳсулотлар экспортида валютанинг 50 %ини мажбурий сотишдан озод этилган).	Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 22 декабрдаги “Ўзбекистон Республикасининг 2016 йилги асосий макроиктисодий кўрсаткичлари прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида”ги ПҚ-2455-сонли Қарори

Манба: Экспорт фаолиятига оид тегишли меъерий-ҳуқуқий ҳужжатлар асосида муаллифлар томонидан тузилган.

- қўшимча қиймат солиғига;
- акциз солиғига;
- фойда солиғига;
- мулк солиғига;
- божхона божи ва божхона йиғимлари бўйича;
- экспортни лицензиялаш бўйича;
- экспортдан олинган валюта маблағларининг бир қисмини мажбурий сотишда;

- экспортдан олинган валюта маблағларини корхонанинг валюта ҳисобварағига келиб тушиш муддатларини узайтиришда;

- экспортга етказиб бериш билан боғлиқ бўлган рухсат берувчи ҳужжатларни олиш, сертификатлаштириш, санитария-эпидемиология назорати, декларация қилиш ва товарларнинг божхона расмийлаштируви жараёнида.

Мазкур имтиёзлар экспорт фаолиятини амалга оширувчи деҳқон ва фермер хўжаликлари учун қулай ишбилармонлик муҳитини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этмоқда.

Энг аввало Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 йил 10 октябрдаги ПФ-1871-сонли Фармонига асосан, республикада 1997 йил 1 ноябрдан бошлаб барча турдаги товарлар (ишлар, хизматлар) учун экспорт божхона божи бекор қилинганини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз. Шунингдек, мазкур фармон билан товарларнинг (ишларнинг, хизматларнинг) барча турларига (экспорт божхона божлари ва специфик товарлардан ташқари) товарлар (ишлар, хизматлар) экспортни лицензиялаш тартиби бекор қилинган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2005 йил 9 августдаги 189-сонли Қарорига мувофиқ, Ўзбекистон Республикасининг хорижий мамлакатларга экспорт қилувчи хўжалик юритувчи субъектларига чет элда ташқи бозорлардаги маркетинг тадқиқотларини ва ишлаб чиқараётган маҳсулотларни реклама қилиш мақсадида савдо уйлари ва ваколатхоналар очиш рухсат берилган.

Ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотни савдо уйлари номига олиб чиқарган экспорт қилувчи корхоналар товар консигнация шартларида олиб чиқилганда, банк кафолатномаси ёки сиёсий ва тижорат таваккалчиликларидан экспорт контрактларини суғурталаш полисини тақдим этмасликлари мумкин.

Божхонада расмийлаштирилган кундан бошлаб 180 кун мобайнида экспортчи шартномалар (контрактлар) асосида чет элдаги корхоналар номига олиб чиқилган товарлар бўйича валюта тушуми тушишини ёхуд ушбу товарларнинг Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қайтаришни таъминлайди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 29 июндаги “Биржадан ташқари валюта бозорини янада ривожлантириш ва мустаҳкамлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 245-сонли Қарорининг 5-бандига Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 25 августдаги ПҚ-1604-сонли Қарори билан ўзгартириш киритилди. Унга кўра, хорижий валюта тушуми тушишининг белгиланган муддатдан кечикканда экспорт қилувчи корхоналардан ундириладиган жарима санкцияларининг енгиллаштирилиши, шу жумладан:

- белгиланган муддатлари ўтгандан кейин хорижий валюта тушуми тушишининг 30 банк кунидан кўпроқ (кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари учун - 60 банк куни) кечикишига йўл қўйган юридик шахс-резидентлар республика бюджети фойдасига жарима тўлайдилар:

- валюта тушуми тушиши белгиланган муддатдан 180 кунгача кечикканда - тушмаган валюта маблағлари суммасига нисбатан 10 фоиз эквивалентда;

- валюта тушуми тушиши белгиланган муддатдан 180 кундан 365 кунгача кечикканда - тушмаган валюта маблағлари суммасига нисбатан 20 фоиз эквивалентда;

- валюта тушуми тушиши белгиланган муддатдан 365 кундан ортиқ муддатга кечикканда - тушмаган валюта маблағлари суммасига нисбатан қўшимча равишда 70 фоиз эквивалентда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 26 мартдаги “Экспорт қилувчи корхоналарни рағбатлантиришни кучайтириш ва рақобатбардош маҳсулотларни экспортга етказиб беришни кенгайтириш борасида қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-1731-сонли Қарорига асосан маҳаллий товар (иш, хизмат) ишлаб чиқарувчи корхоналарга қуйидаги ҳуқуқлар берилган:

- халқаро молия институтлари, донор мамлакатлар, хорижий давлатлар ҳукуматлари, бошқа норезидентлар маблағлари ҳисобидан Ўзбекистон Республикаси ҳудудида амалга ошириладиган лойиҳалар бўйича халқаро тендерларда хорижий қатнашчилар

билан тенг шароитларда, жумладан ишлаб чиқарилган товар (иш, хизмат)ларни етказиб беришга чет эл валютасида шартномалар тузган ҳолда иштирок этиш;

- Ўзбекистон Республикаси ҳудудида фойдаланиш назарда тутилган ўзида ишлаб чиқарилган товар (иш, хизмат)ларни етказиб беришга тўғридан-тўғри битимлар шартида норезидентлар билан хоржий валютада шартномалар тузиш.

Олдинлари тадбиркорлар экспорт операцияларини амалга оширишларида, яъни ташқи савдо шартномасини тузишдан бошлаб, товарларни жўнатгунга ёки қабул қилгунга қадар тегишли рухсатномалар олиш учун бир нечта давлат органларига мурожаат қилишлари ва ҳар бир идора учун алоҳида ҳужжатлар тўпламини тайёрлаб тақдим этишларига тўғри келарди. Бу эса муайян даражада ортиқча вақт сарфланишига ва молиявий харажатларнинг кўпайишига олиб келар эди. Ҳозирги кунда бу жарёнларни соддалаштириш ва қисқартириш орқали экспортчи корхоналарнинг ташқи иқтисодий фаолиятдаги иштирокини енгиллаштириш бўйича кенг қамровли чора-тадбирлар ишлаб чиқилган (27-жадвал).

27-жадвал

Ўзбекистонда қулай ишбилармонлик муҳитини шакллантириш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш орқали экспортчи корхоналарнинг ташқи иқтисодий фаолиятини кенгайтириш чора-тадбирлари

Чора-тадбирлар йўналишлари	Эришилган натижалар
1	2
1. Рухсат бериш тартиботларини қисқартилиши йўналишида:	
Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 16 июлдаги “Статистик, солиқ, молиявий ҳисоботларни, лицензияланадиган фаолият турларини ва рухсат бериш тартиб-таомилларини тубдан қисқартириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4453-сонли Фармони билан айрим ҳисобот турлари ва даврийлиги қисқартирилди. 2012 йилнинг 1 августидан бошлаб 80 та (шундан 14 таси бевосита божхона соҳасига доир) рухсат бериш тартиби ва 15 та фаолият турини лицензиялаш бекор қилинди.	Рухсат бериш тартибларинининг қисқартирилиши натижасида божхона расмийлаштируви муддати 10 кундан 3 кунга туширилди.

1	2
2. “Бир дарча” тамойили йўналишида:	
<p>Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2011 йил 17 ноябрдаги “Экспорт операцияларини “бир дарча” тамойили бўйича амалга ошириш механизмини босқичма-босқич жорий этиш чоратadbирлари тўғрисида”ги 305-сонли Қарорига мувофиқ 2012 йил 1 апрелдан бошлаб Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона қўмитасининг барча ташқи иқтисодий фаолият божхона постларида онлайн режимида электрон шаклдаги ҳужжатларни (контрактларни ҳисобга қўйиш, товарларнинг келиб чиқиши тўғрисидаги сертификатни, ветеринария, фитосанитария, гигиена сертификатларини бериш ва экспорт қилинадиган товарларни божхонада расмийлаштириш) тақдим этган ҳолда “бир дарча” тамойили бўйича экспортга етказиб беришлар билан боғлиқ тартиботларни амалга ошириш механизми жорий этилди.</p>	<p>Мазкур механизм экспорт операцияларини амалга оширишда тегишли давлат органларининг ягона ахборот тизими орқали зарур сертификат ва рухсатномаларни “реал вақт” режимида узатиш орқали бу жараёнларни 15 кундан 3 кунга, божхона расмийлаштирувини 10 кундан 1 кунга қисқартириш имконини берди.</p>
3. Интерактив хизматларни жорий этиш йўналишида:	
<p>Ҳозирги кунда ДБҚ веб-сайтида ахборот хавфсизлиги кафолатланган “Тadbиркорнинг шахсий кабинети” интерактив хизмати доирасида 11 турдаги интерактив хизматлар жорий этилган:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Электрон нусхаларни қабул қилиш; 2. Электрон БЮДни тайёрлаш; 3. Божхона тўловларини олдиндан ҳисоблаш; 4. БЮД мангикий назорати; 5. Электрон БЮДни божхона тизимига жўнатиш; 6. Божхона органларига кузатув ҳужжатларини тақдим этиш; 7. Божхона кўриги вақти ва жойини белгилаш; 8. Электрон БЮДни қабул қилиш муддатини назорат қилиш; 9. Божхона органларида расмийлаштириш муддатини назорат қилиш; 10. Республика ҳудудига темир йўл транспорти орқали қирувчи юклар ҳақида маълумот олиш; 11. Республика ҳудудига автотransпорт орқали қирувчи юклар ҳақида маълумот олиш. 	<p>Кўрсатилаётган интерактив хизматлар тadbиркорларга божхона расмийлаштируви жараёни устидан назорат ўрнатишга имкон беради.</p> <p>Ушбу интерактив хизматлар тadbиркорлар томонидан божхона юк декларацияларини ДБҚ ахборот тизимига киритиш, рўйхатга олиш ва расмийлаштиришни реал вақт режимида кузатиб боришга имкон беради.</p>

Манба: Экспорт фаолиятига оид тегишли меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар ва ДБҚ веб-сайти www.customs.uz асосида муаллифлар томонидан тузилган.

Сифатни бошқариш тизимларини жорий этиш, маҳсулотларнинг халқаро стандартларга мувофиқлигини сертификациядан ўтказиш, шунингдек лаборатория тестлари ва синовларини ўтказиш комплексларини харид қилишга йўналтириладиган маблағларга янги технологик ускуналарни сотиб олишда назарда тутилган ягона солиқ тўлови бўйича солиқ солинадиган базани камайтиришнинг амалдаги тартиби микрофирмалар ва кичик корхоналар учун татбиқ этилган:

- юридик шахсларнинг солиққа тортилувчи даромад (фойда) базасини сифатни бошқариш системасининг ривожланишига йўналтирилган инвестиция миқдоридан камайтириш;

- синов лабораториялари томонидан лаборатория тадқиқотлари ва тестлар ўтказиш мақсадида олиб қилинган технологик ускуналар бож ва кўшимча қиймат солиғидан озод қилиш.

Келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, мамлакатимизда қулай ишбилармонлик муҳитини шакллантириш орқали экспортга маҳсулот чиқарадиган корхоналарни қўллаб-қувватлашни кучайтириш, фермер хўжаликлари, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг экспорт фаолиятидаги иштирокини ҳар томонлама рағбатлантириш борасида изчил ва тизимли чора-тадбирлар ишлаб чиқилган ва амалиётга босқичма-босқич жорий этиб борилмоқда. Бу чора-тадбирлар истиқболда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари, фермер ва деҳқон хўжаликлари ҳамда бошқа экспортга маҳсулот чиқарувчи корхоналарнинг ташқи савдо фаолиятини янада ривожлантиришга мустаҳкам замин яратади.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар:

1. Жаҳон бозорларига Ўзбекистондан қандай турдаги қишлоқ хўжалиги маҳсулотларни экспортга чиқариш истиқболли хисобланади?
2. Жаҳон озиқ-овқат бозорларида рақобатнинг кескин тус олиши қандай ҳолатлар билан изоҳланади?
3. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг жаҳон бозорларидаги рақобатбардошлилигига қандай омиллар таъсир кўрсатади?
4. Ўзбекистон мева-сабзавот маҳсулотларининг рақобат устунликлари нималардан иборат?

5. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини экспортга чиқариш тартиби ва кетма-кетлигини биласизми?

6. Экспорт операцияларини “бир дарча” тамойили бўйича амалга оширишнинг зарурияти ва моҳиятини тушунтириб беринг?

7. Экспортга чиқарилаётган маҳсулот учун қандай сертификатлар олинади?

8. Экспорт каналлари ва унда фойдаланиладиган транспорт воситалари хусусида нималарни биласиз?

9. Экспортга маҳсулот чиқарадиган корхоналарни қўллаб-қувватлаш борасида қандай чора-тадбирлар ишлаб чиқилмоқда?

10. Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунчилигига мувофиқ экспорт фаолиятини амалга оширувчи қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари учун қандай имтиёзлар ва қулайликлар тақдим этилади?

11. “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг экспортини қўллаб-қувватлаш жамғармаси”нинг асосий вазифаси нималардан иборат?

12. “Ўзтадбиркорэкспорт” ихтисослаштирилган ташқи савдо компаниясининг асосий вазифаси нималардан иборат?

II БОБ. ЎЗБЕКИСТОНДАН ЖАҲОН БОЗОРЛАРИГА МЕВА-САБЗАВОТ МАҲСУЛОТЛАРИНИ ЭКСПОРТГА ЧИҚАРИШ ШАРТ-ШАРОИТЛАРИ ВА ИМКОНияТЛАРИ

2.1. Жаҳон озиқ-овқат бозорларида Ўзбекистоннинг мева-сабзавотлар экспорти бўйича эгаллаган ўрни ва имкониётлари таҳлили

Мева-сабзавотчилик – Ўзбекистон қишлоқ хўжалигининг муҳим тармоғи ҳисобланади. Бу тармоқ мамлакат аҳолисининг озиқ-овқат маҳсулотларига, қайта ишлаш саноати тармоқларининг эса хомашёга бўлган талабини қондиради. Мева-сабзавотчилик Ўзбекистон учун жаҳон аграр ва озиқ-овқат бозорларига интеграциялашувни ва валюта тушумини таъминлаб берувчи тармоқлардан бири ҳисобланади.

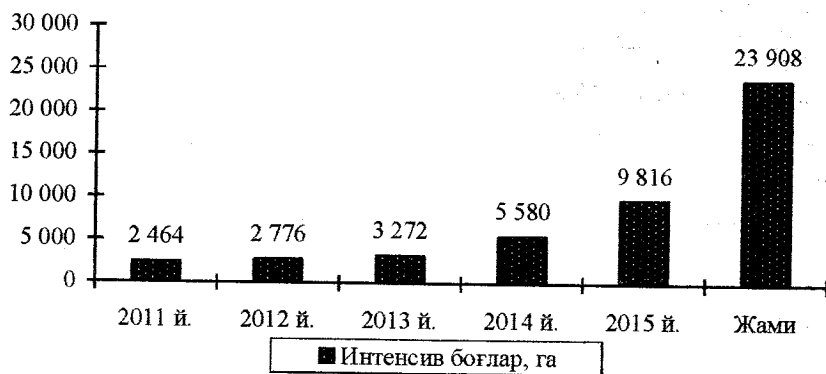
Кейинги йилларда республикамизда мева-сабзавотчиликни кенг қўламда ривожлантиришга давлат томонидан алоҳида эътибор қаратилмоқда. Мамлакатимизда боғдорчиликни ривожлантиришга давлат даражасида эътибор қаратилиб, бутунлай янги интенсив технологияга асосланган боғлар барпо этилмоқда. Муҳтарам Президентимиз бу масалага ўз эътиборларини қаратиб, қуйидагича фикр билдиради: “Янги боғ ва узумзорлар барпо этиш борасида амалга оширилаётган ишларга алоҳида тўхталиб ўтмоқчиман.

2010-2014 йиллар давомида қарийб 50 минг гектар майдонда янги боғлар, жумладан, 14 минг гектардан ортиқ майдонда интенсив боғлар, 23 минг гектарда узумзорлар яратилди. Интенсив боғлар ташкил этиш учун Польша, Сербия ва бошқа мамлакатлардан 6 миллиондан зиёд кўчат олиб келинди.

Бундай боғларнинг кўплаб афзалликларга эга экани бутунги кунда амалда намоён бўлмоқда. Мисол учун, оддий мевали дарахт экилганидан бошлаб дастлабки ҳосилини бергунига қадар одатда 4-5 йил ўтади. Интенсив боғдорчиликда эса дарахт иккинчи-учинчи йилдаёқ ҳосилга киради. 2011 йилда яратилган боғларнинг ҳар гектарида 2014 йилнинг ўзида ўртача 300 центнердан ҳосил олингани ва ҳосилдорлик йил сайин кўпайиб бораётгани буни тасдиқлайди.

Замонавий агротехнологияларни жорий этиш ва фермерларни юқори унум билан ишлайдиган қишлоқ хўжалиги техникаси билан таъминлаш ҳисобидан қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида интенсив усулларга ўтиш ушбу соҳани барқарор ва самарали ривожлантиришда энг муҳим йўналиш ҳисобланади⁴⁹.

Амалга оширилган ишлар натижасида йилдан-йилга мева-сабзавот маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми ошиб, мамлакатимизнинг озиқ-овқат хавфсизлиги мустаҳкамланиб бормоқда. Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги-нинг маълумотларига кўра 2011-2015 йиллар давомида боғдорчиликда янги агротехнологиялар асосида 23908 гектар юқори ҳосил берадиган пакана ва ярим пакана интенсив мевали боғлар яратилган. Бундай боғларнинг яратилиши мамлакатимиз аҳолисини сифатли мева маҳсулотлари билан барқарор таъминлаш ва сифатли меваларни экспорт қилиш имконини яратади. (9-чизма).

9-чизма. Республикада 2011-2015 йилларда пакана ва ярим пакана интенсив мевали боғлар барпо этиш кўрсаткичлари

Қишлоқ хўжалигининг мевачилик ва узумчилик қуйи тармоқларини модернизациялаш дастурларида нафақат янги интенсив боғлар ва токзорлар барпо этишга, балки мавжуд

⁴⁹ И.А.Каримов. 2015 йилда иқтисодийетимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир. – Т.: Ўзбекистон, 2015.

махаллий боғлар ва тоқзорларни реконструкция қилишга ҳам эътибор қаратилмоқда. Сўнги 2009-2015 йиллар ичида жами 52250 гектар янги мевали боғлар, 36147 гектар янги тоқзорлар барпо этилган бўлса, яроқсиз ҳолга келган 57880 гектар боғлар ва 37362 минг гектар тоқзорлар қайта реконструкция қилинди (28-жадвал).

28-жадвал

Республикамызда 2009-2015 йилларда янги барпо этилган ҳамда реконструкция қилинган мевали боғлар ва узумзорлар, (гектарда)

Кўрсаткичлар	Жами 2009- 2015 йил- ларда	Шу жумладан йиллар бўйича						
		2009 йил	2010 Йил	2011 йил	2012 йил	2013 йил	2014 йил	2015 Йил
Янги барпо этилган боғлар	52250	3217	4139	14627	7564	4920	7967	9816
Янги барпо этилган тоқзорлар	36147	1630	1752	5328	3764	4758	9035	9880
Реконструкция қилинган яроқсиз боғлар	57880	8712	6 317	12260	8526	5672	4138	12255
Реконструкция қилинган яроқсиз тоқзорлар	37362	4158	4473	5419	5970	3794	6086	7462
Жами	183639	17717	16681	37634	25824	19144	27226	39413

Манба: Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги маълумотлари асосида тузилган.

Республикамызда озиқ-овқат ишлаб чиқаришни кенгайтириш борасида йирик инвестицион лойиҳалар амалга оширилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланган қишлоқ хўжалиги тармоқларини ривожлантириш ва озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кўпайтириш дастурларига мувофиқ, мамлакатимизда озиқ-овқат маҳсулотларни ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш мақсадида мевазор боғлар яратиш ва эскиларини реконструкция қилиш, мева-сабзавотларни қайта ишлаш, интенсив боғлар барпо этиш, янги тоқзорлар яратиш ва эскиларини реконструкция қилиш, иссиқхоналар барпо этиш каби йирик инвестицион лойиҳаларини амалга ошириш кўзда тутилган.

Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг маълумотларига кўра биргина 2015 йилда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кўпайтиришга йўналтирилган 19216 та лойиҳа амалга амалга оширилган бўлиб, уларнинг 2365 таси интенсив боғлар, 2015 таси янги токзорлар, 2660 таси боғларни реконструкция қилиш, 558 таси иссиқхоналар яратиш, 181 таси музлаткичли омборхоналар қуриш ва 247 таси маҳсулотларни қайта ишлаш соҳасида ташкил этилган (29-жадвал).

29-жадвал

Республикада 2014-2015 йилларда озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кўпайтириш дастури доирасида мева-сабзавотчиликда амалга оширилган лойиҳалар

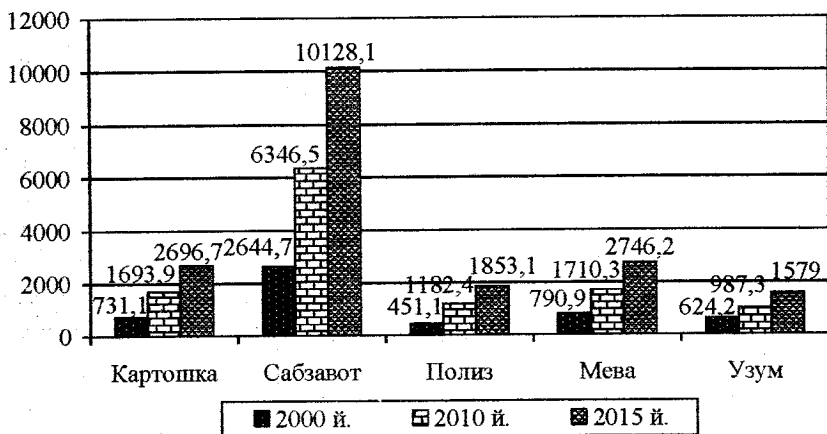
Турлари	Лойиҳалар сони		Ўл-чов бирлиги	Лойиҳаларни амалга ошириш		Жами талаб этилган маблағ, млн. сўм	
	2014 йил	2015 йил		2014 йил	2015 йил	2014 йил	2015 йил
Интенсив боғлар	607	2365	га	5580	9816	126645	248517
Янги токзорлар	1977	2015	га	9035	9880	57245	94217
Боғ реконструкция	1505	2660	га	4138	12255	16725,4	43658
Ток реконструкция	1663	1165	га	6086	7462	18133	23475
Иссиқхоналар (фермер хўжалик-ларида)	751	558	га	422	297	94431	88658
Иссиқхоналар (деҳқон хўжалик-ларида)	10691	10025	га	218,1	154	29871	27208
Музлаткичли омборхоналар	216	181	тонна	103555	102970	109101	146224
Қайта ишлашни ташкил этиш	326	247	тонна	222112	318048	183080,3	235563
Жами	17736	19216				635231	907697

Манба: Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги маълумотлари асосида тузилган

Бу тадбирларнинг амалга оширилиши истиқболда республикамиз аҳолисининг озиқ-овқат маҳсулотларга бўлган ички

эхтиёжи ва қайта ишлаш саноати эҳтиёжларини тўлиқ қоплаш билан бир қаторда, мева-сабзавот маҳсулотлари экспортини мунтазам ошириб бориш ва жаҳон бозорларида мустаҳкам ўрин эгаллашга замин яратади.

Аграр ишлаб чиқаришни модернизациялаш ва озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажмини кўпайтириш борасида амалга оширилган ишлар натижасида асосий турдаги қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳажмлари йилдан-йилга ошиб бормоқда. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотларига қараганда 2000-2015 йиллар давомида мамлакатимизда буғдой ишлаб чиқариш 2,1, картошка 3,7, сабзавотлар 3,8, полиз 4,1, мевалар 3,5 ва узум 2,5 мартага ошган (10-чизма).

10-чизма. Республика бўйича асосий турдаги мева-сабзавот маҳсулотларини ишлаб чиқариш динамикаси, минг тоннада

Истиқболда мева-сабзавотлар ва полиз маҳсулотларининг ички истеъмолдан ортиқ қисмини тўғридан-тўғри ёки қайта ишланган ҳолда экспортга чиқариш Ўзбекистон учун жаҳон бозорларида катта имкониятлар очиши мумкин.

Маҳаллий корхоналарда қишлоқ хўжалиги хомашёсини янада чуқур қайта ишлашни таъминлаш ҳамда шу асосда озиқ-овқат товарлари ишлаб чиқариш ҳажмларини кўпайтириш ва уларнинг турларини кенгайтириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси

Президентининг 2011 йил 31 октябрдаги “2012-2015 йилларда республикада озиқ-овқат саноатини ривожлантириш ва бошқаришни ташкил этишни янада такомиллаштириш чоратадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-1633-сонли Қарорига мувофиқ 2013–2015 йиллар оралиғида жами 298 бирлик мева-сабзавотларни қайта ишлаш корхоналарини янгидан куриш, мавжудларини реконструкция қилиш ва модернизациялаш кўзда тутилган бўлиб, уларнинг қайта ишлаш қуввати 187 минг тоннани ташкил этиши белгиланган ва бу мақсадлар учун 81,3 млн. АҚШ доллари сарфлаш ҳамда 4136 та янги иш ўринларини ташкил этиш кўзда тутилган.

Қишлоқ хўжалиги хом ашёсини қайта ишлашни кенгайтириш борасида амалга оширилган мақсадли дастурлар натижасида 2005-2015 йиллар давомида қайта ишлаш ҳажми меваларда 201,7 мингдан 570,4 минг тоннага (2,8 мартага), сабзавотларда 308,1 минг тоннадан 1 528,7 минг тоннага (5,0 мартага) ва узумда 192,5 минг тоннадан 383,2 минг тоннага (2,0 мартага) ошди (30-жадвал).

30-жадвал

2005-2015 йилларда республикада мева-сабзавот ва узумни қайта ишлаш ҳажми ва даражаси динамикаси

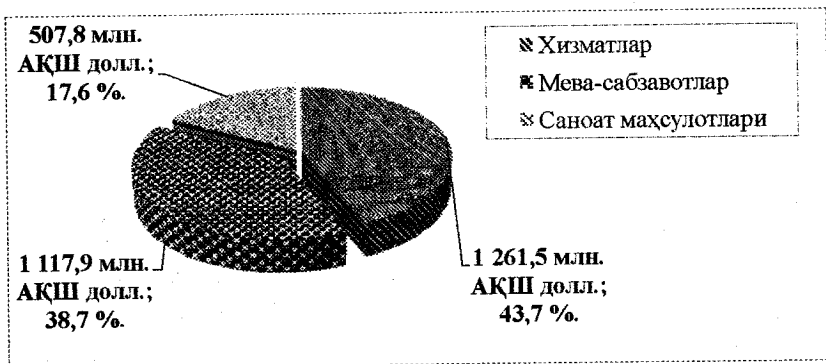
Кўрсаткичлар	2005 йил	2007 йил	2009 йил	2011 йил	2013 йил	2015 йил*
Мевалар:						
Қайта ишлаш ҳажми, минг тонна	201,7	165,9	293,5	333,1	445,8	570,4
Қайта ишлаш даражаси, %да	21,2	13,1	19,0	17,7	18,9	21,1
Сабзавотлар:						
Қайта ишлаш ҳажми, минг тонна	308,1	634,0	679,6	778,6	1252,2	1528,7
Қайта ишлаш даражаси, %да	8,8	13,6	11,9	11,2	14,5	16,0
Узум:						
Қайта ишлаш ҳажми, минг тонна	192,5	191,1	231,2	252,2	305,1	383,2
Қайта ишлаш даражаси, %да	30,0	21,7	25,7	23,1	23,6	25,1

* 2015 йил маълумотлари прогноз кўрсаткичлар.

Манба: Ўзбекистон Республикаси Озиқ-овқат саноати корхоналари уюшмаси маълумотлари асосида тузилган.

Республикада мева-узум, сабзавот ва полиз маҳсулотларини экспортга чиқариш соҳаси йилдан-йилга ошиб бормоқда.

Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлигининг маълумотларига қараганда 2015 йилда ҳудудий экспорт дастурининг ижроси 2 887,2 млн. долларни ташкил этган бўлса, экспорт таркибининг 1 117,9 млн. доллари ёки 38,7 фоизини мева-сабзавотлар ҳамда 507,8 млн. доллари ёки 17,6 фоизини саноат маҳсулотлари ташкил этган (11-чизма).

11-чизма. Ўзбекистон Республикасининг 2015 йилдаги ҳудудий экспорт дастури бажарилиши кўрсаткичлари.

Кейинги йилларда жаҳон бозорларида қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат маҳсулотларига талаб ошиб бормоқда. Жумладан, 31-жадвалда “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг экспортини қўллаб-қувватлаш Жамғармаси” томонидан ташқи бозорларни ўрганиш юзасидан ўтказилган тадқиқотлар асосида дунёнинг айрим мамлакатларида қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат маҳсулотлари импортига талаб ҳажми келтирилган.

Жанубий Корея Республикасида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига йиллик талаб 33386,3 млн. АҚШ долларини, озиқ-овқат маҳсулотларига талаб эса 25285,1 млн. АҚШ долларини ташкил этган. Худди шунингдек, Россия Федерациясида ҳам қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат маҳсулотларига йиллик талаб ҳажми юқори эканини кўриш мумкин.

Агар айрим мамлакатлар кесимида мева ва полиз маҳсулотларига талаб ҳажмини таҳлил этадиган бўлсак, Россия Федерациясида “Granny Smith” навли олмага йиллик талаб 1,38 млн. тоннани ва унинг нархи бир кг учун 1,7 – 1,9 АҚШ долларини ташкил этишини кўриш мумкин.

Дунёнинг айрим мамлакатларида қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат маҳсулотлари импортига талаб, 2015 й.

Мамлакат	Жами импорт, млн. АҚШ доллари	Шу жумладан				
		Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари	Озиқ-овқат маҳсулотлари	Кимё маҳсулотлари	Тўқима-чилик маҳсулотлари	Текстиль маҳсулотлари
Россия Федерацияси	342980,0	44725,0	41759,7	40165,6	9014,3	4365,0
Афғонистон	8724,0	1200,5	1200,5	131,1	8,7	132,4
Қозоғистон	48872,5	4726,9	4462,4	5108,4	965,3	492,1
Жанубий Корея	515586,0	33386,3	25285,1	46665,0	7535,3	5217,6
Қирғизистон	6069,7	968,9	880,9	613,2	268,1	160,1
Латвия	17863,9	3323,4	2902,8	2096,8	455,9	295,8

Манба: “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг экспортини қўллаб-қувватлаш Жамғармаси” маълумотлари - www.nbu-export.uz.

Германияда эса “Gala” (Франция), Golden (Италия) ва “Jonagold” (Германия) навли олмаларга талаб йилига 2,5 млн. тоннага тенг бўлган ва уларнинг нархлари 1,0 доллардан 1,95 долларгача фарқланган (32-жадвал).

Японияда олманинг “Фуджи” нави ўртача нархи 2,5 доллар бўлганда унга йиллик талаб ҳажми 3,1 млн. долларни ташкил этмоқда. Бошқа мамлакатлар бўйича қараганда ҳам мева-сабзавот маҳсулотларига талаб ҳажми юқори эканлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Бу ҳолат мева-сабзавотлар етиштириш бўйича йирик салоҳиятга эга Ўзбекистон учун қулай имкониятлар очади.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини экспортга чиқариш стратегиясини ишлаб чиқишда Ўзбекистоннинг жаҳон озиқ-овқат бозорларида тутган ўрни ва эгаллаган улушини таҳлил этиш муҳим. Бу экспортчи корхоналарга жаҳон озиқ-овқат бозорлари конъюнктурасини ўрганиш орқали талабга мос маркетинг стратегиясини ишлаб чиқишга имкон беради.

Дунёнинг айрим мамлакатларида мева ва полиз маҳсулотлари импортига талаб ҳажми

Импорт қилувчи мамлакат	Маҳсулот тури	Маҳсулот нави	Нархи, АҚШ долл./кг	Сертификатлар, лицензиялар	Импортга йиллик талаб ҳажми
1	2	3	4	5	6
		Коралёк	1,4 - 1,7	Келиб чиқиш сертификати	X
Россия Федерацияси	Хурмо	Анжир,	1,5 - 1,6	Келиб чиқиш сертификати	X
		Ромашка			
	Қовун	Торпедо	0,92	Келиб чиқиш сертификати	200 минг тонна
	Анор	Туркча	1,4 - 1,5	Келиб чиқиш сертификати	480 минг тонна
	Олма	Granny Smith	1,7 - 1,9	Келиб чиқиш сертификати	1,38 млн. тонна
		Олма	Gala	1	Келиб чиқиш сертификати, Global GAP
Италия	Қовун	Галия	0,60 - 0,88	Келиб чиқиш сертификати, Global GAP	100 минг тонна
		Пизель де Санто	0,45 - 0,60	Келиб чиқиш сертификати, Global GAP	70 минг тонна
	Тарвуз	Қора тарвуз	0,1 - 0,5	Келиб чиқиш сертификати, Global GAP	70 минг тонна
		Йул-йул тарвуз	0,15 - 0,2	Келиб чиқиш сертификати, Global GAP	70 минг тонна
Германия	Олма	Gala (Франция)	1,75 - 1,95	Келиб чиқиш сертификати, Global GAP	1,0 млн. тонна
		Golden (Италия)	1,55 - 1,65	Келиб чиқиш сертификати, Global GAP	1,0 млн. тонна
		Jonagold (Германия)	1,0 - 1,3	Келиб чиқиш сертификати, Global GAP	0,5 млн. тонна

1	2	3	4	5	6
Япония	Хурмо	Амагаки	3,5	Келиб чикиш сертификати	3,1 млн. тонна
	Олма	Фуджи	2,5	Келиб чикиш сертификати	
Польша	Олма	Gala	0,30 - 0,45	Келиб чикиш сертификати, Global GAP	x
Испания	Олма	Gala	0,50 - 0,55	Келиб чикиш сертификати, Global GAP	1,1 млн. тонна
Венгрия	Олма	Gala	0,65 - 0,7	Келиб чикиш сертификати, Global GAP	0,25 млн. тонна
	Олма	Golden	1,45 - 1,55	Келиб чикиш сертификати, Global GAP	0,25 млн. тонна
Голландия	Олма	Granny Smith	1,55 - 1,65	Келиб чикиш сертификати, Global GAP	0,25 млн. тонна
		Gala	1,0	Келиб чикиш сертификати, Global GAP	1,65 млн. тонна

Манба: “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг экспортини кўллаб-куватлаш Жамғармаси”
маълумотлари - www.nbu-export.uz.

БМТнинг “Озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги ташкилоти (FAO)” интернет сайтыда келтирилган маълумотларга таяниб, Ўзбекистоннинг 2013 йилда жаҳон бозорларига экспорт қилган энг асосий маҳсулотлари таркиби, ҳажми ва қиймати 33-жадвалда келтирилган.

Ўзбекистондан 2013 йилда жаҳон аграр ва озиқ-овқат бозорларига экспорт қилинган мева-сабзавот маҳсулотлари ичида 2013 йилда узум экспорти салмоқли ўринни эгаллаган. Экспорт қилинган узум ҳажми 120 000,0 тоннани, қиймати эса 115 000,0 минг АҚШ долларини ташкил этиб, экспорт ҳажмида 2-ўринни банд этган.

Мева-сабзавотлар экспортида узумдан ташқари хўл сабзавотлар (83 933,0 тонна, қиймати 52 075,0 минг АҚШ доллари, ҳажм бўйича 3-чи), хўл мевалар (66 800,0 тонна, қиймати 66 000,0 минг АҚШ доллари, ҳажм бўйича 4-чи), қарам (61 122,0 тонна, қиймати 16 166,0 минг АҚШ доллари, ҳажм бўйича 5-чи), ўрик (58 260,0 тонна, қиймати 54 277,0 минг АҚШ доллари, ҳажм бўйича 6-чи), бодринг (49 813,0 тонна, қиймати 26 262,0 минг АҚШ доллари, ҳажм бўйича 7-чи), олхўри ва тоғолча (42 014,0 тонна, қиймати 27 862,0 минг АҚШ доллари, ҳажм бўйича 8-чи), қуритилган мевалар (40 494,0 тонна, қиймати 32 246,0 минг АҚШ доллари, ҳажм бўйича 9-чи), сабзи ва шолғом (31 760,0 тонна, қиймати 12 482,0 минг АҚШ доллари, ҳажм бўйича 10-чи) биринчи ўнликни эгаллаган.

Кейинги ўринларни майиз, помидор, шафтоли, бақлажон, қуруқ пиёз, қайта ишланмаган тамаки, хўл қалампир, пўчоғи тозаланмаган ёнғоқ, дастлабки ишлов берилган мевалар, қуритилган қалампир, олма, саримсоқпиёз, қовун-тарвуз ва бошқа маҳсулотлар банд этган.

2013 йилда экспортга чиқарилган маҳсулотлар нархларини таҳлил этиш шуни кўрсатадики, бир тонна маҳсулотнинг нархи бўйича пўчоғи тозаланган ёнғоқ (4 317,1 долл.), қайта ишланмаган тамаки (3 738,5 долл.), қуритилган қалампир (3 110,0 долл.), вақтинча консерваланган сабзавотлар (2 447,0 долл.), пўчоғи тозаланмаган ёнғоқ (1 688,7 долл.), қуритилган сабзавотлар (1 851,2 долл.), ёнғоқ (1 688,7 долл.), қуритилган ўрик (1 630,0 долл.), помидор (1 239,5 долл.), майиз (1 155,2 долл.), олма (1 074,0 долл.), шафтоли (1 072,9 долл.), хўл мевалар (988,0 долл.), узум (958,3 долл.), ўрик (931,6 долл.) юқори ўринларни эгаллаган.

**Ўзбекистондан жаҳон бозорларига экспортга қилинган
айрим қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, (2013 й.)**

№	Маҳсулот турлари	Экспорт миқдори, тонна	Экспорт қиймати, минг АҚШ доллари	Маҳсулот бирлигининг ўртача нархи, АҚШ долл./ тонна
1.	Бугдой	130 000,0	34 500,0	265,4
2.	Узум	120 000,0	115 000,0	958,3
3.	Хўл сабзавотлар	83 933,0	52 075,0	620,4
4.	Хўл мевалар	66 800,0	66 000,0	988,0
5.	Карам	61 122,0	16 166,0	264,5
6.	Ўрик	58 260,0	54 277,0	931,6
7.	Бодринг	49 813,0	26 262,0	527,2
8.	Олхўри ва тоғолча	42 014,0	27 862,0	663,1
9.	Қуритилган мевалар	40 494,0	32 246,0	796,3
10.	Сабзи ва шолғом	31 760,0	12 482,0	393,0
11.	Майиз	17 194,0	19 862,0	1 155,2
12.	Помидор	16 099,0	19 955,0	1 239,5
13.	Шафтоли	14 540,0	15 600,0	1 072,9
14.	Бақлажон	11 671,0	5 468,0	468,5
15.	Қуруқ пиёз	11 615,0	3 771,0	324,7
16.	Қайта ишланмаган тамаки	4 979,0	18 614,0	3 738,5
17.	Хўл қалампир	4 089,0	3 188,0	779,6
18.	Ёнғок (пўчоғи тозаланмаган)	3 424,0	5 782,0	1 688,7
19.	Дастлабки ишлов берилган мевалар	3 407,0	2 463,0	722,9
20.	Уксуслаб ёпилган сабзавот	2 997,0	1 845,0	615,6
21.	Вақтинча консерваланган сабзавот	2 550,0	6 240,0	2 447,0
22.	Қуритилган сабзавотлар	2 224,0	4 117,0	1 851,2
23.	Қуритилган қалампир	1 865,0	5 801,0	3 110,0
24.	Қуритилган ўрик	1 689,0	2 753,0	1 630,0
25.	Олма	1 653,0	1 756,0	1 062,3
26.	Саримсоқпиёз	1 346,0	1 255,0	932,4
27.	Пўчоғи тозаланган ёнғок	1 312,0	5 664,0	4 317,1
28.	Қовун-тарвуз	1 107,0	348,0	314,4
29.	Пўчоғи тозаланган ерёнғок	933,0	1 145,0	1 227,2

Манба: Food and Agriculture Organization of the United Nations, FAOSTAT.
-<http://faostat3.fao.org/download/T/TP/E> маълумотлари асосида муаллифлар
томонидан тузилган.

Ўзбекистондан 2009-2013 йилларда жаҳон аграр ва озиқ-овқат бозорларига экспортга чиқарилган асосий озиқ-овқат маҳсулотлари нархлари динамикасини таҳлил этиш шуни кўрсатадики, шу йиллар давомида жаҳон бозорларидаги нархлар даражаси ўзгариб турган (34-жадвал).

34-жадвал

Ўзбекистондан жаҳон бозорларига экспортга чиқарилган энг асосий озиқ-овқат маҳсулотларининг ўртача нархлари динамикаси, долл./тонна

№	Маҳсулот турлари	2009 Йил	2010 йил	2011 йил	2012 йил	2013 йил
1.	Узум	668	967	1 180	950,6	958,3
2.	Карам	313	366	371	348,3	264,5
3.	Хўл мевалар	698	720	985	986,5	988
4.	Хўл сабзавотлар	786	877	735	448,0	620,4
5.	Помидор	824	1 052	1 155	1 039,0	1 239,5
6.	Қуруқ пиёз	290	290	290	293,3	324,7
7.	Қуритилган мевалар	952	1 105	515	741,5	796,3
8.	Шафтоли	1032	1 151	1 335	1 164,7	1 073
9.	Олхўри ва тоғолча	796	1 245	784	544	663
10.	Майиз	930	1 055	1 024	1 017,7	1 155,2
11.	Ўрик	894,1	1 368	1 195	1 102,9	931,6
12.	Қуритилган ўрик	1 179	1 472	866	948,6	1 630
13.	Сабзи ва шолғом	343	446,7	505,2	467,1	393
14.	Қуритилган қалампир	1 214	1 931,7	1570	1 786,8	3 110
15.	Олма	663,3	853,2	1 612,4	845,55	1 062,3

Манба: Food and Agriculture Organization of the United Nations, FAOSTAT. - <http://faostat3.fao.org/download/T/TP/E> маълумотлари асосида муаллифлар томонидан тузилган.

Жумладан, узумнинг бир тоннасини ўртача экспорт нархи 2013 йилда 2009 йилга нисбатан 668 доллардан 958,3 долларгача ёки 43,5 %га ошган. Худди шунингдек, қуритилган қалампир (1 214 доллардан 3 110 долларга ёки 156,1 %га), олма (663,3 доллардан 1 062,3 долларга ёки 60,1 %га), помидор (824 доллардан 1 239,5 долларга ёки 50,4 %га), хўл мевалар (698 доллардан 988 долларга ёки 41,5 %га), қуритилган ўрик (1 179 доллардан 1 630 долларга ёки 38,2 %га), майиз (930 доллардан 1 155,2 долларга ёки 24,2 %га), сабзи ва шолғом (343 доллардан 393 долларга ёки 14,5 %га) ва

курук пиёз (290 доллардан 324,7 долларга ёки 12,0 %га) нархларида ўсиш кузатилган.

Хўл сабзавотлар (786 доллардан 620,4 долларга ёки 6,5 %га), карам (313 доллардан 371 долларга ёки 21,0 %га), қуритилган мевалар (952 доллардан 796,3 долларга ёки 16,3 %га), карам (313 доллардан 264,5 долларга ёки 15,5 %га) ва нархларида эса пасайиш динамикаси кузатилган.

Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, экспортга чиқарилган маҳсулотлар нархлари динамикасида айрим маҳсулотлар бўйича нархлар тебраниши кузатилган. Масалан, узум нархи 2009 йилда 668 долларни, 2011 йилда 1 180 долларни ва 2013 йилда 958,3 долларни ташкил этиб, нотекис трендни намоён этган. Худди шундай кескин тебранишларни қуритилган мевалар (2009 йилда 952 доллар, 2010 йилда 1 105 доллар ва 2013 йилда 796,3 доллар), олхўри ва тоғолча (2009 йилда 796 доллар, 2010 йилда 1 245 доллар ва 2013 йилда 663 доллар), қуритилган ўрик (2010 йилда 1 472 доллар, 2011 йилда 866 доллар ва 2013 йилда 1 630 доллар) нархларида ҳам кўриш мумкин.

Жаҳон озиқ-овқат бозорларида айнан бир маҳсулот тури нархларининг мамлакатлар кесимида турлича эканлигига ҳам эътиборни қаратиш мумкин. Тўғри, бир хил турдаги маҳсулотнинг турли мамлакатларда турли навлари етиштирилиши ва улар сифати ҳамда истеъмол хусусиятларига кўра бир-биридан фарқ қилиши мумкин. Масалан, хўл мевалар деганда турли мамлакатларнинг табиий-иклим шароитлари ва жуғрофий жойлашувига қараб уларда етиштириладиган турли меваларни назарда тутиш мумкин. Шунга қарамай бир хил турга мансуб мева-сабзавотлар экспорт нархларининг мамлакатлар кесимида фарқ қилишига уларнинг сифат кўрсаткичлари, халқаро сифат стандартлари ва техник регламентларга мос келиши, ўрами ва қадокланиши, экологик хавфсизлиги ҳамда сотишдан олдинги ва кейинги сервис хизматлари каби бир қатор омиллар ҳам таъсир кўрсатган бўлиши мумкин.

Фикримизча, Ўзбекистондан жаҳон аграр ва озиқ-овқат бозорларига экспортга чиқарилган маҳсулотлар нархлари динамикасидаги бундай ўзгаришларга қуйидагилар ўз таъсирини кўрсатмоқда:

- жаҳон аграр ва озиқ-овқат бозорлари конъюнктурасида ўзгаришлар юз бермоқда;
- жаҳонда юз бераётган молиявий-иқтисодий инқирозлар озиқ-овқат бозорларига ҳам ўз таъсирини кўрсатмоқда;

- жаҳон бозорларида озиқ-овқат маҳсулотларининг истеъмол хусусиятлари, сифат стандартларига жавоб бериши ва экологик хавфсизлигига бўлган талаблар кучайиб бормоқда;

- жаҳон бозорларидаги нархларнинг шаклланишига маҳсулотларнинг маркетинг ва реклама билан таъминланиши кучли таъсир кўрсатади;

- нархлар шаклланиши жаҳон озиқ-овқат бозорларидаги кучли рақобат муҳитига боғлиқ;

- маҳсулотларнинг ўрама ва қадоқланиши, дизайни, сотишдан олдинги ва кейинги сервис кўрсатиш даражаси нархлар шаклланишига ўз таъсирини ўтказмай қолмайди;

- Ўзбекистонлик тадбиркорларда жаҳон аграр ва озиқ-овқат бозорлари конъюнктураси ва рақобат муҳити тўғрисида зарур ахборотлар етишмаслиги, бу борада керакли тажриба ва кўникмалар етишмаслиги ҳам нархлар даражасига ўз таъсирини кўрсатади.

Юқоридегилардан келиб чиқиб мамлакатимиз озиқ-овқат товарлари ишлаб чиқарувчилари олдида жаҳон аграр ва озиқ-овқат бозорлари талабларига мос маҳсулотлар ишлаб чиқариш, уларнинг сифат кўрсаткичлари, халқаро сифат стандартларга мос келиши, дизайни, ўрама ва қадоқланиши, маркетинг ва реклама, сервис, кафолат каби бир қатор дастаклар бўйича жиддий тадбирларни амалга ошириш талаб қилинади.

Жаҳон озиқ-овқат бозорларида 2013 йилда энг юқори ўрин эгаллаган 20 та мамлакатларнинг (топ-20) товарлар гуруҳи бўйича экспорт ҳажми (тоннада) ва жами экспорт қилинган маҳсулот ҳажмига нисбатан ҳар бир мамлакатнинг жамига нисбатан дунёда эгаллаган улуши 35-а-б-в-жадвалларда келтирилган.

БМТнинг “Озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги ташкилоти (FAO)” маълумотларига қараганда 2013 йилда жаҳон аграр ва озиқ-овқат бозорларига дунё бўйича 358 474,0 тонна ўрик экспортга чиқарилган. Ўрик экспорт қилиш бўйича биринчи “Топ-10лик”ка Испания (61 793 тонна, 17,24 %), Ўзбекистон (58 260 тонна, 16,25 %), Франция (45 304 тонна, 12,64 %), Туркия (41 583 тонна, 11,6 %), Арманистон (20 524 тонна, 5,72 %), Қирғизистон (17 600 тонна, 4,9 %), Греция (15 945 тонна, 4,45 %), Италия (15 643 тонна, 4,4 %), Афғонистон (8 728 тонна, 2,43 %) ва АҚШ (7 984 тонна, 2,23 %) мамлакатлари кирган. Ўрик экспортида топ-20ликка кирган мамлакатлар ичида Ўзбекистон 4-ўринни эгаллаб турибди.

Жаҳон бозорларида асосий ўрин эгаллаган 20 та (топ-20) мамлакатлар экспорти, (2013 й.)

№	Мамлакатлар		Ўрик		Мамлакатлар		Қуруқ мевалар		Мамлакатлар		Хўл мевалар	
	Мамлакатлар	Мик-дори, тонна	Жами-га нис., % да	Мамлакатлар	Мик-дори, тонна	Жами-га нис., % да	Мамлакатлар	Мик-дори, тонна	Жами-га нис., % да	Мамлакатлар	Мик-дори, тонна	Жами-га нис., % да
1.	Испания	61793,0	17,24	Таиланд	166260,0	29,77	Вьетнам	748845,0	31,47			
2.	Ўзбекистон	58260,0	16,25	Испания	70800,0	12,7	Таиланд	482847,0	20,3			
3.	Франция	45304,0	12,64	Тожикистон	43872,0	7,86	Хитой	342297,0	14,4			
4.	Туркия	41583,0	11,6	Ўзбекистон	40494,0	7,25	Туркия	135804,0	5,71			
5.	Арманистон	20524,0	5,72	АҚШ	32111,0	5,75	Ўзбекистон	66800,0	2,81			
6.	Қирғизистон	17600,0	4,9	Индонезия	16978,0	3,04	Хиндистон	62389,0	2,62			
7.	Греция	15945,0	4,45	Козогистон	16510,0	2,96	Миср	58516,0	2,46			
8.	Италия	15643,0	4,4	Хитой	16427,0	2,94	Испания	57182,0	2,4			
9.	Афғонистон	8728,0	2,43	Хиндистон	14469,0	2,59	АҚШ	40256,0	1,7			
10.	АҚШ	7984,0	2,23	Италия	14185,0	2,54	Нидерландия	35093,0	1,47			
11.	Сурия	5464,0	1,52	Германия	10505,0	1,88	Мексика	26635,0	1,12			
12.	Иордания	5020,0	1,4	Мянма	9688,0	1,73	Исроил	22203,0	0,93			
13.	Венгрия	4860,0	1,36	Греция	8964,0	1,6	Яман	21497,0	0,9			
14.	Нидерландия	4571,0	1,27	Туркия	7606,0	1,36	Саудия Арабистони	21294,0	0,89			
15.	Австрия	4349,0	1,21	Покистон	7089,0	1,27	Малайзия	18206,0	0,76			
16.	Жанубий Африка	3701,0	1,03	Чили	6485,0	1,16	Бельгия	17063,0	0,72			
17.	Тунис	3684,0	1,02	Саудия Арабистони	6391,0	1,14	Жанубий Африка	16196,0	0,68			
18.	Германия	3487,0	0,97	Филиппин	5592,0	1,0	Сурия	13218,0	0,56			
19.	Молдавия	3441,0	0,96	Польша	5490,0	0,98	Греция	13123,0	0,55			
20.	Ливан	3058,0	0,85	Нидерландия	4655,0	0,83	Афғонистон	11905,0	0,5			
	Бошқалар	23475,0	6,55	Бошқалар	53876,0	9,65	Бошқалар	167877,0	7,05			
	Дунё жами:	358474,0	100	Дунё жами:	558447,0	100	Дунё жами:	2379246,0	100			

№	Мамлакаатлар	Олхўри ва тоғолча		Мамлакаатлар		Қуритилган ўрик		Мамлакаатлар		Бодринг	
		Мик-дори, тонна	Жами-га нис., % да	Мамлакаатлар	Мик-дори, тонна	Жами-га нис., % да	Мамлакаатлар	Мик-дори, тонна	Жами-га нис., % да		
1.	Чили	115326,0	15,9	Туркия	112429,0	76,34	Мексика	584928,0	24,05		
2.	Испания	72056,0	9,94	Қозоғистон	9883,0	6,7	Испания	545342,0	22,42		
3.	Жанубий Африка	68010,0	9,4	Афғонистон	7001,0	4,75	Нидерландия	409785,0	16,85		
4.	АҚШ	59213,0	8,17	Германия	2628,0	1,8	Канада	113626,0	4,67		
5.	Италия	57361,0	7,91	Испания	1695,0	1,15	Хитой	88273,0	3,63		
6.	Ўзбекистон	42014,0	5,8	Ўзбекистон	1689,0	1,15	Туркия	77977,0	3,2		
7.	Хитой	37040,0	5,11	Франция	1674,0	1,14	Эрон	71045,0	2,92		
8.	Сербия	33031,0	4,56	АҚШ	1631,0	1,1	Ўзбекистон	49813,0	2,04		
9.	Нидерландия	30620,0	4,22	Нидерландия	1315,0	0,9	АҚШ	49352,0	2,03		
10.	Молдавия	28541,0	3,94	Жанубий Африка	1236,0	0,84	Йордания	45385,0	1,9		
11.	Туркия	24311,0	3,35	Литва	975,0	0,66	Бельгия	44286,0	1,82		
12.	Эрон	23679,0	3,27	Покистон	680,0	0,46	Гондурас	37630,0	1,55		
13.	Франция	15041,0	2,08	Италия	455,0	0,3	Германия	36423,0	1,5		
14.	Босния ва Герцог.	11576,0	1,6	Греция	441,0	0,3	Греция	34983,0	1,44		
15.	Венгрия	11529,0	1,6	Буюк Британия	332,0	0,22	Беларусь	21489,0	0,9		
16.	Сурия	8727,0	1,2	Қирғизистон	300,0	0,21	Руминия	20479,0	0,84		
17.	Македония	8675,0	1,2	Дания	291,0	0,2	Малайзия	19540,0	0,8		
18.	Польша	8193,0	1,13	Сурия	279,0	0,19	Македония	15122,0	0,62		
19.	Қирғизистон	6700,0	0,92	Латвия	278,0	0,19	Литва	15119,0	0,6		
20.	Ливан	6560,0	0,9	Бельгия	217,0	0,15	Озарбайжон	13690,0	0,56		
	Бошқалар	56560,0	7,8	Бошқалар	1844,0	1,25	Бошқалар	137588,0	5,66		
	Дунё жами:	724763,0	100	Дунё жами:	147273,0	100	Дунё жами:	2431875,0	100		

№	Мамлакатлар		Карам		Мамлакатлар		Хўл сабзавлар		Мамлакатлар		Майиз	
	Мамлакатлар	Миқ-дори, тонна	Жами-га нис., % да	Мамлакатлар	Миқ-дори, тонна	Жами-га нис., % да	Мамлакатлар	Миқ-дори, тонна	Жами-га нис., % да	Мамлакатлар	Миқ-дори, тонна	Жами-га нис., % да
1.	Хитой	555570,0	27,49	Хитой	552785,0	19,17	Туркия	216112,0	27,43			
2.	АҚШ	240443,0	11,9	Мексика	360188,0	12,5	АҚШ	133503,0	16,95			
3.	Нидерландия	179159,0	8,86	Италия	230271,0	7,99	Эрон	106493,0	13,52			
4.	Польша	138797,0	6,87	АҚШ	207497,0	7,2	Чили	67154,0	8,52			
5.	Мексика	122930,0	6,08	Нидерландия	199954,0	6,93	Хитой	37536,0	4,76			
6.	Германия	87423,0	4,33	Испания	150896,0	5,23	Хиндустон	34870,0	4,43			
7.	Испания	68843,0	3,41	Покистон	133631,0	4,64	Жанубий Африка	32194,0	4,09			
8.	Ўзбекистон	61122,0	3,02	Эфиопия	104301,0	3,6	Аргентина	29299,0	3,72			
9.	Канада	61074,0	3,02	Хиндустон	99052,0	3,44	Греция	20569,0	2,6			
10.	Италия	58519,0	2,9	Ўзбекистон	83933,0	2,9	Афгонистон	18929,0	2,4			
11.	Индонезия	53672,0	2,66	Франция	71740,0	2,49	Ўзбекистон	17194,0	2,18			
12.	Македония	46065,0	2,28	Исроил	45939,0	1,59	Нидерландия	11512,0	1,46			
13.	Гватемала	40489,0	2,0	Бельгия	38494,0	1,33	Бельгия	11237,0	1,43			
14.	Бельгия	36623,0	1,81	Германия	37407,0	1,3	Германия	9424,0	1,2			
15.	Эрон	36365,0	1,8	Коста Рика	36369,0	1,26	Саудия Арабистони	5812,0	0,74			
16.	Португалия	21202,0	1,05	Таиланд	34935,0	1,2	БАА	4611,0	0,58			
17.	Қирғизистон	18284,0	0,9	Малайзия	33665,0	1,17	Буюк Британ.	3899,0	0,5			
18.	Малайзия	14472,0	0,72	Польша	33433,0	1,16	Австралия	2776,0	0,35			
19.	Саудия Арабистони	14227,0	0,7	Гватемала	30500,0	1,06	Мексика	2288,0	0,3			
20.	Жанубий Корея	12946,0	0,64	Афгонистон	27100,0	0,94	Латвия	2109,0	0,27			
	Бошқалар	152735,0	7,56	Бошқалар	370921,0	12,9	Бошқалар	20273,0	2,57			
	Дунё жами:	2020960,0	100	Дунё жами:	2883011,0	100	Дунё жами:	787794,0	100			

№	Мамлакатлар	Узум		Мамлакатлар		Сабзи ва шолғом		Мамлакатлар		Шафтоли	
		Миқ- дори, тонна	Жами- га нис., % да	Миқ- дори, тонна	Жами- га нис., % да	Миқ- дори, тонна	Жами- га нис., % да	Миқ- дори, тонна	Жами- га нис., % да	Миқ- дори, тонна	Жами- га нис., % да
1.	Чили	856713,0	20,0	Хитой	591522,0	24,95	Испания	749817,0	39,8	749817,0	39,8
2.	Италия	508018,0	11,87	Нидерландия	366534,0	15,46	Италия	295888,0	15,7	295888,0	15,7
3.	АҚШ	474264,0	11,1	Исроил	153978,0	6,5	Греция	112875,0	6,0	112875,0	6,0
4.	Нидерландия	287297,0	6,7	Бельгия	150947,0	6,37	АҚШ	105372,0	5,59	105372,0	5,59
5.	Жанубий Африка	283239,0	6,6	АҚШ	120381,0	5,08	Чили	87715,0	4,66	87715,0	4,66
6.	Хитой	231705,0	5,4	Франция	101555,0	4,28	Иордания	58435,0	3,1	58435,0	3,1
7.	Туркия	203286,0	4,75	Испания	98270,0	4,14	Франция	44284,0	2,35	44284,0	2,35
8.	Перу	176048,0	4,1	Мексика	84801,0	3,58	Бельгия	40429,0	2,15	40429,0	2,15
9.	Мексика	149647,0	3,5	Канада	78211,0	3,3	Хитой	37796,0	2,0	37796,0	2,0
10.	Хиндистон	148521,0	3,47	Австралия	73728,0	3,1	Эрон	34539,0	1,83	34539,0	1,83
11.	Испания	140535,0	3,3	Италия	71262,0	3,0	Туркия	34147,0	1,81	34147,0	1,81
12.	Ўзбекистон	12000,0	2,8	Қирғизистон	55791,0	2,35	Литва	27270,0	1,45	27270,0	1,45
13.	Греция	93504,0	2,2	Туркия	52578,0	2,22	Нидерландия	23669,0	1,26	23669,0	1,26
14.	Миср	88144,0	2,06	Германия	35902,0	1,51	Польша	20865,0	1,11	20865,0	1,11
15.	Австралия	78475,0	1,83	Польша	32216,0	1,36	Беларусь	18623,0	0,99	18623,0	0,99
16.	Бразилия	43181,0	1,0	Беларусь	31865,0	1,34	Ливан	16771,0	0,89	16771,0	0,89
17.	Молдавия	37492,0	0,87	Ўзбекистон	31760,0	1,34	Жанубий Африка	16112,0	0,86	16112,0	0,86
18.	Македония	36558,0	0,85	Португалия	23419,0	0,99	Сербия	15859,0	0,84	15859,0	0,84
19.	Германия	33981,0	0,8	Буюк Британия	22208,0	0,94	Германия	15407,0	0,82	15407,0	0,82
20.	Литва	32951,0	0,8	Сурия	20221,0	0,85	Ўзбекистон	14540,0	0,77	14540,0	0,77
	Бошқалар	257706,0	6,0	Бошқалар	173962,0	7,34	Бошқалар	113485,0	6,02	113485,0	6,02
	Дунё жами:	4281265,0	100	Дунё жами:	2371111,0	100	Дунё жами:	1883898,0	100	1883898,0	100

Манба: Food and Agriculture Organization of the United Nations, FAOSTAT. -<http://faostat3.fao.org/download/1/TP/E>
маълумотлари асосида муаллифлар томонидан тузилган.

Кейинги ўнликка Сурия (5 464 тонна, 1,52 %), Иордания (5 020 тонна, 1,4 %), Венгрия (4 860 тонна, 1,36 %), Нидерландия (4 571 тонна, 1,27 %), Австрия (4 349 тонна, 1,21 %), Жанубий Африка (3701 тонна, 1,21 %), Тунис (3 684 тонна, 1,02 %), Германия (3 487 тонна, 0,97 %), Молдавия (3 441 тонна, 0,96 %) ва Ливан (3 058 тонна, 0,85 %) мамлакатлари киради. Қолган мамлакатлар хиссасига 23 475 тонна ёки жами экспортнинг 6,55 %и тўғри келган.

Келгусида истикболли ҳисобланган куритилган мевалар экспорти бўйича 2013 йилда дунё бўйича жами 558 447,0 тонна маҳсулот экспортга чиқарилган бўлиб, энг кўп экспорт қилган биринчи “Топ-10лик”ка Таиланд (166 260,0 тонна, 29,77 %), Испания (70 800,0 тонна, 12,7 %), Тожикистон (43872,0 тонна, 7,86 %), Ўзбекистон (40 494,0 тонна, 7,25 %), АҚШ (32 111,0 тонна, 5,75 %), Индонезия (16 978,0 тонна, 3,04 %), Қозоғистон (16 510,0 тонна, 2,96 %), Хитой (16 427,0 тонна, 2,94 %), Ҳиндистон (14469,0 тонна, 2,59 %), Италия (14 185,0 тонна, 2,54 %) мамлакатлари кирган. Қуруқ мевалар экспортида “Топ-20лик”ка кирган мамлакатлар ичида Ўзбекистон 4-ўринни эгаллаб турибди.

Кейинги ўнликка Германия (10 505 тонна, 1,88 %), Мьянма (9 688 тонна, 1,88 %), Греция (8 964 тонна, 1,6 %), Туркия (7 606 тонна, 1,36 %), Покистон (7 089 тонна, 1,27 %), Чили (6 485 тонна, 1,16 %), Саудия Арабистони (6 391 тонна, 1,14 %), Филиппин (5 592 тонна, 1,0 %), Польша (5 490 тонна, 0,98 %) ва Нидерландия (4 655 тонна, 0,83 %) мамлакатлари киради. Қолган мамлакатлар хиссасига 53 876,0 тонна ёки жами экспортнинг 9,65 %и тўғри келган.

Жаҳон аграр ва озиқ-овқат бозорларида харидоргир ҳисобланган ҳўл мевалар гуруҳи бўйича 2013 йилда дунёдаги барча экспортчи мамлакатлар томонидан жами 2 379 246,0 тонна маҳсулот экспортга чиқарилган. Ҳўл мевалар экспорти бўйича биринчи “Топ-10лик”ка Вьетнам (748 845,0 тонна, 31,47 %), Таиланд (482 847,0 тонна, 20,3 %), Хитой (342 297,0 тонна, 14,4 %), Туркия (135 804,0 тонна, 5,71 %), Ўзбекистон (66 800,0 тонна, 2,81 %), Ҳиндистон (62 389,0 тонна, 2,62 %), Миср (58 516,0 тонна, 2,46 %), Испания (57 182,0 тонна, 2,4 %), АҚШ (40 256,0 тонна, 1,7 %) ва Нидерландия (35 093,0 тонна, 1,47 %) мамлакатлари кирган. Топ-20 та мамлакатлардан экспорт қилинган жами ҳўл мевалар гуруҳида Ўзбекистон 5-ўринни эгаллаб турибди.

Кейинги ўнликка Мексика (26 635,0 тонна, 1,12 %), Исроил (22 203,0 тонна, 0,93 %), Яман (21 497,0 тонна, 0,9 %), Саудия

Арабистони (21 294,0, 0,89 %), Малайзия (18 206,0 тонна, 0,76 %), Бельгия (17 063,0 тонна, 0,72 %), Жанубий Африка (16 196,0 тонна, 0,68 %), Сурия (13 218,0 тонна, 0,55 %), Греция (13 123,0 тонна, 0,55 %) ва Афғонистон (11 905,0 тонна, 0,5 %) мамлакатлари киради. Қолган мамлакатлар ҳиссасига 167 877,0 тонна ёки жами экспортнинг 7,05 %и тўғри келган (35-жадвал).

Сабзавотлар гуруҳида бодринг бўйича 2013 йилда дунёда жами 2 431 875,0 тонна маҳсулот экспортга чиқарилган бўлиб, энг юқори “Топ-10лик”ка Мексика (584 928,0 тонна, 24,05 %), Испания (545 342,0 тонна, 22,42 %), Нидерландия (409 785,0 тонна, 16,85 %), Канада (113 626,0 тонна, 4,67 %), Хитой (88 273,0 тонна, 3,63 %), Туркия (77 977,0 тонна, 3,62 %), Эрон (71 045,0 тонна, 2,92 %), Ўзбекистон (49 813,0 тонна, 2,04 %), АҚШ (49 352,0 тонна, 2,03 %) ва Иордания (45 385,0 тонна, 1,9 %) мамлакатлари кирган. Бодринг экспорти бўйича “Топ-20лик”ка кирган мамлакатлар ичида Ўзбекистон 8-ўринни эгаллаб турибди.

Кейинги ўнликка Бельгия (44 286,0 тонна, 1,82 %), Гондурас (37 630,0 тонна, 1,55 %), Германия (36 423,0 тонна, 1,5 %), Греция (34 983,0 тонна, 1,44 %), Беларусь (21 489,0 тонна, 0,9 %), Руминия (20 479,0 тонна, 0,84 %), Малайзия (19 540,0 тонна, 0,8 %), Македония (15 122,0 тонна, 0,62 %), Литва (15 119,0 тонна, 0,6 %) ва Озарбайжон (13 690,0 тонна, 0,56 %) мамлакатлари киради. Қолган мамлакатлар ҳиссасига 137 588,0 тонна ёки жами экспортнинг 5,66 %и тўғри келган.

Хўл сабзавотлар гуруҳи бўйича дунёда жами 2 883 011,0 тонна маҳсулот экспортга чиқарилган. Хўл сабзавотлар экспорти бўйича биринчи “Топ-10лик”ка Хитой (552785,0 тонна, 19,17 %), Мексика (360 188,0 тонна, 12,5 %), Италия (230 271,0 тонна, 7,99 %), АҚШ (207 497,0 тонна, 7,2 %), Нидерландия (199 954,0 тонна, 6,93 %), Испания (150 896,0 тонна, 5,23 %), Покистон (133 631,0 тонна, 4,64 %), Эфиопия (104 301,0 тонна, 3,6 %), Ҳиндистон (99 052,0 тонна, 3,44 %) ва Ўзбекистон (83 933,0 тонна, 2,9 %) мамлакатлари кирган.

Кейинги ўнликка Франция (71 740,0 тонна, 2,49 %), Исроил (45939,0 тонна, 1,59 %), Бельгия (38 494,0 тонна, 1,33 %), Германия (37 407,0 тонна, 1,3 %), Коста-Рика (36 369,0 тонна, 1,26 %), Таиланд (34 935,0 тонна, 1,2 %), Малайзия (33 665,0 тонна, 1,17 %), Польша (33 433,0 тонна, 1,16 %), Гватемала (30 500,0 тонна, 1,06 %) ва Афғонистон (27 100,0 тонна, 0,94 %) мамлакатлари киради.

Қолган мамлакатлар ҳиссасига 370 921,0 тонна ёки жами экспортнинг 12,9 %и тўғри келган.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, жаҳон аграр ва озиқ-овқат бозорларида ҳўл ва қуритилган мева-сабзавотлар экспорт қилишда АҚШ, Нидерландия, Хитой, Испания, Италия, Туркия, Франция, Германия, Эрон, Бельгия, Мексика, Ҳиндистон, Ўзбекистон, Польша, Жанубий Африка, Чили, Канада, Аргентина, Греция, Миср, Таиланд, Малайзия, Саудия Арабистони каби мамлакатларнинг тутган ўрни ва позицияси юқоридир. Бу мамлакатлар жаҳон аграр ва озиқ-овқат бозорларига экспортга чиқарилаётган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг экспорт ҳажми ва экспорт қиймати бўйича ҳисоблаганда аксарият қисмини етказиб беради.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, Ўзбекистон 12 хил маҳсулот турлари бўйича жаҳон озиқ-овқат бозорларида энг юқори “Топ-20 лик”дан жой олган мамлакатлар қаторига киради (36-жадвал).

36-жадвал

Жаҳон озиқ-овқат бозорларида Ўзбекистоннинг айрим қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари экспорти бўйича дунёда эгаллаган ўрни ва салмоғи, (2013 й.)

№	Маҳсулот турлари	Экспорт ҳажми		Экспорт ҳажмида эгаллаган ўрни	Экспорт қиймати, минг АҚШ доллари	Экспорт қийматида эгаллаган ўрни
		тонна	жамига нисбаган, %да			
1.	Ўрик	58 260,0	16,25	2	54 277,0	3
2.	Қуритилган мева	40 494,0	7,25	4	32 246,0	10
3.	Ҳўл мевалар	66 800,0	2,81	5	66 000,0	11
4.	Олхўри ва тоғолча	42 014,0	5,8	6	27 862,0	10
5.	Қуритилган ўрик	1 689,0	1,15	6	2 753,0	11
6.	Бодринг	49 813,0	2,04	8	26 262,0	13
7.	Карам	61 122,0	3,02	8	16 166,0	12
8.	Ҳўл сабзавотлар	83 933,0	2,9	10	52 075,0	14
9.	Майиз	17 194,0	2,18	11	19 862,0	14
10.	Узум	120 000,0	2,8	12	115 000,0	16
11.	Сабзи ва шолғом	31 760,0	1,34	17	12 482,0	14
12.	Шафтоли	14 540,0	0,77	20	15 600,0	19

Манба: Food and Agriculture Organization of the United Nations, FAOSTAT. <http://faostat3.fao.org/download/TP/E> маълумотлари асосида муаллифлар томонидан тузилган.

Юқорида келтирилган жадвалдан кўриниб турибдики, Ўзбекистоннинг асосий қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари экспорти бўйича энг юқори 20 лик мамлакатлари орасида тутган ўрни қуйидагича:

- ўрик бўйича – экспорт ҳажмида 2-ўрин, экспорт қийматида 3-ўрин;

- қуритилган мевалар бўйича – экспорт ҳажмида 4-ўрин, экспорт қийматида 10-ўрин;

- ҳўл мевалар бўйича – экспорт ҳажмида 5-ўрин, экспорт қийматида 11-ўрин;

- олхўри ва тоғолча бўйича – экспорт ҳажмида 6-ўрин, экспорт қийматида 10-ўрин;

- қуритилган ўрик бўйича – экспорт ҳажмида 6-ўрин, экспорт қийматида 11-ўрин;

- бодринг бўйича – экспорт ҳажмида 8-ўрин, экспорт қийматида 13-ўрин;

- қарам бўйича – экспорт ҳажмида 8-ўрин, экспорт қийматида 12-ўрин;

- ҳўл сабзавотлар бўйича – экспорт ҳажмида 10-ўрин, экспорт қийматида 14-ўрин;

- майиз бўйича – экспорт ҳажмида 11-ўрин, экспорт қийматида 14-ўрин;

- узум бўйича – экспорт ҳажмида 12-ўрин, экспорт қийматида 16-ўрин;

- сабзи ва шолғом бўйича – экспорт ҳажмида 17-ўрин, экспорт қийматида 14-ўрин;

- шафтоли бўйича – экспорт ҳажмида 20-ўрин, экспорт қийматида 19-ўрин.

Жаҳон агар ва озик-овқат бозорларида катта мавқега эга мамлакатлар тажрибасини ўргансак, уларда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари экспортининг диверсификациялашганлигини кўриш мумкин. Яъни, бир ёки икки маҳсулот турини эмас, балки кўп турдаги маҳсулотларни экспорт қилишга ихтисослашиш иқтисодий жиҳатдан ўзини оқлайди. Экспорт таркибида бир ёки бир неча товарлар улушининг сезиларли даражада ортиб кетиши бу товарлар нархи пасайган ёки уларга ташқи талаб қисқарган ҳолатларда экспортчи корхоналарни оғир аҳволга солиб қўйиши мумкин. Бунинг натижасида экспорт ҳажмининг қисқариши валюта тушумларининг камайишига, ташқи савдо балансининг

ёмонлашувига ва корхоналар молиявий аҳволининг тангликка юз тутишига олиб келиши мумкин.

Мамлакатимизда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг жаҳон бозорларидаги рақобатбардошлигини оширишда экспорт географиясини кенгайтиришга ҳам алоҳида эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ. Негаки, экспорт ҳажмининг кам сонли давлатларга боғланиб қолиши қаттис ҳолат ҳисобланади. Масалан, мамлакатлар ўртасида турли келишмовчиликлар келиб чиққанда, маҳсулот экспортга чиқарилаётган мамлакатда сиёсий ёки бошқа вазиятлар ўзгарганда, техник, экологик, санитария ва фитосанитария талаблари ёки иқтисодий санкциялар туфайли чекловлар қўлланилган шароитларда экспорт географияси кенг бўлган мамлакатлар ютуққа эга бўлади. Буни Россия Федерациясининг Европа Иттифоқи мамлакатлари, Украина ва Туркия каби мамлакатлардан, ўз навбатида уларнинг Россия Федерациясидан озиқ-овқатлар импорт қилишга қиритган таъқиқлари ва чекловлари мисолида ҳам кўриш мумкин. Бундай шароитларда озиқ-овқат маҳсулотларини экспорт қилувчилар анъанавий бозорларини йўқотиб қўйишлари натижасида энг кўп зарар кўради.

Экспорт қилинаётган товарлар ва мамлакатлар географиясини диверсификация қилиш бу мамлакатлардан бири ёки бир гуруҳининг иқтисодиётида муаммолар рўй берганда ҳам экспорт ҳажмининг кескин пасайиб кетишига йўл қўймаслик имконини беради.

Кейинги йилларда мева-сабзавот маҳсулотларини экспорт қилиш географияси кенгайиб бормоқда. Авваллари Ўзбекистон мева-сабзавотларни анъанавий тарзда МДХ, устувор равишда Россия ва Қозоғистонга экспорт қилган бўлса, сўнгги пайтларда “Европа ва Осиё бозорларида унга талабнинг ошганлиги кишини қувонтиради. Кейинги 2 йил ичида етказиб бериш географияси Норвегия, Таиланд, Вьетнам, Малайзия, Индонезия, Бразилия, Кипр, Македония, Чили, Япония, Руминия, Словакия, Канада, Болгария ва АҚШ ҳисобига кенгайди. Мисол учун, ўзбек гилоси ва қовуни Бельгия, Норвегия, Болтиқбўйи мамлакатлари бозорларида мустаҳкам ўрин эгаллаган⁵⁰.”

Ҳар йили хўл мева-сабзавотлар “1,3-1,5 миллиард АҚШ доллари ҳажмида дунёнинг 40 дан зиёд мамлакатига экспорт

⁵⁰ www.gazeta.norma.uz/publish/doc/text117489_serqesh_uzbekistonning_dunega_inomlari

қилинади. Биргина 2014 йилнинг ўзида улар сафига Италия (ўрик магизи), Чехия (қуритилган ўрик ва ерғоқ), Малайзия (мош), Вьетнам (мош), Сингапур (гилос ва ўрик) ва Ливан (ёнғоқ) сингари мева-сабзавотлар экспорт қилинадиган янги давлатлар кўшилди⁵¹”.

Хўл ва қайта ишланган мева-сабзавот маҳсулотлари анъанавий истеъмол бозорларининг қайта тикланиши ва кенгайиши МДХ мамлакатлари ичида хўл ва қайта ишланган мева-сабзавот маҳсулотларининг асосий ишлаб чиқарувчиси бўлган Ўзбекистонда мазкур соҳада улкан, етарли даражада фойдаланилмаётган салоҳият мавжуд. Кейинги йилларда Россия бозорларига мева-сабзавот маҳсулотларини экспорт қилиш ҳажми кенгайиб бормоқда. Жумладан, foodnewsweek.ru интернет-сайтининг Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги маълумотларига таяниб берган маълумотларига қараганда Ўзбекистондан 2015 йилда Россия Федерациясига 400,0 минг тонна мева-сабзавот маҳсулотлари экспорт қилиш кўзда тутилган⁵².

Сўнги йилларда республикамиз ҳукуматининг хўл, қуритилган ва чуқур қайта ишланган мева-сабзавот маҳсулотларини экспортга чиқариш борасида олиб бораётган мақсадли дастурлари доирасида ЕИга экспорт ҳажмини ошириш борасида бир қатор тадбирлар амалга оширилмоқда. Ўзбекистон ва Европада ўтказилаётган халқаро кўргазмалар, ярмаркалар, анжуман ва форумларда ўзбек мева-сабзавот маҳсулотларининг рақобат устунликларини намойиш этиш орқали экспорт шартномалари тузишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Жумладан:

- 2015 йилнинг 15-25 январь кунлари Германия пойтахти Берлинда ҳар йили ўтказиладиган дунёдаги энг йирик “Green Week – 2015” халқаро қишлоқ хўжалиги ярмаркасида Ўзбекистондан 1600 дан ортиқ компаниялар қатнашган. Дунёнинг 70 мамлакатидан қишлоқ хўжалиги вазирлари ва 500 дан ортиқ қишлоқ хўжалиги ҳамда озиқ-овқат саноати компаниялари раҳбарлари иштирок этган, 400 мингдан зиёд киши ташриф буюрган ушбу нуфузли ярмаркада Ўзбекистон 200 м² майдонда ўзининг озиқ-овқат экспорти салоҳиятини намойиш этган. Ярмарка якунларига кўра Ўзбекистондан ЕИ мамлакатларига 130 млн. доллардан ортиқ қийматдаги мева-сабзавот ва текстил маҳсулотларини экспорт қилиш бўйича шартномалар тузилган;

⁵¹ www.uzlidep.uz/uzc/news/

⁵² www.foodnewsweek.ru/world/uzbekistan-gotov-avelichit-eksport-produktov-v-rf.html

- 2015 йили Германиянинг “Messe Berlin” кўргазма мажмуасида дунёнинг 80 дан ортиқ мамлакати иштирокида бўлиб ўтган анъанавий “Fruit Logistica – 2015” халқаро ярмаркасида Ўзбекистондан ҳўл ва қуритилган мева-сабзавотлар, қайта ишланган озиқ-овқат маҳсулотлари намойиш этилган⁵³;

- 2015 йили Латвия пойтахти Ригада ўтказилган “Riga Food – 2015” халқаро ярмаркасида Ўзбекистон вакиллари дунёнинг 20 дан ортиқ компанияси билан мева-сабзавотлар ва озиқ-овқат етказиб беришга шартномалар имзолашган⁵⁴;

Кейинги йилларда ўзбек маҳсулотларига Европа мамлакатларида ҳам талаб кучайиб бормоқда. Мисол учун, Ўзбекистон мева-сабзавотлари Австриянинг “REWA” гипермаркетлари тармоғида сотилмоқда ва элит шokolадлар ишлаб чиқарувчи “Zotter” шokolад фабрикасининг хомашёси таркибига қўшилмоқда. Шунингдек, Германиянинг “Marap Handels GmbH” каби йирик гипермаркетлари тармоғи аёло таъм ва юқори экологик стандартларга жавоб бергани учун ўзбек мева-сабзавотларини афзал кўрмоқда. Жорий йилда экспорт географияси Норвегия, Польша, Афғонистан, Бельгия, Эрон, Таиланд, Туркменистон ва Беларусга экспорт қилиш ҳисобига кенгайди⁵⁵.

Экспортчи корхоналар, фермер хўжаликлари, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари маҳсулотларининг жаҳон бозорларидаги рақобатбардошлигини таъминлашда қуйидаги чоратадбирларнинг амалга оширилиши муҳим аҳамият касб этади:

- миллий иқтисодиётнинг ривожланиши ва унинг жаҳон иқтисодиёти тизимига интеграциялашувини рағбатлантиришга қаратилган зарурий шарт-шароитларни яратиш;

- ташқи иқтисодий фаолиятнинг давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш механизмларини янада ривожлантириш;

- экспорт қилувчи корхоналарга маҳсулот тайёрлаш ва сотиш харажатларини камайитиришда кўмаклашиш;

- уларни ташқи бозор конъюктурасидаги ўзгаришлар, истиқболли бозорлар, рақобатчилар тўғрисида олиб борилган тадқиқот натижалари билан таништириш;

⁵³ www.beta.review.uz/index.php/novosti-main/7-biznes/730-uzbekistan-prinyal-uchastie-v-yarmarke-fruit-logistica-2015

⁵⁴ www.anons.uz/article/economics/16329/

⁵⁵ www.12uz.com/news/show/economy/7409

- транспорт-коммуникация тизимларини ривожлантириш ва янги транспорт йўлакларини очиш орқали транспорт харажатларини камайтириш;

- экспорт салоҳиятини ривожлантиришга қаратилган давлат дастурларини ишлаб чиқиш ва уларнинг амалга оширилишини таъминлаш;

- иқтисодиётнинг барча жабҳаларида рақобатдош ва илм талаб инновацион маҳсулотларни ишлаб чиқаришга мўлжалланган халқаро стандартларни жорий этиш;

- хорижий мамлакатлар билан замонавий технологияларни стандартлаштириш, метрология ва сифатни сертификация қилиш соҳасида ҳамкорлик қилиш кўламини янада кенгайтириш;

- халқаро стандарт талабларига мос равишда сифат устидан назоратни жорий этиш;

- тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб этиш ва халқаро стандартларга жавоб берадиган ҳамда жаҳон бозорида рақобатдош бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқариш мақсадида мамлакатнинг турли ҳудудларида қўшма корхоналар яратилишини таъминлаш;

- Ўзбекистон Республикасининг хорижий мамлакатлар ва бошқа халқаро ҳуқуқ субъектлари билан савдо – иқтисодий ва молиявий ҳамкорликларни янада кучайтириш;

- кичик бизнес субъектлари ташқи иқтисодий фаолиятни ривожланишига ҳамкорлик қилиш;

- халқаро транспорт коммуникацияларини ривожлантириш орқали экспорт товарларнинг транспортда ташиш харажатларини камайтириш.

Ташқи иқтисодий фаолиятни такомиллаштириш ва янада ривожлантиришга тўсқинлик қилаётган бундай масалаларнинг ўз вақтида бартараф этилиши Ўзбекистоннинг жаҳон иқтисодий ҳамжамиятида самарали иштирок этиш имконини беради.

2.2. Россия Федерациясига мева-сабзавот маҳсулотларини экспортга чиқариш шарт-шароитлари ва имкониятлари

Мамлакатимизда мева-сабзавот маҳсулотлари экспорт қилиш географиясини кенгайтиришда энг аввало МДХ мамлакатлари доирасида интеграциялашувни кучайтириш, айниқса Россия Федерацияси (РФ), Қозоғистон ва Украина каби улкан сифимга эга

бозорларга катта эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ. Бу мамлакатлар бозорлари географик жиҳатдан яқинлиги туфайли транспорт харажатларининг арзонга тушиши, бизнинг маҳсулотларимизга уларда талабнинг юқорилиги ва бошқа жиҳатлари билан Ўзбекистоннинг қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини экспорт қилувчи корхоналари учун истиқболли ҳисобланади.

Россия Федерациясига импорт қилинаётган мева-сабзавот маҳсулотларнинг товар ва географик таркиби ҳамда нархлари тўғрисида интернет ва бошқа манбаларда муфассал ахборотлар етишмайди. Россия Федерациясининг Статистика қўмитаси сайти (http://www.gks.ru/free_doc/doc_2013/torg.rar) ҳам 2012 йилгача бўлган маълумотлар билан чекланган. Шунга қарамай мавжуд бўлган маълумотларни таҳлил этиш Россия Федерацияси озиқ-овқат бозорлари хусусида етарлича тасаввур ҳосил қилиш имконини беради деган умиддамиз. Маълумотларга қараганда Россия Федерациясида 2011 йилда 4,1 млн. тонна (ялпи йиғимнинг 28 %) сабзавот импорт қилган, унинг пулдаги қиймати 3,1 млрд. долларни ташкил этди⁵⁶.

Россия Федерациясига 07-гурухга кирувчи сабзавотлар, бошқа ейишга яроқли илдизмевалар ва туганакмеваларни 2008-2012 йилларда импорт қилиш кўрсаткичлари 37-жадвалда берилган. Бу гурухга помидор, хўл ва совитилган бодринг, хўл ва совитилган қалампир, пиёз ва саримсоқпиёз, сабзи, шолғом, лавлаги, редиска, карам, қуритилган сабзавотлар, хўл, совитилган ва қуритилгани дуккакли сабзавотлар, музлатилган сабзавот ва қисқа сақлаш учун консерваланган сабзавотлар киради.

Маълумотлардан кўриниб турибдики, Россия Федерациясига 2012 йилда 07-гурухга кирувчи жами сабзавотлар, бошқа ейишга яроқли илдизмевалар ва туганакмевалар импорт қилиш қиймати 2477,0 млн. АҚШ долларини ташкил этган бўлиб, маҳсулот турлари бўйича қараганда помидор 885,0, хўл ва совитилган бодринг ва корнишон 265,0, хўл ва совитилган қалампир 231,0, картошка 227,0, пиёз ва саримсоқпиёз 171,0, сабзи, шолғом, лавлаги, редиска ва бошқа ейиладиган илдизмевалар 142,0, хўл ёки совитилган бошқа сабзавотлар 141,0, хўл ёки совитилган карам 107,0, музлатилган сабзавотлар 91,0, қуритилган сабзавотлар 45,9, млн. АҚШ долларини ташкил этган (37-жадвал).

⁵⁶ <http://alto-group.ru/analitika/96-rossij-rynok-sverhix-ovoshej.html>.

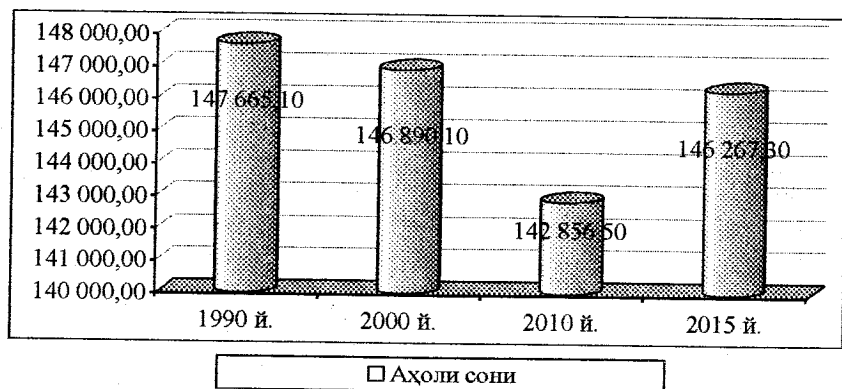
**Россияга импорт қилинган сабзавот маҳсулотлари қиймати,
(турлари бўйича, млн. АҚШ долларарида)**

Коди	Маҳсулот турлари	2008 йил	2009 йил	2010 йил	2011 йил	2012 йил	2012 й. 2008 й.га нисб., %да
07-гурухга кирувчи сабзавотлар, бошқа ейишга яроқли илдизмевалар ва туганакмевалар							
702	Помидор	629	649	774	818	885	140,7
707	Хўл ва совитилган бодринг ва корнишон	113	125	184	221	265	234,5
70960	Хўл ва совитилган қалампир	147	147	164	186	231	157,1
701	Картошка	224	148	273	729	227	101,3
703	Пиёз ва саримсоқпиёз	180	148	237	287	171	95,0
706	Сабзи, шолғом, лавлаги, редиска ва бошқа ейиладиган илдизмевалар	113	94	143	185	142	125,7
70999	Хўл ёки совитилган бошқа сабзавотлар	74	73	104	129	141	190,5
704	Хўл ёки совитилган қарам	99	73	113	171	107	108,1
710	Музлатилган сабзавот	77	80	109	122	91	118,2
70951	Хўл ёки совитилган кўзикаринлар	37,7	49,6	65,8	70,6	88,6	235,0
712	Қуритилган сабзавотлар	26,4	26,5	41,3	50,5	45,9	173,9
705	Хўл ёки совитилган пиёз ва хандаб	7,2	10,7	22,8	33,4	41,5	576,4
713	Қуритилгани дуккакли сабзавотлар	25,8	29,0	37,5	38,3	30,4	117,8
711	Қиска сақлаш учун кон- серваланган сабзавотлар	6,1	7,2	6,1	7,0	9,7	159,0
708	Хўл ва совитилган дуккакли сабзавотлар	0,2	0,2	0,3	0,5	0,7	350,0
714	Маниок ва бошқалар	0,7	0,4	0,6	0,1	0,2	28,6
	Жами:	1 760	1 661	2 275	3 048	2 477	140,9

Манба: Исследование рынка Сибирского Федерального Округа на доступ продукции из стран Центральной Азии. Отчет. –М.: М-Вектор Центральная Азия, 2013. sarec.net/userfiles/File/issledovanie_rynka_sfo_dlya_produkcii_iz_ca_russkiy_v1.pdf. -60-61 с.

2012 йилда 2010 йилга нисбатан Россия Федерациясига ҳўл ёки совитилган салат пиёз ва хандаб импорт қилиш қиймати 476,4, ҳўл ва совитилган дуккакли сабзавотлар 250,0, ҳўл ва совитилган бодринг ва корнишон 134,5, ҳўл ёки совитилган бошқа сабзавотлар 90,5, қуритилган сабзавотлар 73,9, қисқа сақлаш учун консерванланган сабзавотлар 59,0, ҳўл ва совитилган қалампир 57,1, помидор 40,7, сабзи, шолғом, лавлаги, редиска ва бошқа ейиладиган илдизмевалар 25,7, музлатилган сабзавот 18,2, қуритилгани дуккакли сабзавотлар 17,8, ҳўл ёки музлатилган қарам 8,1, жами 07-гуруҳга кирувчи сабзавотлар ва бошқа ейишга яроқли илдизмевалар ва туганакмевалар 40,9 %га ошган. Фақат пиёз ва саримсоқпиёз импорти 5,0 %га камайган.

Ушбу маълумотлар Россия бозорларида сабзавотлар истеъмол қилишга талаб деярли барча сабзавот турлари бўйича барқарор ўсиб бораётганини кўрсатади. Шунинг эътиборига олиш жоизки, РФда сабзавотларга талабнинг ошиши фақат аҳоли сонининг ўсиши ҳисобига юз бермаган. 1990 йилдан бошлаб токи 2010 йилгача Россия аҳолиси сони камайиб бориш тенденциясини намоён этди. Жумладан, 1990 йилда аҳоли сони 147 665,1 минг кишини ташкил этган бўлса, 2010 йилга келиб 142 856,5 минг кишига тушиб қолди ёки 3,26 %га камайди (12-чизма).

12-чизма. Россия аҳолисининг йиллар бўйича ўзгариши динамикаси⁵⁷, минг киши ҳисобидда.

⁵⁷ <http://www.statdata.ru/russia>.

Крим Республикаси ва Севастополь шаҳрининг кўшилишини ҳисобга олмаганда Россия Федерацияси аҳолиси 2015 йилда 2014 йилга нисбатан 305 469 кишига ёки 0,21 %га ошган. Крим ва Севастополни ҳисобга олган ҳолда Россия Федерацияси аҳолиси сони 2015 йил 1 январ ҳолатига 146 267 288 кишини ташкил этди ва 2014 йил 1 январга нисбатан (143 666 931 киши) 2 600 357 кишига ёки 1,8 %га ошди. Ушбу маълумотлардан кўриниб турибдики, РФ аҳолисининг йиллик ўсиш суръатлари жуда паст даражада бўлиб, мева-сабзавотларга бўлган талабнинг ўсиши ундан бир неча баробар юқоридир.

Россияга импорт қилинган сабзавот турларининг жами сабзавот импортидаги улушини таҳлил этадиган бўлсак, 2012 йилда бу категорияда энг асосий ўринни помидор (35,73 %), хўл ва совитилган бодринг ва корнишон (10,7 %), хўл ва совитилган қалампир (9,33 %), картошка (9,16 %) , пиёз ва саримсоқпиёз (6,9 %), сабзи, шолғом, лавлаги, редиска бошқа ейиладиган илдизмевалар (5,73 %) эгаллаганини кўриш мумкин. Кейинги ўринларда хўл ёки совитилган бошқа сабзавотлар (5,7 %), хўл ёки совитилган қарам (4,32 %), музлатилган сабзавот (3,67 %), хўл ёки совитилган кўзиқоринлар (3,58 %), қуритилган сабзавотлар (1,85 %), хўл ёки совитилган пиёз ва хандаб (цикорий) (1,67 %), қуритилган дуккакли сабзавотлар (1,23 %), қисқа муддатга сақлаш учун консерваланган сабзавотлар (0,39 %), хўл ва совитилган дуккакли сабзавотлар (0,03 %) банд этган.

Жами сабзавотлар импортига нисбатан уларнинг турлари бўйича импорт улушини йиллар давомида ўзгариши динамикасига назар ташласак, 2008-2012 йилларда хўл ва совитилган бодринг ҳамда корнишонга талаб 4,28, хўл ёки совитилган бошқа сабзавотларга 1,5, хўл ёки совитилган кўзиқоринларга 1,44, хўл ёки совитилган пиёз ва хандабга (цикорий) 1,27, хўл ва совитилган қалампирга 0,98, қуритилган сабзавотларга 0,35, қисқа сақлаш учун консерваланган сабзавотларга 0,04, хўл ва совитилган дуккакли сабзавотларга 0,02 пунктга ошган бўлса, картошкага талаб 3,56, пиёз ва саримсоқпиёзга 3,32, хўл ёки совитилган қарамга 1,3, музлатилган сабзавотга 0,73, сабзи, шолғом, лавлаги, редиска бошқа ейиладиган илдизмеваларга 0,69, қуритилгани дуккакли сабзавотларга 0,23, помидорларга 0,01 пунктга камайган (38-жадвал).

**Россияга импорт қилинган сабзавот турларининг жами
сабзавот импортидаги улуши, (жамига нисбатан %)да)**

Коди	Махсулот турлари	2008 йил	2009 йил	2010 йил	2011 йил	2012 Йил	2012 й. 2008 й.га нис., пунктда
07-гурухга кирувчи сабзавотлар, бошқа ейишга яроқли илдизмевалар ва туғанакемвалар							
702	Помидорлар	35,74	39,1	34	26,8	35,73	- 0,01
707	Хўл ва совитилган бодринг ва корнишон	6,42	7,53	8,09	7,25	10,7	+ 4,28
70960	Хўл ва совитилган қалампир	8,35	8,85	7,2	6,1	9,33	+ 0,98
701	Картошка	12,72	8,9	12	24	9,16	- 3,56
703	Пиёз ва саримсоқпиёз	10,22	8,9	10,42	9,4	6,9	- 3,32
706	Сабзи, шолғом, лавлаги, редиска ва бошқа ейиладиган илдизмевалар	6,42	5,66	6,3	6,1	5,73	- 0,69
70999	Хўл ёки совитилган бошқа сабзавотлар	4,2	4,4	4,57	4,2	5,7	+ 1,5
704	Хўл ёки совитилган қарам	5,62	4,4	4,97	5,6	4,32	- 1,3
710	Музлатилган сабзавот	4,4	4,82	4,79	4	3,67	- 0,73
70951	Хўл ёки совитилган қўзи- қоринлар	2,14	2,99	2,89	2,3	3,58	+ 1,44
712	Қуритилган сабзавотлар	1,5	1,6	1,82	1,66	1,85	+ 0,35
705	Хўл ёки совитилган пиёз ва хандаб	0,4	0,64	1	1,1	1,67	+ 1,27
713	Қуритилгани дуккакли сабзавотлар	1,46	1,75	1,65	1,26	1,23	- 0,23
711	Қисқа сақлаш учун консер- валанган сабзавотлар	0,35	0,43	0,27	0,2	0,39	+ 0,04
708	Хўл ва совитилган дуккакли сабзавотлар	0,01	0,01	0,01	0,02	0,03	+ 0,02
714	Маниока ва бошқалар	0,04	0,02	0,02	0	0,01	- 0,03
	Жами:	100	100	100	100	100	

Манба: Исследование рынка Сибирского Федерального Округа на доступ продукции из стран Центральной Азии. Отчет. –М.: М-Вектор Центральная Азия, 2013. carrec.net/userfiles/File/issledovanie_rynka_sfo_dlya_produkcii_iz_ca_russkiy_v1.pdf. -60-61 с. асосида муаллифлар томонидан ҳисобланган.

Юқорида келтирилган маълумотлар асосида шундай хулоса чиқариш мумкинки, Россия Федерацияси бозорларида таҳлил этилаётган даврда ҳўл ёки совитилган бодринг, ҳўл сабзавотлар, қалампир ва қуритилган сабзавотларга талаб ошиб боргани ҳолда картошка, пиёз ва саримсоқпиёзга талаб камайган.

Россияга импорт қилинадиган айрим сабзавотларнинг нархлари ва ҳажми 39-жадвалда келтирилган.

39-жадвал

Россияга импорт қилинадиган айрим сабзавотларнинг нархи ва ҳажми

№	Номлари	Нархи АҚШ долл./кг		Импорт ҳажми, 2012 й.			
		2011 йил	2012 йил	млн. АҚШ долл.	%да	минг тонна	% да
1.	Ҳўл ва совитилган помидорлар	1,12	1,11	885	36	798	29
2.	Ҳўл ёки совитилган бошқа сабзавотлар	147	1,46	461	19	316	12
3.	Бодринг ва корнйшон	1,20	1,25	265	11	212	8
4.	Картошка	0,50	0,49	227	9	460	17
5.	Пиёз ва саримсоқпиёз	0,55	0,61	171	7	280	10
6.	Сабзи, шолғом, лавлаг, редиска ва бошқалар	0,52	0,57	142	6	248	9
7.	Ҳўл ёки совитилган қарам	0,52	0,60	107	4	179	7
8.	Музлатилган сабзавотлар	0,88	0,74	91	4	123	5
9.	Қуритилган сабзавотлар	1,75	1,91	46	2	24	1
10.	Ҳўл пиёз ва хандаб	1,51	1,51	42	2	28	1
11.	Қуритилган дуккакли сабзавотлар	0,91	1,04	30	1	29	1
12.	Консерваланган сабзавотлар	0,47	0,53	10	0	18	1
13.	Ҳўл ва совитилган дуккакли сабзавотлар	1,10	0,90	1	0	1	0
14.	Маниока ва бошқалар	1,15	0,99	0,2	0	0,2	0
	Ҳами:			2 477	100	2 715	100

Манба: Исследование рынка Сибирского Федерального Округа на доступ продукции из стран Центральной Азии. Отчет. –М.: М-Вектор Центральная Азия, 2013. carrec.net/userfiles/File/issledovanie_rynka_sfo_dlya_produkcii_iz_ca_russkiy_v1.pdf. -16 с.

Сабзавотлар гуруҳида импортга бўлган талабнинг товар таркибидаги бу ўзгаришлар мамлакатимиз экспортчилари учун муҳим маълумот бўлиб хизмат қилиши керак. Аммо, талаб хусусиятлари ва ички ишлаб чиқариш имкониятларидан келиб чиқиб бу ҳолат ўзгариб туриши ҳам мумкин.

Россия озиқ-овқат бозорларига 2012 йилда физик ҳажмда жами 2 715,0 минг тонна сабзавотлар импорт қилинган бўлиб, унинг 29,0 %ини помидорлар (798 минг тонна), 17,0 %ини картошка (460 минг тонна), 10,0 %ини пиёз ва саримсоқпиёз (280 минг тонна), 9,0 %ини сабзи, шолғом, лавлаги, редиска ва бошқалар (248 минг тонна), 8,0 %ини бодринг ва корнишон (212 минг тонна), 7 %ини хўл ёки совитилган қарам (179 минг тонна), 5,0 %ини музлатилган сабзавотлар (123 минг тонна) ва 12,0 %ини хўл ёки совитилган бошқа сабзавотлар (316 минг тонна) ташкил этган.

Сабзавотлар нархлари даражаси уларнинг турларига қараб ҳар хил. Жумладан, 2011-2012 йилларда 1 кг помидор нархи 1,12-1,11, бодринг ва корнишон нархлари 1,2-1,25, картошка нархи 0,5-0,49, пиёз ва саримсоқпиёз нархлари 0,55-0,61, сабзи, шолғом, лавлаги, редиска ва бошқалар нархи 0,52-0,57, хўл ёки совитилган қарам нархи 0,52-0,60, қуритилган сабзавотлар нархи 1,71-1,91 АҚШ доллари атрофида тебраниб турган.

2012 йилда РФга жами қиймати 6 274,0 млн. АҚШ долларига тенг мевалар импорт қилинган бўлиб, бу кўрсаткич 2008 йилга нисбатан 40,6 %га ошган. ТИФ ТН кодларининг 08-гуруҳга кирувчи ейишга яроқли мевалар ва ёнғоқ, цитрус мевалар қобиғи ва қовун пўчоғи импортини уларнинг турлари бўйича таҳлил этадиган бўлсак, 2012 йилда қиймати 1 499,0 млн. долларлик цитрус мевалар (жамига нисбатан 24,0 %), 924,0 млн. долларлик банан (14,7 %), 796,0 млн. долларлик хўл олмалар (12,7 %), 606,0 млн. долларлик хўл ва қуритилган узум (9,66 %), 461,0 млн. долларлик хўл нок (7,35 %), 376,0 млн. долларлик хўл шафтоли (6,0 %), 346,0 млн. долларлик ёнғоқ (5,5 %), 137,0 млн. долларлик хурмо (2,2 %), 122,0 млн. долларлик гилос (1,94 %), 89,7 млн. долларлик хўл олхўри (1,4 %), 73,8 млн. долларлик хўл ўрик (1,2 %), 65,5 млн. долларлик музлатилган мевалар (1,0 %), 57,0 млн. долларлик қуритилган олхўри (0,9 %), 37,1 млн. долларлик қуритилган ўрик (0,6 %), 26,5 млн. долларлик қовун-тарвуз ва папайя (0,4 %), 13,3 млн. долларлик бошқа қуритилган мевалар (0,2 %) импорт қилинган (40-41-жадваллар).

**Россияга импорт қилинган мевалар қиймати,
(турлари бўйича, млн. АҚШ долларида)**

Коди	Маҳсулот турлари	2008 Йил	2009 йил	2010 йил	2011 йил	2012 Йил	2012 й. 2008 й.га нис., %да
08-гурухга кирувчи ейишга яроқли мевалар ва ёнғоқ; цитрус мевалар қобиғи ва қовун пўчоғи							
805	Цитрус мевалар	951	1018	1280	1579	1499	157,62
803	Бананлар	670	630	704	950	924	137,9
80810	Хўл олмаалар	520	548	668	757	796	153,0
806	Хўл ёки қуритилган узум	592	543	673	599	606	102,3
810	Бошқа хўл мевалар	255	285	405	455	558	218,8
80820	Хўл нок	328	266	382	452	461	140,5
80930	Хўл шафтоли	135	141	242	361	376	278,5
802	Бошқа ёнғоқлар	328	245	281	311	346	105,4
804	Хурмо	63	75	115	127	137	217,5
80920	Хўл гилос	99	132	154	137	122	123,2
80940	Хўл олхўри	51,9	51,4	78,4	84,7	89,7	172,8
801	Бразилия ёнғоғи, кешью, кокос	59,1	54	69,7	83,5	84,7	143,3
80910	Хўл ўрик	60,4	53,6	72,3	74,5	73,8	122,2
811	Музлатилган мевалар	47,3	42,4	66,4	74,3	65,5	138,5
81320	Қуритилган олхўри	43	47,1	74,4	54,9	57	132,6
81310	Қуритилган ўрик	55,9	77,6	83,5	43,9	37,1	66,4
807	Қовун-тарвуз ва папайя	164	127	85	50,9	26,5	16,1
81340	Бошқа қуритилган мевалар	38,9	56,7	56	20,2	13,3	34,2
814	Цитрус мевалар қобиғи ва қовун пўчоғи	0,3	0,6	0,9	0,9	0,7	233,3
812	Қисқа сақлаш учун консерваланган мевалар ва ёнғоқлар	0,1	0,4	0,2	0,2	0,2	200,0
	Жами:	4 462	4 394	5 491	6 216	6 274	140,6

Манба: Исследование рынка Сибирского Федерального Округа на доступ продукции из стран Центральной Азии. Отчет. –М.: М-Вектор Центральная Азия, 2013. cargec.net/userfiles/File/issledovanie_rynka_sfo_dlya_produkcii_iz_ca_russkiy_v1.pdf. -61 с.

Россия озиқ-овқат бозорларида меваларга талаб юкори. Маълумотларга қараганда “ҳозирги вақтда Россия Федерацияси аҳолисининг меваларга бўлган эҳтиёжини тўлиқ қондириш учун зарур бўлган мевалар миқдори йилига 11 млн. тонна деб баҳоланади. Россиянинг ўзида ишлаб чиқариладиган меваларнинг ўртача йиллик миқдори эса 4 млн. тоннага тенг. Россия мева бозоридаги талабнинг учдан икки қисми импорт ҳисобидан таъминланади⁵⁸”.

Ўтган 2008-2012 йиллар давомида мевалар импортига талаб ҳўл шафтолига 178,5, бошқа ҳўл меваларга 119,8, хурмога 117,5, қисқа вақтда сақлаш учун мўлжалланган консерваланган мевалар ва ёнғокларга 100,0, ҳўл олхўрига 72,8, цитрус меваларга 57,6, ҳўл олмаларга 53,0, нокка 40,5, музлатилган меваларга 38,5, бананларга 37,9, қуритилган олхўрига 32,6, ҳўл гилосга 23,2, хурмога 117,5, ёнғокқа 5,4, ҳўл ва қуритилган узумга 2,3 %га ошган бўлса, қуритилган ўрикка талаб 33,6, қовун-тарвуз ва папайяга 83,9 ва бошқа қуритилган меваларга 65,8 %га камайган.

Алоҳида мева турлари импортига бўлган талабнинг жами мевалар импортига нисбатан салмоғининг йиллар давомида ўзгаришини кузатсак, асосан ҳўл олма, шафтоли, хурмо, олхўри ва бошқа ҳўл мевалар салмоғи ўсиш тенденциясини намойиш этганини кўриш мумкин (28-жадвал).

Жумладан, бу кўрсаткич 2008-2012 йилларда ҳўл олмаларда 11,65 дан 12,7 %га (+ 1,05 п.), ҳўл шафтолида 3,02 дан 6,0 %га (+ 2,98 п.), хурмода 1,41 дан 2,2 %га (+ 0,79 п.), ҳўл олхўрида 1,16 дан 1,4 %га (+ 0,24 п.) ва бошқа ҳўл меваларда 5,71 дан 8,9 %га (+ 3,19 п.) ошган бўлса, ҳўл ёки қуритилган узумда 13,3 дан 9,66 %га (- 3,64 п.), ҳўл гилосда 2,22 дан 1,94 %га (- 0,28 п.), қуритилган ўрикда 1,25 дан 0,6 %га (- 0,65 п.), қовун-тарвуз ва папайяда 3,68 дан 0,4 %га (- 3,28 п.) пасайиш юз берган.

Ўзбекистоннинг иқлим шароитига мос келадиган ва Россияда қатта талабга эга меваларни экспортга чиқаришда Россия Федерацияси мева бозорларидаги бу хусусиятларни ҳисобга олиш мамлакатимиз товар ишлаб чиқарувчиларининг валюта маблағларини ишлаб топиши учун жуда қатта имкониятлар яратади.

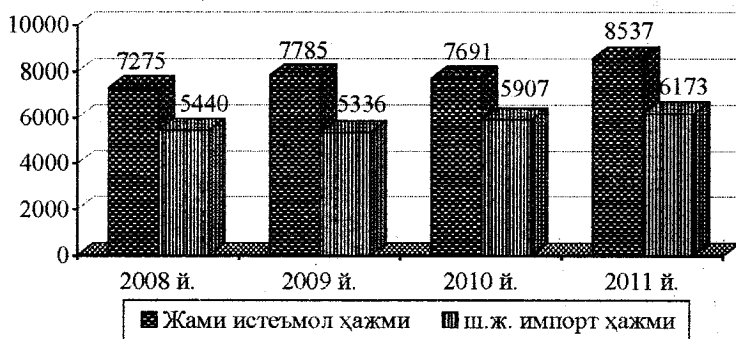
⁵⁸ Манба: Исследование рынка Сибирского Федерального Округа на доступ продукции из стран Центральной Азии. Отчет. -М.: М-Вектор Центральная Азия, 2013. cartec.net/userfiles/File/issledovanie_rynka_sfo_dlya_produkcii_iz_ca_russkiy_v1.pdf. -17 с.

Россияга импорт қилинган мева турларининг жами мева импортидаги улуши, (турлари бўйича, жамига нисбатан %)да

Коди	Маҳсулот турлари	2008 йил	2009 йил	2010 йил	2011 йил	2012 йил	2012 й. 2008 й.га нис., п.да
08-гурӯҳга кирувчи ейишга яроқли мевалар ва ёнғоқ; цитрус мевалар қобиғи ва қовун пўчоғи							
805	Цитрус мевалар	21,3	23,17	23,3	25,4	24,0	+ 2,7
803	Бананлар	15	14,34	12,82	15,3	14,7	- 0,3
80810	Хўл олмаалар	11,65	12,47	12,16	12,2	12,7	+ 1,05
806	Хўл ёки қуритилган узум	13,3	12,36	12,26	9,64	9,66	- 3,64
810	Бошқа хўл мевалар	5,71	6,5	7,38	7,32	8,9	+ 3,19
80820	Хўл нок	7,35	6,05	7	7,27	7,35	-
80930	Хўл пафтоли	3,02	3,2	4,4	5,8	6,0	+ 2,98
802	Бошқа ёнғоқлар	7,35	5,58	5,1	5	5,5	- 1,85
804	Хурмо	1,41	1,7	2,1	2,04	2,2	+ 0,79
80920	Хўл гилос	2,22	3	2,8	2,2	1,94	- 0,28
80940	Хўл олхўри	1,16	1,17	1,42	1,36	1,4	+ 0,24
801	Бразилия ёнғоғи, кешью, кокос	1,32	1,23	1,27	1,34	1,35	+ 0,03
80910	Хўл ўрик	1,35	1,22	1,32	1,2	1,2	- 0,15
811	Музлатилган мевалар	1,06	0,96	1,21	1,2	1	- 0,06
81320	Қуритилган олхўри	0,96	1,07	1,35	0,9	0,9	- 0,06
81310	Қуритилган ўрик	1,25	1,77	1,52	0,7	0,6	- 0,65
807	Қовун-тарвуз ва папайя	3,68	2,89	1,55	0,8	0,4	- 3,28
81340	Бошқа қуритилган мевалар	0,9	1,29	1,02	0,32	0,2	- 0,7
814	Цитрус мевалар қобиғи ва қовун пўчоғи	0,01	0,02	0,02	0,01	0,01	-
812	Қисқа сақлашга консерваланган мева ва ёнғоқ	0	0,01	0	0	0	-
	Жами:	100	100	100	100	100	

Манба: Исследование рынка Сибирского Федерального Округа на доступ продукции из стран Центральной Азии. Отчет. -М.: М-Вектор Центральная Азия, 2013. carrec.net/userfiles/File/issledovanie_rynka_sfo_dlya_produkcii_iz_sa_russkiy_v1.pdf. -61 с. асосида муаллифлар томонидан ҳисобланган

Россияда меваларнинг жами истеъмоли ва импорт ҳисобидан қопланадиган қисми 13-чизмада келтирилган.

13-чизма. Россияда меваларнинг жами истеъмоли ҳажми ва импортнинг ўзгариши динамикаси⁵⁹, миң тоннада.

13-чизмада келтирилган маълумотлар шундан дарак берадики, Россия ўзининг меваларга бўлган талабини асосан импорт ҳисобига таъминлаб келади. Жумладан, 2011 йилда истеъмол қилинган 8 537,0 миң тонна меванинг 6 173,0 миң тоннаси ёки 72,3 %и импорт ҳисобига таъминланган.

Россияга 2012 йилда импорт қилинган айрим турдаги меваларнинг физик ҳажми, нархлари ва асосий йирик экспортчи давлатлар 42-жадвалда келтирилган. Россия Федерациясига импорт қилинган асосий турдаги меваларнинг импорт нархлари 2011-2012 йилларда мева турларига қараб турлича бўлган. Хусусан, 1 кг.га нисбатан ҳўл олма нархи 0,65-0,62, ҳўл узум нархи 1,34-1,4, ҳўл нок нархи 1,07-1,05, ҳўл шафтоли нархи 1,44-1,41, гилос нархи 1,71-1,59, ҳўл олхўри нархи 1,21-1,15, қуритилган узум (майиз) нархи 1,41-1,69, ҳўл ўрик нархи 1,20-1,10, қуритилган олхўри нархи 2,01-1,98, қуритилган ўрик нархи 2,39-2,48 АҚШ доллари атрофида ўзгариб турган.

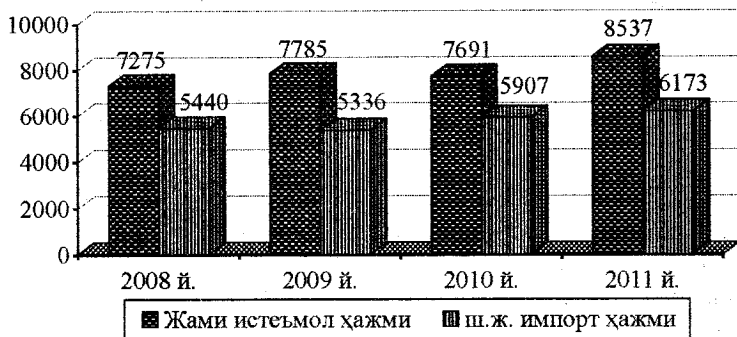
2012 йилда энг кўп импорт қилинган мевалар қуйидагилар:

⁵⁹ Манба: Исследование рынка Сибирского Федерального Округа на доступ продукции из стран Центральной Азии. Отчет. –М.: М-Вектор Центральная Азия, 2013. cartec.net/userfiles/File/issledovanie_rynka_sfo_dlya_produkcii_iz_ca_russkiy_v1.pdf. -18 с.

**Россияга импорт қилинган мева ва сабзавотларнинг
мамлакатлар кесимида қиймати, (млн. АҚШ долларида)**

№	Давлатлар	2008 йил	2009 йил	2010 йил	2011 йил	2012 йил	2012 й. 2008 й.га нисб., да
07-гурухга кирувчи сабзавотлар, бошқа ейнишга яроқли илдизмевалар ва туганакмевалар							
1.	Туркия	319,7	371,8	476,0	523,5	470,2	147,1
2.	Хитой	258,3	222,2	276,2	405,4	334,6	129,5
3.	Нидерландия	204,2	169,4	281,2	342,0	240,7	117,9
4.	Польша	127,9	145,0	180,8	195,2	234,2	183,1
5.	Исроил	79,1	97,2	139,5	241,7	232,9	294,4
6.	Испания	80,0	66,0	79,9	133,9	175,9	219,9
7.	Эрон	33,7	45,3	68,2	104,7	99,5	295,2
8.	Марокко	50,1	36,7	32,3	63,9	96,1	191,8
9.	Украина	43,3	79,6	80,4	71,2	91,4	211,1
10.	Озарбайжан	62,1	52,8	54,1	96,9	80,2	129,1
11.	Ўзбекистан	55,7	75,2	139,3	93,9	26,2	47,0
12.	Қирғизистон	63,9	52,9	50,0	26,7	7,6	11,9
13.	Тожикистон	28,3	24,0	48,8	18,0	7,1	25,1
14.	Бошқалар	352,7	222,0	368,6	729,9	381,0	108,0
	Жами:	1 759	1 660	2 275	3 047	2 471	140,5
08-гурухга кирувчи ейнишга яроқли мевалар ва ёнғок; цитрус мевалар қобиғи ва қовун пўчоғи							
1.	Эквадор	599,8	588,6	650,8	878,5	830,5	138,5
2.	Туркия	481,4	595,7	832,6	855,4	805,7	167,4
3.	Польша	123,8	255,5	271,6	240,5	431,4	348,5
4.	Испания	139,5	130,0	230,0	406,2	429,9	308,2
5.	Хитой	292,7	262,1	261,6	251,8	293,2	100,2
6.	Аргентина	283,9	209,3	225,8	278,6	248,1	87,4
7.	Марокко	234,4	191,4	210,4	259,2	232,6	99,2
8.	Греция	59,7	59,7	112,2	165,4	227,6	381,2
9.	Италия	110,2	109,3	160,0	229,9	217,8	197,6
10.	Озарбайжон	144,1	129,0	137,9	148,6	217,7	151,1
11.	Ўзбекистон	181,0	199,9	288,6	254,9	104,1	57,5
12.	Қирғизистон	199,0	145,3	95,8	11,4	3,7	1,86
13.	Тожикистон	88,3	121,2	99,0	17,8	3,5	4,0
14.	Бошқалар	1 524,9	1 396,8	1 914,6	2 217,9	2 211,2	145,0
	Жами:	4 463	4 394	5 491	6 216	6 257	140,2

Россияда меваларнинг жами истеъмоли ва импорт ҳисобидан копланадиган қисми 13-чизмада келтирилган.

13-чизма. Россияда меваларнинг жами истеъмоли ҳажми ва импортининг ўзгариши динамикаси⁵⁹, миң тоннада.

13-чизмада келтирилган маълумотлар шундан дарак берадики, Россия ўзининг меваларга бўлган талабини асосан импорт ҳисобига таъминлаб келади. Жумладан, 2011 йилда истеъмол қилинган 8 537,0 миң тонна меванинг 6 173,0 миң тоннаси ёки 72,3 %и импорт ҳисобига таъминланган.

Россияга 2012 йилда импорт қилинган айрим турдаги меваларнинг физик ҳажми, нархлари ва асосий йирик экспортчи давлатлар 42-жадвалда келтирилган. Россия Федерациясига импорт қилинган асосий турдаги меваларнинг импорт нархлари 2011-2012 йилларда мева турларига қараб турлича бўлган. Хусусан, 1 кг.га нисбатан ҳўл олма нархи 0,65-0,62, ҳўл узум нархи 1,34-1,4, ҳўл нок нархи 1,07-1,05, ҳўл шафтоли нархи 1,44-1,41, гилос нархи 1,71-1,59, ҳўл олхўри нархи 1,21-1,15, қуритилган узум (майиз) нархи 1,41-1,69, ҳўл ўрик нархи 1,20-1,10, қуритилган олхўри нархи 2,01-1,98, қуритилган ўрик нархи 2,39-2,48 АҚШ доллари атрофида ўзгариб турган.

2012 йилда энг кўп импорт қилинган мевалар қуйидагилар:

⁵⁹ Манба: Исследование рынка Сибирского Федерального Округа на доступ продукции из стран Центральной Азии. Отчет. –М.: М-Вектор Центральная Азия, 2013. carrec.net/userfiles/File/issledovanie_rynka_sfo_dlya_produkcii_iz_ca_russkiy_v1.pdf. -18 с.

- ҳўл олма – 1 278,0 минг тонна, қиймати 796,0 минг АҚШ долларига тенг, энг йирик экспортёр – Польша, жами импортнинг 47 %и;
- ҳўл узум – 378,0 минг тонна, қиймати 528,0 минг АҚШ долларига тенг, энг йирик экспортёр – Туркия, жами импортнинг 38 %и;
- ҳўл нок – 410,0 минг тонна, қиймати 461,0 минг АҚШ долларига тенг, энг йирик экспортёр – Бельгия, жами импортнинг 28 %и;
- ҳўл шафтоли – 266,0 минг тонна, қиймати 376,0 минг АҚШ долларига тенг, энг йирик экспортёр – Испания, жами импортнинг 46 %и;
- ҳўл гилос – 76,0 минг тонна, қиймати 122,0 минг АҚШ долларига тенг, энг йирик экспортёр – Туркия, жами импортнинг 33 %и;
- ҳўл олхўри – 78,0 минг тонна, қиймати 90,0 минг АҚШ долларига тенг, энг йирик экспортёр – Молдавия, жами импортнинг 27 %и;
- қуритилган узум – 46,0 минг тонна, қиймати 77,0 минг АҚШ долларига тенг, энг йирик экспортёр – Эрон, жами импортнинг 54 %и;
- ҳўл ўрик – 67,0 минг тонна, қиймати 74,0 минг АҚШ долларига тенг, энг йирик экспортёр – Туркия, жами импортнинг 42 %и;
- қуритилган олхўри – 29,0 минг тонна, қиймати 57,0 минг АҚШ долларига тенг, энг йирик экспортёр – Чили, жами импортнинг 60 %и;
- қуритилган ўрик – 15,0 минг тонна, қиймати 37,0 минг АҚШ долларига тенг, энг йирик экспортёр – Туркия, жами импортнинг 89 %и.

Мева-сабзавотлар бозорини тадқиқ этишда товар таркиби билан бирга импорт географиясини, яъни Россияга ушбу маҳсулотларни экспортга чиқарган асосий мамлакатларнинг экспорт кўрсаткичларини таҳлил этиш муҳим. Чунки, экспорт ва маркетинг стратегиясини ишлаб чиқишда асосий омиллардан бири сифатида рақобатчиларни ўрганишга эътибор қаратилади.

Россияга мева-сабзавотлар экспорт қилган мамлакатлар кесимида Россиянинг импорт географиясини 42-жадвал маълумотлари асосида таҳлил этиш мумкин. Хусусан, 07-гурухга кирувчи сабзавотлар, бошқа ейишга яроқли илдизмевалар ҳамда туганакмевалар категориясида энг асосий экспортёр-мамлакатлар қаторига 14 та мамлакат кирган бўлиб, улар импорт қилинган маҳсулотнинг асосий қисмини етказиб берган.

**Россияга импорт қилинган айрим меваларнинг нархи
ва ҳажми**

№	Номи	Нархи АҚШ долл./кг		Импорт ҳажми, 2012 й.		Энг йирик экспортер	
		2011	2012	млн. АҚШ долл.	минг тонна	мамлакат- лар	улу- ши
1.	Хўл олма	0,65	0,62	796	1 278	Польша	47%
2.	Хўл узум	1,34	1,40	528	378	Туркия	38%
3.	Хўл нок	1,07	1,05	461	410	Бельгия	28%
4.	Хўл шафтоли	1,44	1,41	376	266	Испания	46%
5.	Хўл гилос	1,71	1,59	122	76	Туркия	33%
6.	Хўл олхўри	1,21	1,15	90	78	Молдавия	27%
7.	Қуритилган узум	1,41	1,69	77	46	Эрон	54%
8.	Хўл ўрик	1,20	1,10	74	67	Туркия	42%
9.	Қуритилган олхўри	2,01	1,98	57	29	Чили	60%
10.	Қуритилган ўрик	2,39	2,48	37	15	Туркия	89%

Манба: Исследование рынка Сибирского Федерального Округа на доступ продукции из стран Центральной Азии. Отчет. –М.: М-Вектор Центральная Азия, 2013. carrec.net/userfiles/File/issledovanie_rynka_sfo_dlya_produkcii_iz_ca_russkiy_v1.pdf. -19 с.

Жумладан, 2012 йилда сабзаотлар категориясида энг йирик экспортчи-мамлакатларнинг Россияга амалга оширган экспорт кўрсаткичлари қуйидагича бўлган (43-44-жадваллар):

1. Туркия – 470,2 млн. АҚШ доллариға тенг, РФ жами импортининг 19 %ини ташкил этади. 2008-2012 йилларда экспорт қиймати 47,1 %ға ошган.

2. Хитой – 334,6 млн. АҚШ доллариға тенг, РФ жами жами импортининг 13,5 %ини ташкил этади. 2008-2012 йилларда экспорт қиймати 29,5 %ға ошган.

3. Нидерландия – 240,7 млн. АҚШ доллариға тенг, РФ жами жами импортининг 9,7 %ини ташкил этади. 2008-2012 йилларда экспорт қиймати 17,9 %ға ошган.

**Россияга импорт қилинган мева ва сабзавотларнинг
мамлакатлар кесимида қиймати, (млн. АҚШ долларида)**

№	Давлатлар	2008 йил	2009 йил	2010 йил	2011 йил	2012 йил	2012 й. 2008 й.га нисб., да
07-гурухга кирувчи сабзавотлар, бошқа ейишга яроқли илдизмевалар ва туганакмевалар							
1.	Туркия	319,7	371,8	476,0	523,5	470,2	147,1
2.	Хитой	258,3	222,2	276,2	405,4	334,6	129,5
3.	Нидерландия	204,2	169,4	281,2	342,0	240,7	117,9
4.	Польша	127,9	145,0	180,8	195,2	234,2	183,1
5.	Исроил	79,1	97,2	139,5	241,7	232,9	294,4
6.	Испания	80,0	66,0	79,9	133,9	175,9	219,9
7.	Эрон	33,7	45,3	68,2	104,7	99,5	295,2
8.	Марокко	50,1	36,7	32,3	63,9	96,1	191,8
9.	Украина	43,3	79,6	80,4	71,2	91,4	211,1
10.	Озарбайжан	62,1	52,8	54,1	96,9	80,2	129,1
11.	Ўзбекистон	55,7	75,2	139,3	93,9	26,2	47,0
12.	Қирғизистон	63,9	52,9	50,0	26,7	7,6	11,9
13.	Тожикистон	28,3	24,0	48,8	18,0	7,1	25,1
14.	Бошқалар	352,7	222,0	368,6	729,9	381,0	108,0
	Жами:	1 759	1 660	2 275	3 047	2 471	140,5
08-гурухга кирувчи ейишга яроқли мевалар ва ёнғок; питрус мевалар қобғи ва қовун пўчоғи							
1.	Эквадор	599,8	588,6	650,8	878,5	830,5	138,5
2.	Туркия	481,4	595,7	832,6	855,4	805,7	167,4
3.	Польша	123,8	255,5	271,6	240,5	431,4	348,5
4.	Испания	139,5	130,0	230,0	406,2	429,9	308,2
5.	Хитой	292,7	262,1	261,6	251,8	293,2	100,2
6.	Аргентина	283,9	209,3	225,8	278,6	248,1	87,4
7.	Марокко	234,4	191,4	210,4	259,2	232,6	99,2
8.	Греция	59,7	59,7	112,2	165,4	227,6	381,2
9.	Италия	110,2	109,3	160,0	229,9	217,8	197,6
10.	Озарбайжон	144,1	129,0	137,9	148,6	217,7	151,1
11.	Ўзбекистон	181,0	199,9	288,6	254,9	104,1	57,5
12.	Қирғизистон	199,0	145,3	95,8	11,4	3,7	1,86
13.	Тожикистон	88,3	121,2	99,0	17,8	3,5	4,0
14.	Бошқалар	1 524,9	1 396,8	1 914,6	2 217,9	2 211,2	145,0
	Жами:	4 463	4 394	5 491	6 216	6 257	140,2

Манба: Исследование рынка Сибирского Федерального Округа на доступ продукции из стран Центральной Азии. Отчет. –М.: М-Вектор Центральная Азия, 2013. carrec.net/userfiles/File/issledovanie_rynka_sfo_dlya_produkcii_iz_ca_russkiy_v1.pdf. -64 с.

4. Польша – 234,2 млн. АҚШ долларига тенг, РФ жами жами импортнинг 9,5 %ини ташкил этади. 2008-2012 йилларда экспорт қиймати 83,1 %га ошган.

5. Исроил – 232,9 млн. АҚШ долларига тенг, РФ жами жами импортнинг 9,4 %ини ташкил этади. 2008-2012 йилларда экспорт қиймати 2,94 мартага ошган.

6. Испания – 175,9 млн. АҚШ долларига тенг, РФ жами жами импортнинг 7,1 %ини ташкил этади. 2008-2012 йилларда экспорт қиймати 2,19 мартага ошган.

7. Эрон – 99,5 млн. АҚШ долларига тенг, РФ жами жами импортнинг 4 %ини ташкил этади. 2008-2012 йилларда экспорт қиймати 2,95 мартага ошган.

8. Марокко – 96,1 млн. АҚШ долларига тенг, РФ жами жами импортнинг 3,9 %ини ташкил этади. 2008-2012 йилларда экспорт қиймати 91,8 %га ошган.

9. Украина – 91,4 млн. АҚШ долларига тенг, РФ жами жами импортнинг 3,7 %ини ташкил этади. 2008-2012 йилларда экспорт қиймати 2,11 мартага ошган.

10. Озарбайжон – 80,2 млн. АҚШ долларига тенг, РФ жами жами импортнинг 3,2 %ини ташкил этади. 2008-2012 йилларда экспорт қиймати 29,1 %га ошган.

11. Ўзбекистон – 26,2 млн. АҚШ долларига тенг, РФ жами жами импортнинг 1,06 %ини ташкил этади. 2008-2012 йилларда экспорт қиймати 53,0 %га камайган.

12. Қирғизистон – 7,6 млн. АҚШ долларига тенг, РФ жами жами импортнинг 0,3 %ини ташкил этади. 2008-2012 йилларда экспорт қиймати 88,1 %га камайган.

13. Тожикистон – 7,1 млн. АҚШ долларига тенг, РФ жами жами импортнинг 0,3 %ини ташкил этади. 2008-2012 йилларда экспорт қиймати 74,9 %га камайган.

14. Қозоғистон – 1,4 млн. АҚШ долларига тенг, РФ жами жами импортнинг 0,06 %ини ташкил этади. 2008-2012 йилларда экспорт қиймати 98,8 %га камайган.

15. Бошқа мамлакатлар – 379,6 млн. АҚШ долларига тенг, РФ жами жами импортнинг 15,3 %ини ташкил этади. 2008-2012 йилларда экспорт қиймати 61,4 %га ошган.

Юқорида келтирилганлар асосида шундай хулосага келиш мумкинки, Россия сабзавотлар бозорида 2012 йилда энг асосий ўринни Туркия (19 %), Хитой (13,5 %), Нидерландия (9,7 %),

Польша (9,5 %), Исроил (9,4 %), Испания (7,1 %), Эрон (4,0 %), Марокко (3,9 %), Украина (3,7 %), Озарбайжон (3,2 %) ва Ўзбекистон (1,06 %) эгаллаган.

2008-2012 йиллар оралигида Россиянинг сабзавот бозорида ўзининг эгаллаган ўрнини мустаҳкамлаганлар сифатида Туркия (18,2 дан 19,0 %га), Польша (7,27 дан 9,5 %га), Исроил (4,5 дан 9,4 %га), Испания (4,55 дан 7,1 %га), Эрон (1,92 дан 4,0 %га), Марокко (2,85 дан 3,9 %га) каби мамлакатларни келтириш мумкин бўлса, ўз позициясини қисман йўқотганлар сафига Хитой (14,7 дан 13,5 %га), Нидерландия (11,6 дан 9,7 %га), Озарбайжон (3,5 дан 3,2 %га), Ўзбекистон (3,17 дан 1,06 %га), Қирғизистон 3,63 дан 0,3 %га), Тожикистон (1,6 дан 0,3 %га) ва Қозоғистонни 6,68 дан 0,06 %га) кўшиш мумкин.

Аммо, юқорида келтирилган бу маълумотлар Россиянинг Европа мамлакатларига қарама-қарши озик-овқат эмбаргоси киритилишидан олдинги ҳолатни акс эттиради. Ҳозирги кунда Россия сабзавот бозорида Европанинг юқорида келтирилган Нидерландия, Польша, Испания ва Украина давлатлари ўзининг позициясини кескин йўқотган бўлиб, бу Ўзбекистон учун қулай имкониятлар очиши мумкин.

Россия озик-овқатлар бозорини ТИФ ТН кодларининг 08-гурухига кирувчи ейишга яроқли мевалар ва ёнғок, цитрус мевалар қобиғи ва қовун пўчоғи бўйича таҳлил этадиган бўлсак, бу категорияда ҳам энг асосий экспортчи мамлакатлар қаторига дунёнинг 14 та мамлакати кирган бўлиб, улар Россия Федерациясига импорт қилинган мева маҳсулотларининг асосий қисмини етказиб берган.

Жумладан, 2012 йилда мевалар категориясида энг йирик экспортчи-мамлакатларнинг Россияга амалга оширган экспорт кўрсаткичлари қуйидагича бўлган (43-44-жадваллар):

1. Эквадор – 830,5 млн. АҚШ долларига тенг, РФ жами импортнинг 13,27 %ини ташкил этади. 2008-2012 йилларда экспорт қиймати 38,5 %га ошган.

2. Туркия – 805,7 млн. АҚШ долларига тенг, РФ жами жами импортнинг 12,9 %ини ташкил этади. 2008-2012 йилларда экспорт қиймати 67,4 %га ошган.

3. Польша – 431,4 млн. АҚШ долларига тенг, РФ жами жами импортнинг 6,9 %ини ташкил этади. 2008-2012 йилларда экспорт қиймати 3,48 мартага ошган.

**Россияга импорт қилинган мева ва сабзавотларнинг
импортдаги улуши, (мамлакатлар кесимида, жамига нисб. %да)**

№	Давлатлар	2008 йил	2009 Йил	2010 йил	2011 Йил	2012 йил	2012 й. 2008 й.га нисб., п.
07-гурухга кирувчи сабзавотлар, бошқа ейишга яроқли илдизмевалар ва туганакмевалар							
1.	Туркия	18,2	22,4	20,9	17,2	19	+ 1,8
2.	Хитой	14,7	13,4	12,14	13,3	13,5	- 1,2
3.	Нидерландия	11,6	10,2	12,36	11,2	9,7	- 1,9
4.	Польша	7,27	8,7	7,95	6,4	9,5	+ 2,23
5.	Исроил	4,5	5,85	6,13	7,9	9,4	+ 4,9
6.	Испания	4,55	4	3,5	4,4	7,1	+ 2,55
7.	Эрон	1,92	2,7	3	3,44	4	+ 2,08
8.	Марокко	2,85	2,2	1,4	2,1	3,9	+ 1,05
9.	Украина	2,46	4,8	3,53	2,3	3,7	+ 1,24
10.	Озарбайжон	3,5	3,2	2,4	3,2	3,2	- 0,3
11.	Ўзбекистон	3,17	4,5	6,12	3,1	1,06	- 2,11
12.	Қирғизистон	3,63	3,2	2,2	0,9	0,3	- 3,33
13.	Тожикистон	1,6	1,45	2,14	0,6	0,3	- 1,3
14.	Бошқалар	20,05	13,4	16,23	23,95	15,36	- 4,69
	Жами:	100	100	100	100	100	
08-гурухга кирувчи ейишга яроқли мевалар ва ёнғок; цитрус мевалар қобиғи ва қовун пўчоғи							
1.	Эквадор	13,44	13,4	11,85	14,1	13,27	- 0,17
2.	Туркия	10,8	13,56	15,2	13,76	12,9	+ 2,1
3.	Польша	2,77	5,82	4,95	3,9	6,9	+ 4,13
4.	Испания	3,12	2,96	4,2	6,5	6,87	+ 3,75
5.	Хитой	6,56	5,97	4,8	4,05	4,7	- 1,86
6.	Аргентина	6,36	4,76	4,1	4,48	3,96	- 2,4
7.	Марокко	5,25	4,36	3,8	4,17	3,7	- 1,55
8.	Греция	1,34	1,36	2	2,66	3,6	+ 2,26
9.	Италия	2,47	2,49	2,9	3,7	3,5	+ 1,03
10.	Озарбайжон	3,23	2,93	2,5	2,4	3,5	+ 0,27
11.	Ўзбекистон	4,05	4,55	5,25	4,1	1,66	- 2,39
12.	Қирғизистон	4,46	3,3	1,74	0,2	0,06	- 4,4
13.	Тожикистон	1,98	2,76	1,8	0,3	0,05	- 1,93
14.	Бошқалар	34,17	31,78	34,9	35,68	35,33	+ 1,16
	Жами:	100	100	100	100	100	

Манба: Исследование рынка Сибирского Федерального Округа на доступ продукции из стран Центральной Азии. Отчет. –М.: М-Вектор Центральная Азия, 2013. carrec.net/userfiles/File/issledovanie_rynka_sfo_dlya_produkcii_iz_sa_russkiy_v1.pdf. -64 с. асосида муаллифлар томонидан ҳисобланган.

4. Испания – 429,9 млн. АҚШ долларига тенг, РФ жами жами импортнинг 6,87 %ини ташкил этади. 2008-2012 йилларда экспорт қиймати 3,08 мартага ошган.

5. Хитой – 293,2 млн. АҚШ долларига тенг, РФ жами жами импортнинг 4,7 %ини ташкил этади. 2008-2012 йилларда экспорт қиймати 0,2 %га ошган.

6. Аргентина – 248,1 млн. АҚШ долларига тенг, РФ жами жами импортнинг 3,96 %ини ташкил этади. 2008-2012 йилларда экспорт қиймати 12,6 %га камайган.

7. Марокко – 232,6 млн. АҚШ долларига тенг, РФ жами жами импортнинг 3,7 %ини ташкил этади. 2008-2012 йилларда экспорт қиймати 0,8 %га камайган.

8. Греция – 227,6 млн. АҚШ долларига тенг, РФ жами жами импортнинг 3,6 %ини ташкил этади. 2008-2012 йилларда экспорт қиймати 3,81 мартага ошган.

9. Италия – 217,8 млн. АҚШ долларига тенг, РФ жами жами импортнинг 3,5 %ини ташкил этади. 2008-2012 йилларда экспорт қиймати 97,6 %га ошган.

10. Озарбайжон – 217,7 млн. АҚШ долларига тенг, РФ жами жами импортнинг 3,5 %ини ташкил этади. 2008-2012 йилларда экспорт қиймати 51,1 %га ошган.

11. Ўзбекистон – 104,1 млн. АҚШ долларига тенг, РФ жами жами импортнинг 1,66 %ини ташкил этади. 2008-2012 йилларда экспорт қиймати 42,5 %га камайган.

12. Қирғизистон – 3,7 млн. АҚШ долларига тенг, РФ жами жами импортнинг 0,06 %ини ташкил этади. 2008-2012 йилларда экспорт қиймати 98,14 %га камайган.

13. Тожикистон – 3,5 млн. АҚШ долларига тенг, РФ жами жами импортнинг 0,05 %ини ташкил этади. 2008-2012 йилларда экспорт қиймати 96,0 %га камайган.

14. Бошқа мамлакатлар – 2 211,2 млн. АҚШ долларига тенг, РФ жами жами импортнинг 35,33 %ини ташкил этади. 2008-2012 йилларда экспорт қиймати 56,5 %га ошган.

Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, Россия мевалар бозорида 2012 йилда энг асосий ўринни Эквадор (13,27 %), Туркия (12,9 %), Польша (6,9 %), Испания (6,87 %), Хитой (4,7 %), Аргентина (3,96 %), Марокко (3,7 %), Греция (3,6 %), Италия (3,5 %), Озарбайжон (3,5 %) ва Ўзбекистон (1,66 %) эгаллаган.

2008-2012 оралигида Россиянинг мева бозорида ўзининг эгаллаган ўрнини мустаҳкамлаганлар сифатида Туркия (10,8 дан 12,9 %га), Польша (2,77 дан 6,9 %га), Испания (3,12 дан 6,87 %га), Греция (1,34 дан 3,6 %га), Италия (2,47 дан 3,5 %га), Озарбайжон (3,23 дан 3,5 %га) каби мамлакатларни келтириш мумкин бўлса, ўз позициясини қисман йўқотганлар сафига Эквадор (13,44 дан 13,27 %га), Хитой (6,56 дан 4,7 %га), Аргентина (6,36 дан 3,96 %га), Марокко (5,25 дан 3,7 %га), Ўзбекистон (4,05 дан 1,66 %га), Қирғизистон 4,46 дан 0,06 %га), Тожикистонни (1,98 дан 0,05 %га) қўшиш мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг мева-сабзавот экспорт қилиш борасидаги салоҳиятини таҳлил қилиш асосида шундай хулосага келиш мумкинки, истикболда республикамиз Россия учун аъло таъм, юқори сифат ва рақобатбардошлик кўрсаткичларига эга бўлган мева-сабзавотлар етказиб берувчи йирик экспортёр давлатга айланиши мумкин.

Ўҳл ва қайта ишланган мева-сабзавот маҳсулотлари анъанавий истеъмол бозорларининг қайта тикланиши ва кенгайиши Ўзбекистоннинг экспорт салоҳиятини оширишида асосий омиллардан ҳисобланади. МДХ мамлакатлари ичида ўҳл ва қайта ишланган мева-сабзавот маҳсулотларининг асосий ишлаб чиқарувчиси бўлган Ўзбекистонда мазкур соҳада улкан, етарли даражада фойдаланилмаётган салоҳият мавжуд.

МДХ фаолият юритаётган муддат давомида собиқ Иттифок ҳудудидаги иқтисодий муштараклик сезиларли даражада кучсизланди, кўплаб давлатлар анъанавий бўлиб қолган бозорларни эмас, кўпроқ узоқ хориж мамлакатларини мўлжаллай бошлашди. Оқибатда МДХ бозорларидаги улкан улуш бой берилди. Аслида ушбу давлатларнинг, айниқса, Марказий Осиё мамлакатларининг маҳсулотлари рақобатбардошлик даражаси Европа бозорлари учун анча паст. Бунга сабаб транспорт харажатларининг жуда юқорилиги ва ривожланган давлатлар бозоридаги юксак техник стандартлар шароитида ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотларимиз сифатининг пастлигидир.

Россия, Қозоғистон ва Беларусь томонидан ташкил этилган ягона Божхона Иттифоқи ҳудуди туфайли 2011-2014 йилларда мева-сабзавотларни Россияга тўғридан-тўғри экспорт қилиш ишлари анча мураккаблашган. Хусусан, Божхона иттифоқи мамлакатлари орқали транзит юк ташиш тарифларининг ошириб

юборилгани, чегарадан ўтиш чоғидаги карантин ва санитария талабларининг мураккаблиги ва РФнинг чакана савдо тармоқларига кичик партиядаги товарларни етказиб беришнинг норентабеллиги каби муаммолар бунга тўсиқ бўлмоқда.

Ўзбекистон учун РФ каби бир томондан улкан бозор сифимига эга, иккинчи томондан қўшни бўлгани учун транспорт ва коммуникация қулайликларига эга мамлакат бозорларини эгаллаш стратегик муҳим аҳамиятга эга. Гарчи айрим муаммолар мавжуд бўлса-да, кейинги йилларда Россия бозорларига мева-сабзавот маҳсулотларини экспорт қилиш ҳажми кенгайиб бормоқда. Айниқса, РФ томонидан қарама-қарши санкция сифатида Европанинг айрим мамлакатларидан озик-овқат импортига имбарго қўйилиши Ўзбекистон учун янги имкониятлар очиши мумкин. Жумладан, foodnewsweek.ru интернет-сайтининг Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги маълумотларига таяниб берган маълумотларига қараганда Ўзбекистондан 2015 йилда Россия Федерациясига 400,0 минг тонна мева-сабзавот маҳсулотлари экспорт қилиш кўзда тутилмоқда. Ўтган 2014 йилда бу кўрсаткич 250,0 минг тоннани ташкил этган эди. Мева-сабзавот маҳсулотлари экспортини кенгайтиришга Россия Федерацияси Президенти В.Путиннинг 2014 йил 10 декабрда Ўзбекистонга қилган расмий ташрифи чоғида асос солинган эди.

Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан тасдиқланган 2015 йилги мева-сабзавот маҳсулотлари экспорти прогноз-параметрларида умумий экспорт ҳажмини 600 минг тоннага етказиш кўзда тутилган. Ўсиш биринчи навбатда умумий экспортнинг 80%дан ортиги тўғри келадиган Россияга экспортни ошириш ҳисобига таъминланиши лозим.⁶⁰

Ўзбекистондан РФга мева-сабзавот маҳсулотларини экспорт қилувчилар биринчи навбатда бу улкан бозорнинг хусусиятларини, конъюнктурасини, РФда озик-овқат маҳсулотлари импортига қўйиладиган техник, экологик ва санитария талабларини, логистика ва божхонада расмийлаштирув тартиб-қоидаларини яхши ўрганишлари мақсадга мувофиқ.

Россия озик-овқат бозори Марказий Осиё ишлаб чиқарувчиларига ҳудудий жиҳатдан яқин жойлашгани транспорт харажатларини камайишига олиб келади ва бу Марказий Осиё

⁶⁰ www.foodnewsweek.ru/world/uzbekistan-gotov-velichit-eksport-produktov-v-rf.html

товарларининг рақобатбардошлигини оширади. Бошқа томондан Марказий Осиё давлатларидан Россияга кириб келадиган товарлар учун имтиёзли режимни яратилиши товарларнинг рақобатбардошлигини оширувчи иккинчи омил деб қараш мумкин.

Маълумотларга қараганда Марказий Осиё давлатларидан Россияга кириб келадиган “кўпчилик товарлар учун божхона тўловлари ва йиғимлар умуман йўқ. Маҳсулот етказиб берувчилар товарларни божхонадан ўтказганда фақат қўшимча қиймат солиғи ставкасини тўлайди холос. Шундай яхши божхона имтиёзлари яратилишига қарамай Россия бозорида Марказий Осиё ишлаб чиқарувчилари маҳсулотларининг улуши анча паст. Бунинг асосий сабаби – Марказий Осиё товарларининг бирламчи қиймати жуда юқори бўлгани учун улар Хитойдан, Жанубий-Ғарбий Осиёдан, Лотин Америкасидан ва ҳатто Европадан олиб келинадиган шунга ўхшаш товарлар билан рақобатлашиши маълум даражада қийин. Юқорида келтирилган давлатлар маҳсулотининг сифати юқори бўлишига қарамасдан таннархи бир қатор позициялар бўйича Марказий Осиё товарларининг таннархидан паст. Россия бозорида истемолчилар Марказий Осиё маҳсулотларини сотиб олишга тайёр лекин бунга глобал иқтисодиёт ва глобал рақобатнинг таъсири катта. Истемолчилар асосан арзон ва сифатли маҳсулотларни сотиб олишади. Марказий Осиё ишлаб чиқарувчилари маълум даражада рақобатчилардан орқада қолмоқда. Россия бозорига киришда яна бир муҳим омил - бу Россия компанияларининг сифатли, катта ҳажмда маҳсулот етказиб берувчилар билан ишлашни хоҳлашидир.

Таъкидлаш керакки, Россия Федерациясида Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига (МДХ) кирувчи давлатлардан ташқари барча давлатлар учун озик-овқат маҳсулотларига нисбатан юқори тарифлар ўрнатилган ва божхонадан ўтказиш жараёнида бюрократик тўсиқлар мавжуд. Ўзбекистон, Қозоғистон ва Тожикистон экспортчилари учун МДХ давлатлари тариф келишувига кўра, фақат қўшимча қиймат солиғи ўрнатилган⁶¹.”

Ўзбекистон Марказий Осиё ва қўшни минтақалар орасида мева-сабзавот етиштириш ҳамда улардан қайта ишланган маҳсулотларни ишлаб чиқариш, экспорт қилишда етакчи давлат ҳисобланади. Бу эса, мазкур минтақада рақобат афзаллигини

⁶¹ car-rec.net/userfiles/File/issledovanie_rynka_sfo_dlya_produkcii_iz_ca_russkiy_v1.pdf

вужудга келтиради. Ўзбекистон ҳудудий жиҳатдан яқин мамлакатларга мазкур турдаги маҳсулотларни экспорт қилишда сарфлаётган транспорт харажатлари ушбу ҳудудларга индустриал мамлакатларнинг экспортда транспорт харажатларига нисбатан паст. Дарҳақиқат, Ўзбекистон мева-сабзавотчилик мажмуаси маҳсулотларининг ҳудудий жиҳатдан яқин мамлакатлар бозорларида рақобатбардошлик даражасини оширишнинг улкан имкониятлари мавжуд. Бу айниқса, нисбатан паст транспорт харажатлари шароитида ишлаб чиқаришдан юқори самара олиш мумкин бўлган юқори талабга эга маҳсулотларга тегишли.

Ўзбекистоннинг экспорт салоҳиятининг ошишига ҳўл ва қайта ишланган мева-сабзавот маҳсулотлари анъанавий истеъмол бозорларининг қайта тикланиши ва кенгайиши яна бир омил бўлиб ҳисобланади. Бироқ ишлаб чиқариш ва экспорт ҳажмини таққослаганда, сотиш бозорлари салоҳиятидан тўлиқ фойдаланилмаётганлиги аниқ бўлади. Анъанавий ва жўғрофий яқинлиги, ўзбек маҳсулотларининг юқори сифатлилиги ва истеъмолчиларга танишлиги (мисол учун, “Ўзбек қовуни” бозорларда бренд сифатида ишлатилади ва шу ном остида Россия ёки бошқа мамлакатлар бозорида сотилади) каби омиллар Россия ва Қозоғистон бозорларида ўзбек экспортчиларининг иштирокини кенгайтириши мумкин.

Ўзбекистонда мева-сабзавот маҳсулотларини тайёрлаш, логистика ва маркетинг тизимларини тубдан такомиллаштиришга муҳтож. Бунга жуда кўп мисоллар келтириш мумкин. Улардан бири – гилос. Дунёда сифатли гилос етиштириш мумкин бўлган мамлакатлар сони унчалик кўп эмас ва Ўзбекистон улар қаторига киради. Гилоснинг энг яхши навлари Наманган ва Андижон вилоятларида етиштирилади. Лекин гилос ишлаб чиқаришда ягона бизнес тизими мавжуд эмас, етиштиришдан бошлаб токи экспортгача бўлган жараёнда ягона технологик занжир (агросаноат интеграцияси) ташкил қилинганлигига деярли мисол келтириб бўлмайди. Бу энг аввало мақсадли бозорлар билан барқарор алоқалар ва улар ҳақида маълумотлар мавжуд эмаслигида намоён бўлади. Москвада сифатли гилоснинг ҳар бир килограммини 2-3 доллардан сотиш мумкин. Лекин бу гилос қандай кўринишга эга бўлиши, уни қандай қилиб қадоқлаш ва ташиш лозимлиги энг асосий муаммони ташкил этади. Бунинг натижасида, одатда, жараён қуйидагича кечади: гилос деҳқон ва фермерлардан қандай

узилган бўлса (ювилмаган, бандлари билан, сараланмаган), шундай ҳолича улгуржи сотиб олинади, яшиқларга солиниб, транспортга юкланади ва шундай ҳолатда Россия бозорларига етказиб борилади.

Агар 2015 йил 1 сентябрдан бошлаб мева-сабзавотларни Ўзбекистондан фақат темир йўл ёки авиа транспортда ташиш мумкинлигини эътиборга оладиган бўлсак, маҳсулотни сақлаш учун зарурий ҳароратни ушлаб туриладиган махсус рефрижератор-вагонлар эмас, балки оддий вагондан фойдаланилса ва юк чегараларда туриб қолишлар билан бирга Москвагача қанча кунда етиб борилиши ҳисобга олинса, гилоснинг сифати Москвада сотилгунга қадар анча пасайиб бўлади, маҳсулотнинг бузилиш натижасидаги тўғридан-тўғри йўқотишлар бўлади. Бунинг устига Москва бозорларида бошқа мамлакатлар, масалан, Исроилдан олиб келинган ювилган, бандлари тозаланган ва целлофан пакетларга чиройли қадоқланган гилос сотилади.

Ўзбекистоннинг гилоси яхшироқ, йирикроқ ва мазали эканлиги ҳақида истаганча гапириш мумкин. Лекин гилосни яхшилаб чиройли қутиларда қадоқлаш, зарурий сифат ва санитария сертификатлари олиш, идишни маркировкалаш ва дизайнни харидорбоп қилмасдан туриб, харидорларни бунга ишонтириб бўлмайди. Умуман бу нафақат гилосга, балки узум ва бошқа меваларга ҳам тегишли.

Жаҳон бозорларида мустаҳкам ўрин эгаллаш учун қаттиқ рақобат кураши олиб борилади. Бунинг учун маркетинг тадқиқотларини ўтказиш, талабни ўрганиш, реклама қилиш, маҳсулотни сизжитишнинг илғор воситаларидан фойдаланиш, етказиб бериш учун шартномалар тузиш ва агар лозим бўлса, ўз манфаатларини судда ҳимоя қилишни талаб этади.

2.3. Европа Иттифоқи (ЕИ) мамлакатларининг озиқ-овқат бозорларига интеграциялашув шарт-шароитлари ва имкониятлари

Ўзбекистон агросаноат мажмуаси улкан экспорт салоҳиятига эга бўлиб, бу серкўёш заминда етиштирилаётган мева-сабзавот ва полиз маҳсулотлари ҳамда уларни қайта ишлаш натижасида олинган озиқ-овқат маҳсулотлари дунё бозорларида мустаҳкам ўрин эгаллаши мумкин. Мамлакатимизнинг табиий-иқлим шароити жаҳон бозорларида рақобатбардош бўлган мева ва сабзавотларни

етиштиришга имкон яратади. Бугунги кунда «биз дунёнинг 80 та давлатига 180 турдан ортиқ сархил мева-сабзавот ва уларни қайта ишлаш асосида тайёрланган маҳсулотларни экспорт қилмоқдамиз. Ўзбекистон ўрик, олхўри, узум, ёнғоқ, карам ва бошқа қўшлаб мева ва сабзавот маҳсулотларини экспорт қилиш ҳажми бўйича дунёда шундай маҳсулотларни етказиб берадиган ўнта етакчи давлат каторига киради»⁶².

www.ite-uzbekistan.uz интернет-сайтида Иқтисодиёт вазирлигининг матбуот маркази хабарига таяниб эълон қилинган маълумотларга қараганда кейинги 10 йилликда мамлакатимизда мева-сабзавот маҳсулотларини экспорт қилиш натурал ҳажмда 400 минг тоннадан 700 минг тоннага етган. Шунингдек, натурал ҳажмда ошиш билан бирга маҳсулот турларини кенгайтириш ҳисобига экспорт қиймати 18 баробарга ошган. Шу йиллар оралиғида мева-сабзавот ва узум маҳсулотларини қайта ишлаш ҳажми 4,2 мартага ошиб, 2004 йилдаги 557 минг тоннадан 2014 йилда 2 320 минг тоннага етган⁶³.

Ўзбекистон учун мева-сабзавот ва бошқа турдаги озиқ-овқат маҳсулотларини экспорт қилишнинг истиқболли йўналишларидан бири – бу улкан сиғимга эга бўлган Европа Иттифоқи (ЕИ) бозорларидир. ЕИ жаҳондаги энг йирик, ягона умумий бозор ҳисобланади. ЕИга экспорт қилувчилар бу йирик бозордан жуда ҳам унумли фойдаланиш имкониятига эга, чунки 28 та мамлакатда қарийб 500 миллионга яқин киши истиқомат қилади. ЕИга қуйидаги мамлакатлар аъзо ҳисобланади: Бельгия, Болгария, Чехия Республикаси, Дания, Германия, Эстония, Ирландия, Греция, Испания, Франция, Италия, Кипр, Латвия, Литва, Люксембург, Хорватия, Венгрия, Мальта, Нидерландия, Австрия Польша, Португалия, Руминия, Словения, Словакия Республикаси, Финландия, Швеция, Буюк Британия ва Шимолий Ирландия Бирлашган Қироллиги.

Кузатишлар шунини кўрсатадики, Ўзбекистон учун ЕИ бозорларини эгаллаш деярли янги йўналиш ҳисобланиб, бу борадаги ишлар эндигина бошланмоқда. Жумладан, 2011 йилда Ўзбекистондан жами хорижга экспортга чиқарилган ҳўл мева-сабзавотлар ҳажмида ЕИ мамлакатларидан Латвиянинг улуши 0,26 ва

⁶² Каримов И.А. «Ўзбекистонда озиқ-овқат дастурини амалга оширишнинг муҳим захиралари» мавзусидаги халқаро конференцияда сўзлаган нутқи. «Халқ сўзи» газетаси, 2014 йил 7 июнь.

⁶³ www.ite-uzbekistan.uz/vis/uzprint/rus/press/news.php?ELEMENT_ID=14009

Нидерландиянинг улуши 0,17 %ни ташкил этган бўлса⁶⁴, 2013 йилга келиб Латвиянинг улуши 0,54 %га ошгани⁶⁵ ҳолда ЕИга кирувчи бошқа мамлакатларнинг улуши сезиларли даражада бўлмаган ҳам.

Сўнгги йилларда республикамиз ҳукуматининг ҳўл, қурилган ва чуқур қайта ишланган мева-сабзавот маҳсулотларини экспортга чиқариш борасида олиб борилаётган мақсадли дастурлари доирасида ЕИга экспорт ҳажмини ошириш борасида бир қатор тадбирлар амалга оширилмоқда. Ўзбекистон ва Европада ўтказилаётган халқаро кўرғазмалар, ярмаркалар, анжуман ва форумларда ўзбек мева-сабзавот маҳсулотларининг рақобат устунликларини намоиш этиш орқали экспорт шартномалари тузишга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

ЕИ мамлакатларига мева-сабзавотлар ва озик-овқатлар экспорт қилишда Ўзбекистоннинг ЕИдаги энг асосий савдо ҳамкорларидан бири бўлган Латвиянинг денгиз портлари ва транспорт-логистика инфратузилмаларидан унумли фойдаланиш бўйича ҳукуматлараро келишувлар амалга оширилмоқда.

ЕИ бозорларига кириб бориш ва мустаҳкам ўрин эгаллаш энг аввало ўзбек маҳсулотларининг рақобат устунликлари ва имкониятларидан унумли фойдаланиш ҳамда заиф томонлари ва мавжуд хатарларни бартараф этиш билан мустаҳкам боғланган. Биз ушбу қўлланманиннг 1.2.-параграфида Ўзбекистон мева-сабзавот маҳсулотларининг рақобат устунликлари, заиф томонлари, имкониятлари ва хатарларини SWOT-таҳлили асосида ёритганмиз. Аммо, ЕИ бозорлари хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда амалга оширилган SWOT-таҳлили масаланиннг илмий-амалий ечимларини аниқлашда муҳим ўрин тутиши мумкин.

СРСПС лойиҳаси эксперти Франсуа Теоле томонидан 2004 йилда тайёрланган тақдимотда мамлакатимиз мева-сабзавот ва бошқа озик-овқат маҳсулотларининг ЕИ бозорларидаги рақобат устунликлари сифатида қуйидагилар келтирилган:

- қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари хомашё базасининг қатта салоҳиятга эгаллиги;
- йил давомидаги қулай иқлим ва нисбатан арзон ишчи кучи;

⁶⁴ Салимов Б.Т., Юсупов М.С., Юсупов А.С. Ўзбекистон агросаноат мажмуасининг жаҳон аграр ва озик-овқат бозорларига интеграциялашуви. Илмий монография. –Т.: Иқтисодиёт, 2013. -74 б.

⁶⁵ “Ўзмарказимпекс” ДАТСК маълумотлари

- ишга солинмаган резервларга эга қайта ишлаш саноати мавжудлиги;

- маҳсулотларни қадоклашнинг замонавий технологияларини қўллаш, экспортни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш пакети мавжудлиги ва бошқалар.

Ўзбек мева-сабзавот маҳсулотларининг ЕИ бозорларида рақобатлаша олишига тўсқинлик қилувчи заиф томонлари сифатида қуйидаги омиллар кўрсатиб ўтилган: маҳсулот таннархининг нисбатан юқорилиги; ердан чекланган тарзда фойдаланиш ҳуқуқини берувчи ижара тизими; маҳсулотларни тўхтовсиз мунтазам етказиб бериш имконияти пастлиги; маҳсулотларни европалик шериклар билан ҳамкорликда сотиш тизимини йўлга қўйилмаганлиги; денгиз портларига тўғридан-тўғри чиқиш имконияти мавжуд эмаслиги; форвард шартномаларининг мавжуд эмаслиги; ЕС бозорлари шарт-шароитларини тушуниш ва билиш бўйича кўникмаларнинг етишмаслиги.

Мавжуд хатарлар сифатида: бирламчи қайта ишлаш даражасининг пастлиги; ишлаб чиқариш қувватларидан тўлиқ фойдаланмаслик; юқори сифат учун кўп ҳақ тўлашга тайёр бўлмаган кўшни бозорларга боғлиқлик каби хусусиятлар келтирилади.

Шу билан бирга, ўзбек маҳсулотларини Европа бозорларига силжитишнинг истиқболдаги имкониятларини оширишда қуйидаги имкониятлардан фойдаланиш тавсия этилган: маҳсулотларни ишлаб чиқариш – сақлаш – қайта ишлаш – сотиш технологик занжири бўйича ривожлантириш; маҳсулотлар сифатини ошириш; табиий устунликдан фойдаланган ҳолда Европа бозорларига кириб боришни мақсад қилиб қўйиш; Европа бозорлари шарт-шароитларини яхши ўрганиш ва кузатиб бориш учун замонавий ахборот технологиялардан унумли фойдаланиш.

Франсуа Теоленинг ушбу тақдиротида кейинги йилларда ЕИ бозорларининг ривожланиш тенденциялари ва конъюнктурасидан келиб чиқиб, озик-овқатларга талабнинг қуйидаги хусусиятлари очиб берилган:

- қуритилган меваларга талабнинг ортиб бораётганлиги;

- ЕИнинг шарқий бозорларида помидорлар, полиз ва ошқовоқ маҳсулотларига талабнинг ортиб бораётганлиги;

- бодринг ва шафтоли бозорларига кириш имкониятларининг чекланганлиги, олма ва олхўри бозорларига кириш имкониятининг йўқлиги.

Ўзбекистоннинг Европа Иттифоқи озиқ-овқат бозорларига интеграциялашувига талабнинг ортиши билан бу соҳада илмий-амалий тадқиқотлар олиб боришга ва тавсиялар ишлаб чиқишга интилишлар кучайиб бормоқда. Бу йўналишда БМТ тараққиёт дастури, USAID, Германия ҳамкорлик ташкилоти, Ўзбекистон Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги, Ўзбекистон Савдо-саноат палатаси, “Ўздабиркорэкспорт” ИТСК, “Ўзстандарт” агентлигининг маҳсулот экспортига кўмаклашиш бюроси, “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари экспортини қўллаб-қувватлаш жамғармаси” каби экспортга кўмаклашувчи тузилмалар томонидан амалий қўлланмалар, тавсияномалар ва брошюралар тайёрланмоқда. Аммо, бу қўлланмалар, брошюралар ва тавсияларда асосан маҳсулотларни экспортга тайёрлаш, музокаралар олиб бориш ва шартномалар тузиш, турли сертификатлар олиш, божхона расмийлаштирувидан ўтказиш, юкларни суғурталаш ва транспортда ташиш каби масалаларга эътибор қаратилган.

ЕИ озиқ-овқат бозорлари конъюнктурасини, бу бозорларда маҳсулот сифати ва хавфсизлигига қўйиладиган техник, санитария, фитосанитария ва экологик талабларни, уларга кириб боришнинг ташкилий-иқтисодий шарт-шароитларини илмий асосда, аналитик жиҳатдан чуқур тадқиқ этишга қаратилган тадқиқотлар жуда кам. Аммо, бу талабларни чуқур ўрганмасдан туриб, юқори даражадаги истеъмол ва хавфсизлик талаблари билан яхши ҳимояланган ЕИ бозорларига кириб бориш мушкул. Шу сабабли бу борада илмий тадқиқотлар олиб бориш долзарб масалалардан ҳисобланади.

2015 йилда USAIDнинг “Худудий иқтисодий ҳамкорлик” лойиҳаси томонидан тайёрланган “Хўл мевалар, сабзавотлар, қуруқ мевалар ва бошқа маҳсулотларни Ўзбекистондан Латвияга ҳамда Европа Иттифоқи мамлакатларига экспорт қилишни ривожлантириш имкониятлари таҳлили ва амалий тавсиялар” номли ҳисоботида бу масалага оид жиддий таҳлилий-ахборот маълумотлари ҳамда тавсиялар келтирилган. Ушбу ҳисоботда келтирилган маълумотларга қараганда, ЕИга экспорт қилиш учун Ўзбекистонда ишлаб чиқарилаётган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларидан энг истикболли ва манфаатлилари хўл мевалар, қуритилган мевалар, ёнғоқ ва қовун ҳисобланади. Кейинги 5 йилда ушбу маҳсулотларга ЕИ бозорларида талаб 26,5 %га ошиб, 2010 йилда 38 675,184 млн. доллардан 2014 йилда 48 913,813 млн. долларга етган (14-чизма).

14-чизма. ЕИ мамлакатларига ташқаридан хўл мевалар, қуритилган мевалар, ёнғоқ ва қовун-тарвуз импорт қилиш динамикаси, млн. АҚШ долларида⁶⁶

ЕИда хўл ва қуритилган мевалар, ёнғоқ ва қовун-тарвуз импорт қилиш ҳажми ўсиб бориш динамикасига эга бўлмоқда. Маълумотларга қараганда, ЕИ га кирувчи 28 мамлакатлар бўйича 2014 йилда жами 48 913,81 млн. АҚШ долларига тенг HS-08 гуруҳига кирувчи хўл ва қуритилган мевалар, ёнғоқ ва қовун-тарвуз импорт қилинган. Бу кўрсаткич 2010 йилда 38 675,18 млн. АҚШ долларига тенг бўлган эди ва шу вақт оралиғида абсолют ўсиш 10 238,63 млн. АҚШ долларини ёки 26,5 %ни ташкил этди. Шу йиллар оралиғида ўсиш кўрсаткичи Руминияда 96,4, Латвияда 50,6, Нидерландияда 50,6, Литвада 43,5, Испанияда 37,8, Хорватияда 33,3, Болгарияда 32,1, Австрияда 30,5, Польшада 28,5, Италияда 26,8, Финландияда 26,2, Буюк Британияда 25,5, Словенияда 24,5, Германияда 23,03, Францияда 21,0 ва Чехияда 6,0 %га тенг бўлган бўлса, ЕИ мамлакатларидан фақат Мальта (23,8 %), Грецияда (4,0 %), Кипр (3,3 %) ва Португалияда (1,9 %) импорт ҳажми қисқариши кузатишган (45-жадвал).

Европа Иттифоқига аъзо мамлакатларда HS-08 гуруҳига кирувчи хўл ва қуритилган мевалар, ёнғоқ ва қовун-тарвуз импорт қилиш ҳажмининг ўсиш тенденцияси фақат аҳоли сонининг ўсиши ҳисобига юз бераётгани йўқ.

⁶⁶ Проект USAID по региональному экономическому сотрудничеству: Анализ возможностей развития экспорта и практические рекомендации по экспорту свежих фруктов, овощей, сухофруктов и другой продукции из Узбекистана в Латвию и страны Европейского Союза. www.car-rec.net

ЕИ мамлакатлари кесимида ҳўл ва қуритилган мевалар, ёнғок ва қовун-тарвўз импорт қилиш ҳажми, млн. АҚШ долларарида

ЕИ-28 импортёр мамлакатлари	2010 йил	2011 йил	2012 йил	2013 йил	2014 йил	2014 й. 2010 й.га нис., %да
Европа Иттифоқи (ЕИ-28) жами	38675,18	42649,36	41048,57	46790,22	48913,81	126,5
Германия	8264,65	9077,16	8364,12	10063,3	10168,69	123,03
Нидерландия	4483,74	5401,12	5278,54	5950,82	6754,02	150,6
Буюк Британия	4918,42	5482,61	5365,61	5787,56	6174,11	125,5
Франция	4367,72	4523,12	4717,81	5306,73	5285,34	121,0
Бельгия	3411,09	3698,76	3513,71	4041,12	3850,84	112,9
Италия	2762,49	3075,44	2822,35	3269,11	3504,29	126,8
Испания	1968,34	2103,16	2023,38	2402,52	2714,31	137,8
Польша	1229,97	1376,22	1258,68	1473,81	1580,03	128,5
Австрия	933,37	1 008,14	976,21	1091,1	1217,68	130,5
Швеция	945,69	1 050,87	1073,94	1161,48	1196,6	126,5
Дания	703,54	730,09	710,02	739,26	774,02	110,0
Литва	459,15	575,88	648,95	720,29	658,88	143,5
Португалия	675,89	650,44	580,92	710,76	663,31	98,1
Чехия	648,56	682,14	641,35	698,36	687,5	106,0
Финландия	403,73	475,76	454,09	497,68	509,44	126,2
Ирландия	361,75	395,8	426,83	440,9	465,53	128,7
Руминия	230,45	251,23	301,38	390,63	452,62	196,4
Греция	395,0	377,5	318,63	345,17	379,31	96,0
Словакия	274,76	296,74	294,57	323,38	346,23	126,0
Венгрия	238,29	291,85	237,71	242,47	279,63	117,3
Люксембург	249,21	223,49	182,05	203,55	256,0	102,7
Словения	186,68	195,58	178,17	202,55	232,35	124,5
Латвия	139,89	172,67	177,87	185,6	210,63	150,6
Хорватия	146,0	164,0	164,77	182,18	194,65	133,3
Болгария	117,94	150,82	139,56	149,77	155,86	132,1
Эстония	94,68	118,22	117,11	113,68	113,33	119,7
Кипр	59,57	60,49	47,76	51,94	57,63	96,7
Мальта	40,62	40,06	32,45	44,5	30,97	76,2

Манба: Проект USAID по региональному экономическому сотрудничеству: Анализ возможностей развития экспорта и практические рекомендации по экспорту свежих фруктов, овощей, сухофруктов и другой продукции из Узбекистана в Латвию и страны Европейского Союза. www.car-rec.net, -9 с. асосида тузилган.

Википедиянинг Евростат маълумотларига таяниб берган маълумотларига қараганда ЕИ-28 бўйича аҳоли сонининг йиллик ўсиши суръати 2014 йил 1 январда 2013 йил 1 январга нисбатан 0,35, 2015 йил 1 январда эса 2014 йил 1 январга нисбатан 0,21 %ни ташкил этган. Шу даврга нисбатан аҳоли сонининг ўсиш кўрсаткичлар мос равишда Германияда +0,5 ва +0,3 %ни, Буюк Британияда +0,7 ва +0,65 %ни, Францияда +0,42 ва +0,44 %ни, Италияда +1,84 ва +0,02 %ни, Нидерландияда +0,3 ва +0,42 %ни, Бельгияда +0,38 ва +0,49 %ни, Швецияда +0,93 ва +1,06 %ни, Австрияда +0,65 ва 0,92 %ни, Данияда +0,26 ва +0,75 %ни, Финландияда +0,45 ва +0,38 %ни, Словакияда +0,09 ва +0,1 %ни, Ирландияда +0,31 ва +0,44 %ни, Словенияда +0,11 ва +0,09 %ни, Люксембургда +2,35 ва +2,42 %ни, Мальтада +0,95 ва +0,93 %ни ташкил этган бўлса, аҳоли сонининг камайиш суръатлари мос равишда Испанияда -0,46 ва -0,16 %ни, Польшада -0,12 ва -0,03 %ни, Руминияда -0,36 ва -0,43 %ни, Грецияда -0,59 ва -1,05 %ни, Португалияда -0,57 ва -0,5 %ни, Венгрияда -0,32 ва -0,29 %ни, Болгарияда -0,53 ва -0,60 %ни, Хорватияда -0,36 ва -0,51 %ни, Литвада -0,96 ва -0,75 %ни, Латвияда -1,10 ва -0,77 %ни, Эстонияда -0,33 ва -0,19 %ни, Кипрда -0,91 ва -1,28 %ни ташкил этган (46-жадвал). Кўриниб турибдики, ЕИнинг 12 та мамлакатада аҳоли сонининг камайиш тенденцияси кузатилаётган бўлса, қолган 16 тасида ҳам йиллик ўсиш суръатлари 1 %га ҳам етмайди (Швеция - 1,06 % ва Люксембургдан - 2,42 % ташқари).

Юқорида келтирилган маълумотларни таҳлил этиш шуни кўрсатадики, ЕИ бўйича аҳолининг ўртача йиллик ўсиши суръати +0,35 ва +0,21 % атрофида бўлган шароитда 2010-2014 йиллар оралиғида HS-08 гуруҳига кирувчи хўл ва қуритилган мевалар, ёнғоқ ва қовун-тарвуз импортига талабнинг 26,5 %га ошиши ЕИ бозорларининг талаб барқарор ўсаётган, истикболли бозорлардан эканини кўрсатади.

ЕИ мамлакатларига Ўзбекистондан мева-сабзавот маҳсулотларини экспортга чиқаришда унга аъзо мамлакатлардаги аҳоли сонидан келиб чиқиб қўйидагиларга эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ: озиқ-овқат бозорлари сифими; бозор конъюнктураси ва ундаги рақобат муҳити; озиқ-овқат маҳсулотлари сифати ва хавфсизлигига қўйиладиган талаблар; ҳар бир мамлакатда яшовчи аҳолининг даромадлари, турмуш тарзи ва истеъмол хусусиятлари; солиқлар ва божхона тўловлари миқдори ва бошқалар

**Европа Иттифокига аъзо мамлакатларда аҳоли сонининг
ўсиши динамикаси**

№	Мамлакатлар	Аҳоли сони (01.01.2015 й.га)	Ўиллик ўсиш (+), камайиш (-), %ода	Аҳоли сони (01.01.2014 й.га)	Ўиллик ўсиш (+), камайиш (-), %ода	Аҳоли сони (01.01.2013 й.га)
1.	Германия	81 174 000	+ 0,50	80 767 463	+ 0,30	80 523 746
2.	Буюк Британия	64 767 115	+ 0,65	64 351 155	+ 0,70	63 905 297
3.	Франция	64 204 247	+ 0,44	63 920 247	+ 0,42	63 652 034
4.	Италия	60 795 612	+ 0,02	60 782 668	+ 1,84	59 685 227
5.	Испания	46 439 864	- 0,16	46 512 199	- 0,46	46 727 890
6.	Польша	38 005 614	- 0,03	38 017 856	- 0,12	38 062 535
7.	Руминия	19 861 408	- 0,43	19 947 311	- 0,36	20 020 074
8.	Нидерландия	16 900 726	+ 0,42	16 829 289	+ 0,30	16 779 575
9.	Бельгия	11 258 434	+ 0,49	11 203 992	+ 0,38	11 161 642
10.	Греция	10 812 467	- 1,05	10 926 807	- 0,59	10 991 400
11.	Чехия	10 538 275	+ 0,25	10 512 419	- 0,04	10 516 125
12.	Португалия	10374822	- 0,5	10 427 301	- 0,57	10487289
13.	Венгрия	9 849 000	- 0,29	9 877 365	- 0,32	9 908 798
14.	Швеция	9 747 355	+ 1,06	9 644 864	+ 0,93	9 555 893
15.	Австрия	8 584 926	+ 0,92	8 506 889	+ 0,65	8 451 860
16.	Болгария	7 202 198	- 0,60	7 245 677	- 0,53	7 284 552
17.	Дания	5 659 715	+ 0,75	5 617 345	+ 0,26	5 602 628
18.	Финландия	5 471 753	+ 0,38	5 451 270	+ 0,45	5 426 674
19.	Словакия	5 421 349	+ 0,10	5 415 949	+ 0,09	5 410 836
20.	Ирландия	4 625 885	+ 0,44	4 605 501	+ 0,31	4 591 087
21.	Хорватия	4 225 316	- 0,51	4 246 809	- 0,36	4 262 140
22.	Литва	2921262	- 0,75	2 943 472	- 0,96	2 971 905
23.	Словения	2 062 874	+ 0,09	2 061 085	+ 0,11	2 058 821
24.	Латвия	1 986 096	- 0,77	2 001 468	- 1,10	2 023 825
25.	Эстония	1 313 271	- 0,19	1 315 819	- 0,33	1 320 174
26.	Кипр	847 008	- 1,28	858 000	- 0,91	865 878
27.	Люксембург	562 958	+ 2,42	549 680	+ 2,35	537 039
28.	Мальта	429 344	+ 0,93	425 384	+ 0,95	421 364
	ЕИ-28 жами	506 042 894	+ 0,21	504 965 284	+ 0,35	503 206 308

Манба: www.wikipedia.org/wiki/Список_государств_членов_Европейского_союза_по_численности_населения

Айниқса, мамлакатлар кесимида уларнинг ЕИ бозорларига умумий импортдаги улушини таҳлил этиш муҳимдир. Таҳлиллар шуни кўрсатадики. ЕИ мамлакатлари ичида HS-08 гуруҳига кирувчи хўл ва қуртилган мевалар, ёнғоқ ва қовун-тарвуз импорти бўйича энг йирик импортер-мамлакатлар сафига Германия (10 168,69 млн. АҚШ доллари), Нидерландия (6 754,02 млн. АҚШ доллари), Буюк Британия (6 174,11 млн. АҚШ доллари), Франция (5 285,34 млн. АҚШ доллари), Бельгия (3 850,84 млн. АҚШ доллари), Италия (3 504,29 млн. АҚШ доллари), Испания (2 714,31 млн. АҚШ доллари), Польша (1 580,03 млн. АҚШ доллари), Австрия (1 217,68 млн. АҚШ доллари) ва Швецияни (1 196,6 млн. АҚШ доллари) киритиш мумкин. 2014 йилда шу маҳсулотлар тури бўйича ЕИ жами импортида Германиянинг улуши 20,8 %ни ташкил этган бўлса, кейинги ўринларда Нидерландия (13,8 %), Буюк Британия (12,6 %), Франция (10,8 %), Бельгия (7,9 %), Италия (7,16 %), Испания (5,55 %), Польша (3,23 %), Австрия (2,5 %), Швеция (2,45 %), Дания (1,6 %), Чехия (1,4 %), Португалия (1,36 %), Литва (1,35 %) ва Финландия (1,04 %) мамлакатлари ЕИ мева бозорининг нисбатан юқори улушини эгаллаб турибди. Қолган ЕИ мамлакатларининг импортдаги улуши 1 %дан камни ташкил этади (47-жадвал).

Шу нарсага эътиборни қаратиш жоизки, 2010-2014 йиллар оралиғида кўрсатиб ўтилган маҳсулот турларини импорт қилишда мамлакатларнинг ЕИда эгаллаган улуши унчалик кўп ўзгармаган. Хусусан, шу давр оралиғида Нидерландиянинг эгаллаган улуши 11,6 дан 13,8 %га (+2,2 п.), Италияники 7,14 дан 7,16 %га (+ 0,02 п.), Испанияники 5,08 дан 5,55 %га (+ 0,47 п.), Польшаники 3,18 дан 3,23 %га (+ 0,05 п.), Австрияники 2,4 дан 2,5 %га (+ 0,1 п.), Швецияники 2,44 дан 2,45 %га (+ 0,01 п.), Литваники 1,18 дан 1,35 %га (+ 0,17 п.) ошган бўлса, Германиянинг эгаллаган улуши 21,37 %дан 20,8 %га (– 0,57 п.), Буюк Британияники 12,7 дан 12,6 %га (–0,1 п.), Францияники 11,3 дан 10,8 %га (– 0,5 п.), Бельгияники 8,8 %дан 7,9 %га (– 0,9 п.), Данияники 1,8 дан 1,6 %га (– 0,2 п.), Чехияники 1,68 дан 1,4 %га (– 0,28 п.), Португалияники 1,74 дан 1,36 %га (– 0,38 п.) камайган. Бу кўрсаткичлар бошқа мамлакатлар бўйича ҳам унчалик ўзгармаган.

ЕИ озиқ-овқат бозорларини таҳлил этишда лозим бўлган яна бир жиҳат—бу импорт таркибинини маҳсулот турлари бўйича ўрганиб чиқишдир.

**ЕИга ҳўл ва қуритилган мевалар, ёнғоқ ва қовун-гарвуз
импорт қилиш ҳажмининг аъзо мамлакатлар кесимида улуши,
жамига нисбатан %да**

ЕИ-28 импортер мамлакатлари	2010 йил	2011 йил	2012 йил	2013 йил	2014 йил	2014 й. 2010 й.га нис. ўсиш (+), камайиш (-), пунктда
Европа Иттифоқи (ЕИ-28) жами	100	100	100	100	100	
Германия	21,37	21,28	20,37	21,5	20,8	- 0,57
Нидерландия	11,6	12,7	12,86	12,7	13,8	+ 2,2
Буюк Британия	12,7	12,85	13,07	12,37	12,6	- 0,1
Франция	11,3	10,6	11,5	11,34	10,8	- 0,5
Бельгия	8,8	8,7	8,56	8,64	7,9	- 0,9
Италия	7,14	7,2	6,87	7,0	7,16	+ 0,02
Испания	5,08	4,93	4,93	5,13	5,55	+ 0,47
Польша	3,18	3,22	3,07	3,15	3,23	+ 0,05
Австрия	2,4	2,36	2,38	2,33	2,5	+ 0,1
Швеция	2,44	2,46	2,6	2,48	2,45	+ 0,01
Дания	1,8	1,7	1,73	1,6	1,6	- 0,2
Чехия	1,68	1,6	1,56	1,5	1,4	- 0,28
Португалия	1,74	1,52	1,4	1,52	1,36	- 0,38
Литва	1,18	1,35	1,58	1,54	1,35	+ 0,17
Финландия	1,04	1,1	1,1	1,06	1,04	-
Ирландия	0,93	0,92	1,04	0,94	0,95	+ 0,02
Руминия	0,6	0,6	0,73	0,83	0,9	+ 0,3
Греция	0,9	0,9	0,8	0,73	0,8	- 0,1
Словакия	0,7	0,7	0,72	0,7	0,7	-
Венгрия	0,6	0,68	0,6	0,52	0,57	- 0,03
Люксембург	0,64	0,52	0,44	0,43	0,5	- 0,14
Словения	0,5	0,46	0,43	0,43	0,5	-
Латвия	0,36	0,4	0,43	0,4	0,43	+ 0,07
Хорватия	0,37	0,38	0,4	0,4	0,4	+ 0,03
Болгария	0,3	0,35	0,33	0,32	0,3	-
Эстония	0,24	0,28	0,28	0,24	0,23	- 0,01
Кипр	0,15	0,14	0,12	0,1	0,12	- 0,03
Мальта	0,1	0,1	0,1	0,1	0,06	- 0,04

Манба: Проект USAID по региональному экономическому сотрудничеству: Анализ возможностей развития экспорта и практические рекомендации по экспорту свежих фруктов, овощей, сухофруктов и другой продукции из Узбекистана в Латвию и страны Европейского Союза. www.sag-rec.net, -9 с. асосида муаллифлар томонидан ҳисобланган.

Бу ўзбек экспортчиларига ЕИ бозорларида қандай турдаги маҳсулотларга талаб кўп эканлигини билишга имкон беради (48-жадвал).

48-жадвал

ЕИ мамлакатларига ҳўл ва қуритилган мевалар, ёнғоқ ва қовун-тарвузнинг HS-08* гуруҳи кесимида импорт қилиш ҳажми, млн. АҚШ долларарида

Маҳсулот коди	Маҳсулот тури	2012 йил	2013 йил	2014 йил	2014 й.га 2012 й.га нис.,%да
	ЕИга умумий импорт	40697,32	46267,21	47472,53	116,6
'0802	Бошқа жойда кўрсатилмаган ёнғоқ	5 170,48	6 298,24	7 352,05	142,2
'0805	Ҳўл ва қуритилган цитрус мевалар	6 120,11	7 060,21	6 741,8	110,2
'0803	Ҳўл ва қуритилган бананлар	5 836,68	6 528,37	6 698,2	114,8
'0806	Ҳўл ёки қуритилган узум	4 176,38	4 500,24	4 602,15	110,2
'0810	Бошқа жойда кўрсатилмаган ҳўл мевалар	3 881,58	4 266,0	4 532,21	116,8
'0804	Хурмо, анжир, ананас, манго, авокадо, гуава	2 990,19	3 421,62	3 946,26	131,9
'0808	Ҳўл олма, нок ва беҳи	3 823,58	4 661,51	3 787,72	99,1
'0809	Ҳўл ўрик, гилос, шафтоли, нектарлар, олхўри ва тоғолча	2 500,35	2 878,6	2 614,54	104,6
'0811	Музлатилган мева ва ёнғоқ	2 399,22	2 539,0	2 400,83	100,1
'0807	Ҳўл қовун-тарвuz ва папайя	1 587,06	1 813,35	1 880,1	118,5
'0801	Бразилия ёнғоғи, кешью ва кокос ёнғоғи	1 270,73	1 221,79	1 629,55	128,2
'0813	Қуруқ мевалар	833,97	962,53	1 171,44	140,5
'0812	Бирламчи консерваланган мева ва ёнғоқлар (бевосита ишлатишга яроқсиз)	73,6	75,27	73,07	99,3
'0814	Цитрус мевалар ва қовун-тарвuz пўстлоғи	33,4	40,47	42,6	127,5

* товарларни кодлаштиришнинг ягона халқаро уйғунлаштирилган тизими бўйича.

Манба: Проект USAID по региональному экономическому сотрудничеству: Анализ возможностей развития экспорта и практические рекомендации по экспорту свежих фруктов, овощей, сухофруктов и другой продукции из Узбекистана в Латвию и страны Европейского Союза. www.car-rec.net, -10 с. асосида тузилган.

Таҳлилларнинг кўрсатишича, 2012-2014 йилларда ЕИ озиқ-овқат бозорларида ёнғоққа талаб 42,2, ҳўл ёки қуритилган узумга (майиз) 10,2, ҳўл меваларга 16,8, ҳўл ўрик, гилос, шафтоли, нектарлар, олхўри ва тоғолчага 4,6, ҳўл қовун-тарвуз ва папайяга 18,5, қуруқ меваларга 40,5 %га ошган.

ЕИ озиқ-овқат бозорларида HS-08 гуруҳига қирувчи маҳсулот турларининг жами импортдаги улуши 49-жадвалда келтирилган.

49-жадвал

ЕИ мамлакатларига импорт қилинган ҳўл ва қуритилган мевалар, ёнғоқ ва қовун-тарвузнинг HS-08* гуруҳи кесими бўйича улуши, %да

Маҳсулот коди	Маҳсулот тури	2012 йил	2013 йил	2014 йил	2014 й. 2012 й.га нисб. ўсиш (+), камайиш (-), пунктда
	ЕИга умумий импорт	100	100	100	
'0802	Бошқа жойда кўрсатилмаган ёнғоқ	12,7	13,6	15,5	+ 2,8
'0805	Ҳўл ва қуритилган цитрус мевалар	15,03	15,25	14,2	- 0,83
'0803	Ҳўл ва қуритилган бананлар	14,34	14,1	14,1	- 0,24
'0806	Ҳўл ва қуритилган узум	10,26	9,73	9,7	- 0,56
'0810	Бошқа жойда кўрсатилмаган ҳўл мевалар	9,54	9,22	9,55	+ 0,01
'0804	Хурмо, анжир, ананас, манго, авокадо, гуава	7,34	7,4	8,3	+ 0,96
'0808	Ҳўл олма, нок ва беҳи	9,4	10,1	8	- 1,4
'0809	Ҳўл ўрик, гилос, шафтоли, нектарлар, олхўри ва тоғолча	6,14	6,22	5,5	
'0811	Музлатилган мевалар ва ёнғоқ	5,9	5,49	5,05	- 0,85
'0807	Ҳўл қовун-тарвуз ва папайя	3,9	3,92	3,96	+ 0,06
'0813	Қуруқ мевалар	2,05	2,08	2,47	+ 0,42

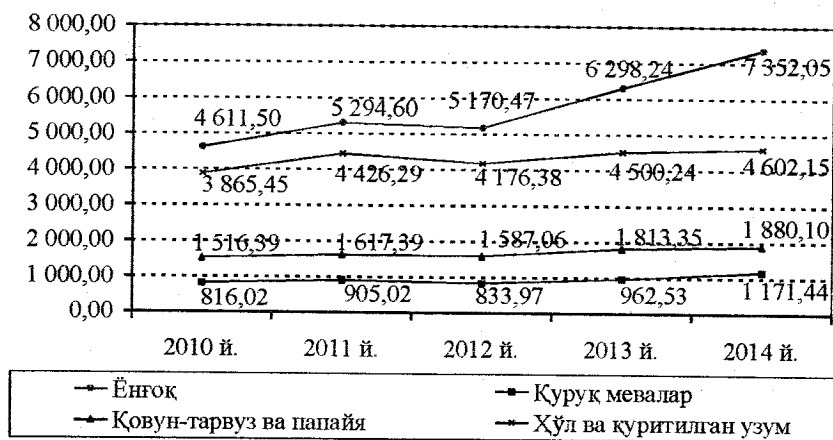
* товарларни кодлаштиришнинг ягона халқаро уйғунлаштирилган тизими бўйича.

Манба: Проект USAID по региональному экономическому сотрудничеству: Анализ возможностей развития экспорта и практические рекомендации по экспорту свежих фруктов, овощей, сухофруктов и другой продукции из Узбекистана в Латвию и страны Европейского Союза. www.car-rec.net, -10 с. асосида муаллифлар томонидан ҳисобланган.

2014 йилда жами импортда ёнғокнинг улуши 15,5, ҳўл ва қуритилган бананлар 14,1, ҳўл ва қуритилган узум (майиз) 9,7, ҳўл мевалар 9,55, хурмо, анжир, ананас, манго, авокадо, гуадалалар 8,3, ҳўл олма, нок ва беҳилар 8,0, ҳўл ўрик, гилос, шафтоли, олхўри ва тоғолчалар 5,5, қурук мевалар 2,47 %ни ташкил этган.

Бу маълумотлар шундан дарак берадики, ЕИ озиқ-овқат бозорларида ёнғок, хурмо, анжир, ҳўл қовун-тарвуз, ҳўл ва қуритилган узум (майиз), айниқса қурук меваларга талаб барқарор сурьатлар билан ўсиб бормоқда. Шунингдек, ҳўл олма, нок, беҳи, ўрик, гилос, шафтоли, олхўри ва тоғолчалар ҳам ЕИ бозорининг нисбатан йирик сегментини ташкил этмоқда.

Ўтган 2010-2014 йилларда ЕИ озиқ-овқат бозорларида айниқса ёнғок (4 611,5 млн.дан 7 352,05 млн. АҚШ долларига), ҳўл ва қуритилган узум (3 865,45 млн.дан 4 602,15 млн. АҚШ долларига), қовун-тарвуз ва папайя (1 516,39 млн.дан 1 880,1 млн. АҚШ долларига) ва қурук меваларга (816,02 млн.дан 1 171,44 млн. АҚШ долларига) талаб ўсиб бориш тенденциясига эга (15-чизма).

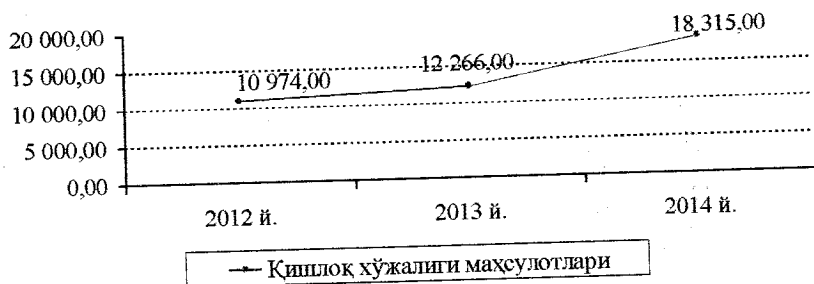

15-чизма. ЕИ мамлакатларига ҳўл ва қуритилган мевалар, ёнғок ва тарвуз-қовун импорт қилиш динамикаси⁶⁷, млн. АҚШ долларарида

⁶⁷ Манба: Проект USAID по региональному экономическому сотрудничеству: Анализ возможностей развития экспорта и практические рекомендации по экспорту свежих фруктов, овощей, сухофруктов и другой продукции из Узбекистана в Латвию и страны Европейского Союза. www.car-rec.net, -11-12 с. асосида тузилган

Европа Иттифоқи озиқ-овқат бозорларини умумий тарзда таҳлил этиш билан бирга, айнан Ўзбекистондан бу бозорларда экспортга чиқарилаётган маҳсулотлар ҳажми ва таркиби, экспорт географиясининг ЕИга аъзо мамлакатлар кесимида ўрганиш мақсадга мувофиқ.

Маълумотларга қараганда, Ўзбекистондан ЕИ мамлакатларига HS-08 гуруҳига кирувчи ҳўл ва қуритилган мевалар, ёнғоқ ва қовун-тарвуз экспорт қилиш ҳажми ўсиб бориш динамикасига эга бўлмоқда. Жумладан, агар 2012 йилда бу кўрсаткич 10 974,0 млн АҚШ долларига тенг бўлган бўлса, 2014 йил якунида 18 315,0 млн. АҚШ долларига етган ёки абсолют ўсиш 7 341,0 млн. АҚШ долларини ёки 66,9 %ни ташкил этган (16-чизма).

16-чизма. Ўзбекистондан ЕИ мамлакатларига ҳўл мевалар, қуритилган мевалар, ёнғоқ ва қовун-тарвуз экспорт қилиш динамикаси⁶⁸, минг АҚШ долларига

Афсуски, ЕИга қилинган HS-08 гуруҳига кирувчи маҳсулотлар жами импортида Ўзбекистоннинг улуши жуда паст кўрсаткични ташкил этмоқда. Қуйида келтирилган 50-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, 2012-2014 йиллар давомида ЕИ-28 га Ўзбекистондан ушбу маҳсулот турларини умумий импорт қилиш қиймати 66,9 %га ошган бўлса-да, шу давр оралиғида ЕИга ташқаридан қилинган жами импортда Ўзбекистоннинг улуши 0,03 дан 0,04 %га ошган. Аммо, бу кўрсаткич мева-сабзавотчилик соҳасида улкан салоҳиятга эга мамлакатимиз учун етарли эмас.

⁶⁸ Манба: Проект USAID по региональному экономическому сотрудничеству: Анализ возможностей развития экспорта и практические рекомендации по экспорту свежих фруктов, овощей, сухофруктов и другой продукции из Узбекистана в Латвию и страны Европейского Союза. www.car-rec.net, -13 с. асосида тузилган

HS-08 гуруҳига кирувчи маҳсулотлар турлари бўйича қарайдиган бўлсак, 2012-2014 йиллар оралиғида Ўзбекистондан ЕИга ҳўл ва қуритилган узум (майиз) экспорти қиймати 9,0 %га, қуруқ мевалар 296,3 %га, ёнғоқ 225,1 %га, ҳўл қовун-тарвуз 41,5 %га, ҳўл ўрик, гилос, шафтоли, нектарлар, олхўри ва тоғолча 450,0 %га ошганлиги ижобий натижадир (50-жадвал).

50-жадвал

ЕИ мамлакатларига Ўзбекистондан импорт қилинган ҳўл ва қуритилган мевалар, ёнғоқ ва қовун-тарвузнинг HS-08* гуруҳи кесимида қиймати, млн. АҚШ доллариди

Маҳсулот коди	Маҳсулот тури	ЕИ-28 га Ўзбекистондан импорт қиймати			
		2012 йил	2013 йил	2014 йил	2014 й. 2012 й.га нис., %да
	ЕИ-28 га тапқаридан умумий импорт қиймати	40 697,3	46 267,2	47 472,5	116,7
	ЕИ-28 га Ўзбекистондан умумий импорт қиймати	10,974	12,266	18,315	166,9
	Жами импорт қийматида Ўзбекистоннинг улуши, %да	0,03	0,03	0,04	
Шу жумладан, Ўзбекистондан ЕИ-28 га маҳсулот турлари бўйича импорт					
'0806	Ҳўл ва қуритилган узум	7,884	8,126	8,597	109,0
'0813	Қуруқ мевалар	1,507	1,024	5,973	396,3
'0802	Бошқа жойда кўрсатилмаган ёнғоқ	0,836	2,363	2,718	325,1
'0807	Ҳўл қовун-тарвуз	0,718	0,750	1,016	141,5
'0809	Ҳўл ўрик, гилос, шафтоли, олхўри ва тоғолча	0,002	0,002	0,011	550,0
'0810	Бошқа жойда кўрсатилмаган ҳўл мевалар	0,027	0,001	-	

* товарларни кодлаштиришнинг ягона халқаро уйғунлаштирилган тизими бўйича.

Манба: Проект USAID по региональному экономическому сотрудничеству: Анализ возможностей развития экспорта и практические рекомендации по экспорту свежих фруктов, овощей, сухофруктов и другой продукции из Узбекистана в Латвию и страны Европейского Союза. www.car-rec.net, -13-14 с. асосида тuzилган.

Ўзбекистондан ЕИ мамлакатларига жами экспорт таркибида хўл ва қуритилган узум (46,94 %), куруқ мевалар (32,6 %), ёнғоқ (14,84 %) ва хўл қовун-тарвуз (5,55 %) ташкил этган. Кейинги йилларда мамлакатимиздан ЕИга экспорт қилинаётган маҳсулот турлари таркиби ўзгариб бормокда. Жумладан, 2012-2014 йилларда жами экспорт қийматида хўл ва қуритилган узум (майиз) улуши 71,84 %дан 46,94 %га (- 24,9 п.) ва хўл қовун-тарвузлар улуши 6,54 %дан 5,55 %га (- 0,99 % п.) камайгани ҳолда, куруқ мевалар улуши 13,73 %дан 32,6 %га (+ 18,87 п.), ёнғоқ 7,62 %дан 14,84 %га (+ 7,22 п.) ошган (51-жадвал).

51-жадвал

Ўзбекистондан ЕИ мамлакатларига хўл ва қуритилган мевалар, ёнғоқ ва қовун-тарвузнинг HS-08* гуруҳи кесимида экспортдаги улуши, жамига нисбатан %да

Маҳсулот коди	Маҳсулот тури	Ўзбекистондан ЕИ-28 га қилинган жами экспортдаги улуши			
		2012 йил	2013 йил	2014 йил	2014 й. 2012 й.га нисб. ўсиш (+), камайиш (-), пунктда
	Ўзбекистондан ЕИ-28га умумий импорт ҳажми	100	100	100	
'0806	Хўл ва қуритилган узум (майиз)	71,84	66,25	46,94	- 24,9
'0813	Куруқ мевалар	13,73	8,35	32,6	+ 18,87
'0802	Бошқа жойда кўрсатилмаган ёнғоқ	7,62	19,26	14,84	+ 7,22
'0807	Хўл қовун-тарвуз	6,54	6,1	5,55	- 0,99
'0809	Хўл ўрик, гилос, шафтоли, нектарлар, олхўри ва тоғолча	0,02	0,02	0,06	+ 0,04
'0810	Бошқа жойда кўрсатилмаган хўл мевалар	0,25	0,01	-	

* товарларни кодлаштиришнинг ягона халқаро уйғунлаштирилган тизими бўйича.

Манба: Проект USAID по региональному экономическому сотрудничеству: Анализ возможностей развития экспорта и практические рекомендации по экспорту свежих фруктов, овощей, сухофруктов и другой продукции из Узбекистана в Латвию и страны Европейского Союза. www.car-rec.net, -13-14 с. асосида муаллифлар томонидан ҳисобланган.

Ўзбекистондан HS-08 гуруҳига кирувчи маҳсулотларни дунёнинг барча мамлакатларига экспорт қилиш қиймати 2010-2014 йиллар давомида 339 291,0 мингдан 320 952,0 минг АҚШ долларига камайгани ҳолида шу маҳсулотларни ЕИ мамлакатларига экспорт қилиш 4974,0 мингдан 18 316,0 минг АҚШ долларига ёки 3,68 мартага ошган. Шуниси диққатга сазоворки, Ўзбекистоннинг шу турдаги маҳсулотлар жами экспортида ЕИга қилинган экспорт салмоғи шу давр оралиғида 1,46 %дан 5,7 %га, яъни деярли 4 мартага ошган, аммо бу кўрсаткич улкан сиғимга эга ЕИ бозори учун етарли эмас. Фикримизча биз учун истиқболли бўлган бу бозорни егаллаш учун чуқур маркетинг тадқиқотлари олиб бориш вақти етди.

ЕИ мамлакатларидан асосий савдо ҳамкорларимиз сифатида Латвия, Германия, Австрия, Италия, Нидерландия, Польша, Франция, Буюк Британия ва бошқаларни келтириш мумкин. 2010-2014 йиллар оралиғида HS-08 гуруҳига кирувчи маҳсулотлар экспорти Латвияга 9,53, Германияга 8,62, Австрияга 1,96, Польшага 1,63, Францияга 1,31, Буюк Британияга 4,59, Эстонияга 2,19 ва Литвага 11,75 мартага ошган.

Бу маълумотлар шуни кўрсатадики, HS-08 гуруҳига кирувчи маҳсулотлар экспорти бўйича ЕИ мамлакатлари ичида Латвия, Германия, Австрия, Польша, Франция, Эстония, Литва, Финландия ва Буюк Британия билан савдо алоқаларимиз кенгайиб бораётган бўлса, Нидерландия билан экспорт қийматида пасайиш юз берган. Аммо, маҳсулот турлари бўйича экспорт қиймати йиллар давомида барқарор тенденцияга эга эмас ва у ўзгариб турган.

Ўзбекистондан HS-08 гуруҳига кирувчи ҳўл ва қуритилган мевалар, ёнғоқ ва қовун-тарвуз экспорт қилишда ЕИ мамлакатларининг улуши 53-жадвалда келтирилган. Шу йиллар ичида экспорт қийматини ЕИ мамлакатлари кесимида таҳлил этадиган бўлсак, жами экспортда Латвиянинг улуши 16,24 дан 42,1 %га (+ 25,86 п.), Германия улуши 10,27 дан 24,1 %га (+ 13,83 п.), Италия улуши 0,26 дан (2011 й.) 5,45 %га (+ 5,45 п.), Буюк Британия улуши 1,33 дан 1,6 %га (+ 0,27 п.), Литва улуши 0,24 %дан 0,8 %га (+0,56 п.) ошгани ҳолда, Австрия улуши 23,42 дан 12,5 %га (– 10,92 п.), Нидерландия улуши 28,83 дан 4,0 %га (– 24,83 п.), Польша улуши 8,64 дан 3,8 %га (–4,84 п.), Франция улуши 5,6 дан 2,0 %га (– 3,6 п.), Эстония улуши 1,83 %дан 1,1 %га (–0,73 п.) камайганини кўриш мумкин.

Ўзбекистондан HS-08* гуруҳига кирувчи ҳўл ва қурилган
мевалар, ёнғоқ ва қовун-тарвузни ЕИ мамлакатлари қесимида
экспорт қилиш қиймати, минг АҚШ долларарида

ЕИ-28 импортер мамлакатлари	2010 йил	2011 йил	2012 йил	2013 йил	2014 йил	2014 й. 2010 й.га нис.,%да
Дунёга жами экспорт	339291	504443	353723	348778	320952	94,6
ш.ж. ЕИ-28 га жами	4974	11340	11149	12324	18316	368,2
ЕИ-28 га экспортнинг жамига нис. улуши, %	1,46	2,25	3,15	3,53	5,7	
Латвия	808	3 309	4526	5716	7705	953,6
Германия	511	1067	1781	1639	4408	862,6
Австрия	1165	2083	1130	1545	2290	196,5
Италия	-	30	-	126	999	
Нидерландия	1434	2672	1180	397	737	51,4
Польша	430	522	1 152	830	701	163,0
Франция	277	355	12	385	364	131,4
Буюк Британия	66	85	131	-	303	459,1
Руминия	-	92	-	-	267	
Эстония	91	342	561	758	200	219,8
Испания	-	149	164	411	166	
Литва	12	171	93	203	141	11,75 м.
Финландия	8	-	69	34	25	312,5
Чехия	-	46	2	41	9	
Люксембург	-	-	-	-	1	
Бельгия	-	-	25	-	-	
Болгария	-	288	167	-	-	
Греция	4	-	29	-	-	
Португалия	140	126	126	74	-	
Словакия	27	-	-	161	-	
Бошқалар	1	3	1	4	-	

* товарларни кодлаштиришнинг ягона халқаро уйғунлаштирилган тизими бўйича.

Манба: Проект USAID по региональному экономическому сотрудничеству: Анализ возможностей развития экспорта и практические рекомендации по экспорту свежих фруктов, овощей, сухофруктов и другой продукции из Узбекистана в Латвию и страны Европейского Союза. www.car-rec.net, -14 с. асосида тузилган.

ЕИдаги энг йирик савдо ҳамкорларимиз Латвия (42,1 %) ва Германия (24,1 %) эканлиги шубҳасиз. Аммо, пасайишларга қарамай Италия (5,45 %), Нидерландия (4,0 %), Польша (3,8 %), Франция (2,0 %) ва Эстония (1,1 %) мамлакатимиз экспортининг ЕИдаги нисбатан салмоқли улушини эгаллаб турибди (53-жадвал).

53-жадвал

Ўзбекистондан HS-08* гуруҳига кирувчи ҳўл ва курилган мевалар, ёнғок ва қовун-тарвуз экспорт қилишда ЕИ мамлакатларининг улуши, жамига нисбатан %да

ЕИ-28 импортер мамлакатлари	2010 йил	2011 йил	2012 йил	2013 йил	2014 йил	2014 й. 2010 й.га нис. ўсиш (+), камайиш (-), пунктда
ЕИ-28 га жами	100	100	100	100	100	
Латвия	16,24	29,2	40,6	46,4	42,1	+ 25,86
Германия	10,27	9,4	15,9	13,3	24,1	+ 13,83
Австрия	23,42	18,4	10,1	12,54	12,5	- 10,92
Италия	-	0,26	-	1,02	5,45	+ 5,45
Нидерландия	28,83	23,56	10,5	3,22	4,0	- 24,83
Польша	8,64	4,6	10,3	6,73	3,8	- 4,84
Франция	5,6	3,13	0,1	3,12	2,0	- 3,6
Буюк Британия	1,33	0,75	1,1	-	1,6	+ 0,27
Руминия	-	0,8	-	-	1,45	+ 1,45
Эстония	1,83	3,02	5	6,15	1,1	- 0,73
Испания	-	1,3	1,4	3,33	0,9	+ 0,9
Литва	0,24	1,5	0,8	1,64	0,8	+ 0,56
Финландия	0,16		0,6	0,3	0,14	- 0,02
Чехия	-	0,4	0,02	0,33	0,05	+ 0,05
Болгария	-	2,54	2	-	-	
Хорватия	-	0,01	-	-	-	
Греция	0,1	-	0,26	-	-	
Португалия	2,8	1,11	1,1	0,6	-	
Бошқалар	0,54	0,02	0,21	0,03	0,01	

* товарларни кодлаштиришнинг ягона халқаро уйғунлаштирилган тизими бўйича.

Манба: Проект USAID по региональному экономическому сотрудничеству: Анализ возможностей развития экспорта и практические рекомендации по экспорту свежих фруктов, овощей, сухофруктов и другой продукции из Узбекистана в Латвию и страны Европейского Союза. www.car-rec.net, -14 с. асосида муаллифлар томонидан ҳисобланган.

ЕИнинг қолган бошқа мамлакатларига экспорт қилиш барқарор тенденцияга эга эмас ва республикамиз бу бўшлиқдан унумли фойдаланиш чораларини кўриши ҳамда экспорт географиясини кенгайтириш ва уни диверсификациялаш устида иш олиб бориши мақсадга мувофиқ. Чунки экспортда муайян бир давлатларга боғланиб қолиш конъюктуравий ўзгаришлар нуқтан-назаридан қалтис ҳисобланади.

Экспортни ЕИ мамлакатлари географияси бўйлаб кенгроқ ёйиш, узоқ муддатли, барқарор трендга эга ва истиқболли ҳамкорлик алоқаларини йўлга қўйишга ҳаракат қилиш жоиз.

ЕИга экспорт қилинаётган HS-08 гуруҳига кирувчи маҳсулотлар таркибида энг асосий ўринни ҳўл ва қуритилган узум (46,94 %), қуруқ мевалар (32,6) %, ёнғок (14,84 %) ва қовун-тарвузлар (5,55 %) эгаллаганини кўрган эдик. ЕИга жами ҳўл ва қуритилган узум экспорти 2010-2014 йиллар оралиғида 3 077,0 мингдан 8 597,0 минг АҚШ долларига ёки 2,79 мартага ошган. Шу маҳсулотни ЕИ мамлакатлари кесимида таҳлил этадиган бўлсак, экспорт қиймати Латвияга 650,0 мингдан 5 572,0 минг АҚШ долларига (8, 57 марта), Германияга 191,0 мингдан 1 195,0 минг АҚШ долларига (6, 25 марта), Австрияга 82,0 мингдан 724,0 минг АҚШ долларига (8, 82 марта), Буюк Британияга 66,0 мингдан 193,0 минг АҚШ долларига (2, 92 марта), Эстонияга 34,0 мингдан 148,0 минг АҚШ долларига (4,35 марта), Литвага 12,0 мингдан 138,0 минг АҚШ долларига (11,5 марта) ошганини кўриш мумкин. Бу категорияда Польшага экспорт 12,6 %га, Нидерландияга 88,4 %га пасайган бўлса, ЕИнинг қолган мамлакатларига экспорт барқарор бўлмай йиллар бўйича турлича ўзгариб турган ҳамда 2014 йилга келиб батамом тўхтаган (54-жадвал).

Умуман олганда ҳўл ва қуритилган узум (майиз) категориясида ҳам энг йирик савдо ҳамкорларимиз сифатида Латвия (жамига нисбатан 65,0 %), Германия (13,9 %), Австрия (8,4 %) ва Польшани (4,3 %) келтириш мумкин. Қолган ЕИ мамлакатларидан Буюк Британия (2,2 %), Нидерландия (1,9 %), Эстония (1,7 %), Литва (1,6 %) ва Испания (1,0 %) ҳам Ўзбекистондан бу маҳсулотни импорт қилади.

Қуритилган мевалар категориясида Европа Иттифоқи мамлакатларига Ўзбекистондан жами экспорт қиймати 2010-2014 йиллар оралиғида 1 296,0 мингдан 5 973,0 минг АҚШ долларига ёки 4,56 мартага ошган.

Ўзбекистондан узум, қурук мева ва қовун-тарвуз харид қилган
ЕИ мамлакатлари импорти ҳажми, минг АҚШ долларларида

ЕИ-28 га қирувчи импортер мамлакатлар	2010 Йил	2011 Йил	2012 йил	2013 йил	2014 йил	2014 й. 2010 й.га нис.,%да
Ҳўл ва қурук узум ('0806-гурухи)						
ЕИ-28 жами	3 077	7 573	7 884	8 126	8 597	279,4
Латвия	650	2 767	4 197	5 362	5 572	857,2
Германия	191	574	813	275	1 195	625,6
Австрия	82	160	19	381	724	882,9
Польша	429	522	865	748	375	87,4
Буюк Британия	66	85	131	-	193	292,4
Нидерландия	1 434	2 540	1 089	397	167	11,6
Эстония	34	179	164	442	148	435,2
Литва	12	168	75	165	138	11,5 м.
Испания	-	149	164	35	84	
Болгария	-	288	167	-	-	
Португалия	140	126	126	74	-	
Словакия	27	-	-	161	-	
Бошқалар	11	15	74	86	-	
Қуритилган мевалар ('0813-гурухи)						
ЕИ-28 жами	1 296	1 170	1 507	1 024	5 973	455,9
Германия	254	357	650	591	3 010	11,85 м.
Латвия	101	45	-	11	1 247	12,34 м.
Австрия	940	759	629	310	779	82,8
Франция	4	-	4	11	364	91 м.
Нидерландия	-	-	41	-	300	
Польша	-	-	163	82	224	
Финландия	6	-	12	16	25	416,7
Бошқалар	4	8	6	3	24	600,0
Ҳўл қовун ва тарвузлар ('0807-гурухи)						
ЕИ-28 жами	119	546	718	750	1 016	853,8
Латвия	56	389	309	313	771	13,76 м.
Германия	11	-	-	102	199	18,1 м.
Эстония	51	157	394	298	31	60,8
Бошқалар	1	-	15	37	15	15 м.

Манба: Проект USAID по региональному экономическому сотрудничеству: Анализ возможностей развития экспорта и практические рекомендации по экспорту свежих фруктов, овощей, сухофруктов и другой продукции из Узбекистана в Латвию и страны Европейского Союза. www.car-rec.net, -15-16 с. асосида тузилган.

Кейинги йилларда ЕИ бозорига қурилган меваларга талаб ўсиб бориш тенденциясини намойиш этаётганлигини эътиборга олиш муҳимдир. Маълумотларга қараганда Ўзбекистондан жаҳон бозорларига жами қурилган мевалар экспортида ЕИнинг улуши 21,3 %ни⁶⁹ ташкил этади. ЕИ бозорларига Ўзбекистондан қурилган мевалар экспорт қилишни мамлакатлар кесимида кўрадиган бўлсак, 2010-2014 йиллар давомида экспорт қиймати Германияга 254,0 мингдан 3 010,0 минг АҚШ долларига (11,85 марта), Латвияга 101,0 мингдан 1 247,0 минг АҚШ долларига (12,34 марта), Францияга 4,0 мингдан 364,0 минг АҚШ долларига (91 марта) Финландияга 6,0 мингдан 25,0 минг АҚШ долларига (4,16 марта) ва Эстонияга 4,0 мингдан 12,0 минг АҚШ долларига (3 марта) ошган бўлса, Австрияга экспорт 17,2 %га камайган. Бошқа ЕИ мамлакатларига эса бу маҳсулот турини экспорт қилиш умуман амалга оширилмаганлиги афсусланарли ҳолдир. Қурилган мевалар категориясида ҳам энг йирик савдо ҳамкорларимиз сифатида Германия (жамига нисбатан 50,4 %), Латвия (20,88 %), Австрия (13,04 %), Франция (6,9 %), Нидерландия (5,02 %) ва Польшани (3,75 %) келтириш мумкин. Қолган ЕИ мамлакатларидан Финландия (0,42 %), Эстония (0,2 %), Чехия (0,15 %) ва Литва (0,05 %) ҳам Ўзбекистондан бу маҳсулотни импорт қилади.

Хўл қовун-гарвузлар категорияси бўйича ЕИга умумий экспорт қиймати 2010-2014 йиллар оралиғида 119,0 мингдан 1 016,0 минг АҚШ долларига ёки 8,53 мартага ошган. Мамлакатлар кесимида қарайдиган бўлсак, экспорт қиймати Латвияга 56,0 мингдан 771,0 минг АҚШ долларига (13,76 марта), Германияга 11,0 мингдан 199,0 минг АҚШ долларига (18,1 марта), Эстонияга 39,2 %га камайган. ЕИнинг қолган мамлакатларига маҳсулотнинг бу тури умуман экспорт қилинмаган. Хўл қовун-гарвузлар категориясида энг йирик савдо ҳамкорларимиз сифатида Латвия (жамига нисбатан 75,88 %), Германия (19,6 %), Эстония (3,05 %) ва Польшани (1,47 %) келтириш мумкин (55-жадвал). Бу маълумотлар шуни кўрсатадики, Ўзбекистоннинг Европа Иттифоқи мамлакатлари билан савдо-иқтисодий алоқалари кун сайин ривожланиб бормоқда.

⁶⁹ Проект USAID по региональному экономическому сотрудничеству: Анализ возможностей развития экспорта и практические рекомендации по экспорту свежих фруктов, овощей, сухофруктов и другой продукции из Узбекистана в Латвию и страны Европейского Союза. www.car-rec.net, -15 с.

Ўзбекистондан узум, қурук мева ва қовун-тарвуз харид қилган
ЕИ мамлакатларининг импортдаги улуши, жамига нисб. %да

ЕИ-28 импортер мамлакатлари	2010 йил	2011 йил	2012 йил	2013 йил	2014 йил	2014 й. 2010 й.га нисб. ўсish (+), камайish (-), пунктда
Хўл ва қурук узум ('0806-гурухи)						
ЕИ-28 жами	100	100	100	100	100	
Латвия	21,1	36,5	53,2	66,0	65,0	+ 43,9
Германия	6,2	7,6	10,3	3,4	13,9	+ 7,7
Австрия	2,7	2,1	0,2	4,7	8,4	+ 5,7
Польша	13,94	6,9	11	9,2	4,3	- 9,64
Буюк Британия	2,14	1,1	1,7	-	2,2	+ 0,06
Нидерландия	46,6	33,5	13,8	4,9	1,9	- 44,7
Эстония	1,1	2,4	2,1	5,44	1,7	+ 0,6
Литва	0,4	2,2	0,96	2	1,6	+ 1,2
Испания	-	2	2,1	0,4	1,0	
Португалия	4,55	1,7	1,6	0,9	-	
Бошқалар	2,16	4,01	3,03	3,07	-	
Қуритилган мевалар ('0813-гурухи)						
ЕИ-28 жами	100	100	100	100	100	
Германия	19,0	30,5	43,16	57,7	50,4	+ 31,4
Латвия	7,7	3,8	-	1,07	20,88	+ 13,18
Австрия	72,5	65,0	41,77	30,27	13,04	- 69,46
Франция	0,3	-	0,26	1,07	6,09	+ 6,06
Нидерландия	-	-	2,72	-	5,02	
Польша	-	-	10,82	8	3,75	
Бошқалар	0,7	0,7	1,26	1,89	0,82	+ 0,12
Хўл қовун ва тарвузлар ('0807-гурухи)						
ЕИ-28 жами	100	100	100	100	100	
Латвия	47,06	71,25	43,04	41,73	75,88	+ 28,82
Германия	9,24	-	-	13,6	19,6	+ 10,36
Эстония	42,86	28,75	54,88	39,74	3,05	- 39,81
Польша	0,84	-	-	-	1,47	+ 0,63
Литва	-	-	2,08	4,93	-	

Манба: Проект USAID по региональному экономическому сотрудничеству: Анализ возможностей развития экспорта и практические рекомендации по экспорту свежих фруктов, овощей, сухофруктов и другой продукции из Узбекистана в Латвию и страны Европейского Союза. www.car-rec.net, -15-16 с. асосида муаллифлар томонидан ҳисобланган.

Юкорида келтирилган тахлилий рақамлар шуни кўрсатадики, HS-08 гуруҳига кирувчи барча маҳсулот турлари бўйича Ўзбекистоннинг энг йирик савдо ҳамкори сифатида Латвия ва Германияни алоҳида ажратиб кўрсатиш жоиз.

Кейинги йилларда Латвия билан ташқи савдо ҳамкорлиги икки томонлама музокаралар ва ўзаро ишонч асосида ривожланиб бормоқда. Бунга Латвияга ташқаридан импорт қилинган HS-08 гуруҳига кирувчи жами меваларда Ўзбекистоннинг эгаллаган улушини тахлил этиш асосида ишонч ҳосил қилиш мумкин. Жумладан, 2012-2014 йилларда Латвия томонидан импорт қилинган HS-08 гуруҳига кирувчи жами ейиладиган мевалар, ёнғоқлар ва қовун-тарвузда Ўзбекистоннинг эгаллаган улуши 2,7 %дан 4,0 %га ошган. Маҳсулот турлари бўйича қаралганда ҳўл ва қуритилган узум (майиз) улуши 25,9 дан 30,8 %га, қуритилган мевалар 0 дан 15,6 %га, ҳўл қовун-тарвуз 2,74 дан 6,4 %га, ёнғоқ 0,01 дан 0,8 %га ошганини кўриш мумкин.

Ўзбекистондан Латвияга 2014 йилда 7 705,0 минг АҚШ долларига тенг қийматдаги HS-08 гуруҳига кирувчи ҳўл ва қуритилган мевалар, ёнғоқлар ва қовун-тарвуз экспорт қилинган бўлиб, унинг 5 572,0 минг долларини ҳўл ва қуритилган узум (майиз), 1 247,0 минг долларини қуритилган мевалар, 771,0 минг долларини ҳўл қовун-тарвузлар, 104,0 минг долларини ёнғоқ ва 11,0 минг долларини ҳўл ўрик, гилос, шафтоли, нектарлар, олхўри ва тоғолча ташкил этган (56-жадвал).

Бугунги кунда мамлакатимиз олдида Европа Иттифоқи мамлакатларининг озик-овқат бозорларига кириб бориш ва мустаҳкам ўрин эгаллаш вазифаси қўйилган экан, экспортнинг товар таркиби ва географиясини тубдан кенгайтириш, экспорт ҳажмини ошириш ва сифатини кескин яхшилаш, жами экспортда ЕИнинг улушини ҳар томонлама ошириш, фақат айрим мамлакатларга боғланиб қолиш эмас, балки ЕИга аъзо кўпчилик давлатлар билан савдо алоқаларини ривожлантириш масалаларига жиддий ёндошув талаб қилинади.

Негаки, экспорт таркибида бир ёки бир неча товарлар улушининг сезиларли даражада ортиб кетиши бу товарлар нархи пасайган ёки уларга ташқи талаб қисқарган ҳолатларда экспортчи корхоналарни оғир аҳволга солиб қўйиши мумкин. Бунинг натижасида экспорт ҳажмининг қисқариши ва корхоналар молиявий аҳволининг тангликка юз тутишига олиб келиши мумкин.

Латвияга Ўзбекистондан ва бошқа мамлакатлардан HS-08* гуруҳидаги ҳўл ва қуритилган мевалар, ёнғоқ ва қовун-тарвуз импорт қилиш ҳажми, минг АҚШ долларида

Маҳсулот коди	Маҳсулот тури	Латвияга Ўзбекистондан импорт ҳажми				Латвияга хорижий мамлакатлардан жами импорт ҳажми				Ўзбекистондан импорт ҳажмининг жами импортга нисбатан салмоғи, %о			
		2012 йил	2013 йил	2014 йил	2012 йил	2013 йил	2014 йил	2012 йил	2013 йил	2014 йил			
		08	Ейиладиган мевалар, ёнғоқлар, цитрус мевалар пўстиғи ва қовун-тарвуз	4 526	5 716	7 705	169 846	173 214	192 826	2,7	3,3	4,0	
'0806	Ҳўл ва қуритилган узум (майиз)	4 197	5 362	5 572	16 207	17 461	18 119	25,9	30,7	30,8			
'0813	Қуритилган мевалар	-	11	1 247	5 684	5 970	8 002	0	0,18	15,6			
'0807	Ҳўл қовун-тарвуз ва папайя	309	313	771	11 278	11 288	12 013	2,74	2,8	6,4			
'0802	Бошқа жойда қўрсатилмаган ёнғоқ	8	28	104	10 505	10 845	13 700	0,01	0,2	0,8			
'0809	Ҳўл ўрик, гилос, шафғоли, нектарлар, олхўри ва тоғолча	-	2	11	14 639	14 326	20 664	0	0,01	0,05			
'0810	Бошқа жойда қўрсатилмаган ҳўл мевалар	12	-	-	12 877	13 613	17 106	0,1	0	0			

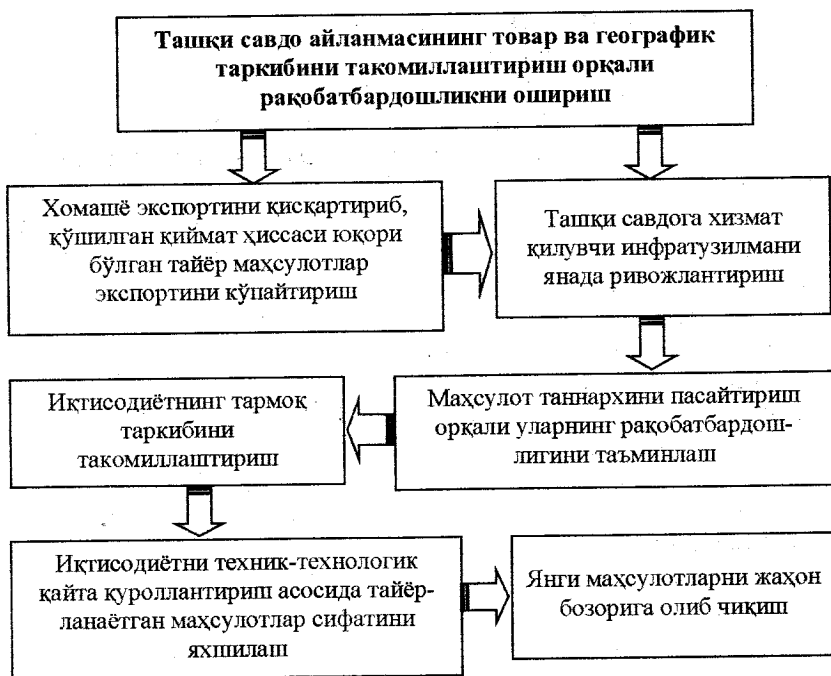
* товарларни кодлаштиришнинг ягона халқаро уйғулаштирилган тизими бўйича

Манба: Проект USAID по региональному экономическому сотрудничеству: Анализ возможностей развития экспорта и практические рекомендации по экспорту свежих фруктов, овощей, сухофруктов и другой продукции из Узбекистана в Латвию и страны Европейского Союза. www.sag-res.net, -17 с. асосида муаллифлар томонидан тузилган.

Шунингдек, экспорт умумий ҳажмининг кам сонли давлатларга боғланиб қолиши ҳам қалтис ҳолат ҳисобланади.

Тайёр рақобатбардош маҳсулотлар экспортини фаол ошириш ва бу маҳсулотлар етказиб бериладиган мамлакатлар географиясини янада кенгайтириш вазифасини амалга ошириш экспорт ҳажмини барқарор ўстириш, ташқи бозордаги ўзгаришлар таъсирида унинг ҳажми кескин камайиши хавфини бартараф этиш имконини беради.

Республикамиз экспортининг товар ва географик таркибини такомиллаштириш орқали рақобатбардошликни ошириш бир қатор вазифаларни белгилаб беради (17-чизма).

21-чизма. Ташқи савдо айланмасининг товар ва географик таркибини такомиллаштириш орқали рақобатбардошликни ошириш⁷⁰

⁷⁰ Б.Ю.Ходиев ва бошқ. Ўзбекистон Республикаси Президенти Й.А.Каримовнинг “Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир” ҳамда “Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир” номли маърузаларини ўрганиш бўйича Ўқув-услубий мажмуа – Т.: Иқтисодиёт. - 2010. – 132 б.

Экспорт қилинаётган товарлар таркибини диверсификация қилиш, уларни импорт қилувчи мамлакатлар географиясини кенгайтириш бу мамлакатлардан бири ёки бир гуруҳнинг иқтисодиётида муаммолар рўй берганда ҳам экспорт ҳажмининг кескин пасайиб кетишига йўл қўймаслик имконини беради.

Хорижий мамлакатларда республикамызда ишлаб чиқарилаётган озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган талабни чуқур ўрганиш, бундай маҳсулотлар бозорларига кириб бориш ва рақобат қилиш стратегиясини ишлаб чиқиш экспорт қилинаётган товарлар сонини ва мамлакатлар географиясини кенгайтиришга ижобий таъсир кўрсатади.

Ўзбекистондан ЕИ мамлакатларига озиқ-овқат маҳсулотларини экспорт қилишда ЕИ бозорларига киришда озиқ-овқат маҳсулотларига қўйиладиган экологик хавфсизлик, фитосанитария ва техник талаблар, божхона расмийлаштируви тартиби, импорт божи ва бошқа солиқлар тўғрисида етарли ахборот тўплаш ҳамда чуқур таҳлил этиш мақсадга мувофиқ.

Мева-сабзавот маҳсулотларини ЕИ бозорларига экспорт қилишни ривожлантиришни секинлаштираётган муаммолар қўйидаги омиллар билан характерланади:

- экспортга чиқарилаётган маҳсулотлар билан ўз вақтида ҳисоб-китобларни таъминловчи ва ташқи бозорга ишлайдиган корхоналарни молиявий қўллаб-қувватловчи молия-кредит тизимининг етарли ривожланмаганлиги;

- экспорт қилинадиган маҳсулотлар нархининг қимматлашишига сабаб бўлаётган ҳамда уни иқтисодий жиҳатдан фойдасиз қилиб қўяётган юқори тарифларга эга бўлган мавжуд юк ташиш тизими;

- кўпгина корхоналарнинг фаол ташқи иқтисодий сиёсатга эга эмаслиги, бу маркетинг тадқиқотлари ва реклама ишларини жуда заиф равишда ташкил этилганлигида кўзда ташланмоқда;

- қадоқлаш моллари бозорининг яхши ривожланмаганлиги;

- экспорт қилишга мўлжалланган маҳсулотларни қўпайтириш учун яхши имкониятларга эга корхоналарда зарур айланма маблағлар ва сармоялар етишмаслиги;

- экспортчиларни хорижий бозорларда ҳимоя қилиш механизмининг етарлича ривожланмаганлиги, экспорт қилинаётган маҳсулотга доир ҳужжатларни расмийлаштиришдаги қийинчиликлар;

- экспортчиларни кредит ва маркетинг жиҳатидан қўллаб-қувватлаш механизмининг номукамаллиги;

- экспорт қилувчиларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш ва кўмаклашиш тизимининг етарли ривожланмаганлиги ва бошқалар.

Ушбу санаб ўтилган, экспортнинг ривожланишига салбий таъсир кўрсатаётган омилларни тартибга солишда ва бартараф этишда, шубҳасиз, давлатнинг асосий роли иқтисодиётни эркинлаштиришни жадаллаштириш ҳамда экспортни тартибга солувчи, рағбатлантирувчи ягона давлат тизимини ва экспортга кўмаклашиш чора-тадбирлари механизмини барпо этишда намоён бўлиши керак.

Мамлакат иқтисодиётини барқарор ривожлантиришда экспортга йўналтирилган маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи тармоқлар экспорт салоҳиятидан кенг фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Ҳозирги кунда Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг кўплаб турларини ишлаб чиқариш, қайта ишлаш ва экспорт қилишда йирик салоҳиятга эга.

Экспортга йўналтирилган мева-сабзавот маҳсулотлари ишлаб чиқариш ва уларнинг жаҳон бозорларидаги рақобатбардошлигини ошириш борасида тез суръатлар билан ривожланаётган мамлакатлар тажрибасини ўргансак, ривожланаётган мамлакатларда мева-сабзавотчилик мажмуаси экспортнинг диверсификациялашганлигини, бир ёки икки маҳсулот турини ишлаб чиқаришга ихтисослашув эмас, балки кўп маҳсулот турларини экспорт қилишга ўтиш, шунингдек кучли рақобат шароитида энг паст харажатлар билан сифатли маҳсулот ишлаб чиқаришга асосланиш мақсадга мувофиқлигини кўриш мумкин.

Ривожланаётган мамлакатлар тажрибаси шунини кўрсатадики, улар ривожланган мамлакатлар билан харажатлар бўйича ҳам, сифат бўйича ҳам рақобатлаша олишлари мумкин. Муваффақият, энг аввало, илғор технологияларни жорий этиш, миллий таълим тизимини тўғри йўлга қўйиш, илмий-тадқиқотлар ва инновацион технологияларни ривожлантириш имкониятларига кенг йўл очиш ҳамда рағбатлантиришга асосланади. Улар жаҳон бозорига кирганларидан сўнг яқин ўн йил давомида муваффақиятга эришганликларини кўрашимиз.

Иккинчидан, ички бозорни бутунлай ёки босқичма-босқич ривожлантириш экспортни диверсификациялашда муваффақиятни

таъминлайди. Бирор бир мамлакат фақат экспортбоп маҳсулотларни ишлаб чиқаришга ихтисослашиб, экспортга йўналтирилган тармоқни ривожлантирмаган. Шу сабабли экспортни нафақат ташқи бозор асосида диверсификациялаш, балки ички бозор ривожланишини қўллаб-қувватлаш ва унга инвестициялар киритиш лозим.

Учинчидан, давлат донор ташкилотлар, хорижий инвесторлар ва халқаро институтларни бевосита маҳсулот етиштириш ва қайта ишлаш жараёнларида иштирок этишлари учун қулай шарт-шароитлар яратиб бериши лозим. Бу, энг аввало, уруғчилик-селекция, ирригация ва мелиорация тадбирларига, замонавий агротехнологияларни жорий этишга ҳамда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини чуқур қайта ишлашга хорижий инвестициялар жалб этиш жараёнини жадаллаштиришни, юқори технологияли машина-ускуналар импорти учун тариф ва тўсиқларни максимал даражада қисқартиришни кўзда тутиши жоиз.

Фикримизча, ЕИ озиқ-овқат бозорларида мамлакатимиз ҳўл ва қайта ишланган мева-сабзавот маҳсулотларининг рақобатбардошлигини ошириш ҳамда муносиб ўрин эгаллашимиз учун қуйидаги тадбирларни амалга ошириш муҳим ҳисобланади:

- тармоқнинг экспорт салоҳиятини барқарор ошириб бориш, биринчи навбатда экспортга йўналтирилган ва импорт ўрнини босувчи рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш ҳамда диверсификациялаш имкониятларини кенгайтириш;

- ЕИ озиқ овқат бозорлари конъюктурасини (талаб, таклиф, нархлар, бозорларнинг сифими, сотиш каналлари, рақобатчилар ва бошқ.) чуқур ўрганиш;

- ЕИ бозорлари конъюктурасини тизимли равишда ўрганиш ва экспортчиларни ахборот-маслаҳат билан мунтазам таъминлаб туриш учун маркетинг тадқиқотлари хизматларини йўлга қўйиш;

- маҳсулотларни халқаро бозорларга олиб киришнинг маркетинг стратегияси ва нарх белгилаш стратегиясини ишлаб чиқиш;

- ЕИ мамлакатларнинг озиқ-овқат бозорларида Ўзбекистоннинг позициясини ҳар томонлама мустаҳкамлаш;

- ЕИ озиқ-овқат бозорларида юқори талабга эга бўлган маҳсулотлар номенклатурасини аниқлаш ва уларнинг рақобатбардошлик салоҳиятига баҳо бериш;

- ЕИ бозорларида нархлар тебраниши шароитида нормал фойда олиш ёки зарар кўриш рискени пасайтириш учун маҳсулот таннархини пасайтириш;

- маҳсулотларни экспортга чиқаришда реклама, дизайн, брендинг, маркировкалаш ва қадоқлашнинг замонавий усулларидан унумли фойдаланиш;

- Халқаро стандартлаштириш ташкилоти (ISO) доирасида ISO 9001:2000 – сифат менежменти тизими бўйича маҳсулотлар сифатига қўйиладиган талаблар ва халқаро стандартларни чуқур ўрганиш ва уларни мамлакатимиз шароитларига мослаб жорий этиш;

- ISO 22000:2005 – озиқ-овқат маҳсулотлари хавфсизлиги менежменти бўйича маҳсулот хавфсизлигига қўйиладиган фито-санитария ва экологик талабларни чуқур ўрганиш ҳамда уларни жорий этиш;

- мунтазам равишда маҳсулотлар сифатини ошириб бориш, уларнинг экологик хавфсизлиги ва таъм хусусиятларини яхшилаб бориш;

- экспорт соҳасида катта имкониятларга эга бўлган озиқ-овқат саноатини, бунда биринчи навбатда консерваланган ва қуритилган мевалар, тоmat пастаси, мева шарбатлари экспортини ривожлантириш;

- мева-сабзавот маҳсулотларини етиштириш ва бир вақтнинг ўзида қайта ишлаш билан шуғулланувчи ишлаб чиқариш мажмуалари, холдинглар ва илмий-ишлаб чиқариш бирлашмалари фаолиятини кенгайтириш;

- деҳқон ва фермер хўжаликлари ҳамда қайта ишлаш корхоналарининг кооперациясига асосланган мева-сабзавот маҳсулотларини сақлашга ихтисослашган совутиш камералари, мева-сабзавотларни саралаш ва қадоқлаш пунктлари ҳамда уларни ташиш билан шуғулланувчи махсус транспорт-коммуникация тармоғини кенгайтириш;

- ишлаб чиқаришни мунтазам равишда модернизациялаш ва диверсификациялаш стратегиясидан фойдаланиш;

- хорижий инвестицияларни жалб этиш кўламини мунтазам ошириб бориш, улар иштирокидаги қўшма лойиҳалар ва корхоналар сонини ошириш;

- хорижлик бизнес ҳамкорлар билан шартномалар тузиш, “Инкомтермс” халқаро қоидалари асосида товарларни етказиб

бериш шартлари билан экспортчиларни таништириш учун консалтинг хизматлари тармоғини кенгайтириш;

- экспортга чиқариладиган маҳсулотларни божхона органида расмийлаштириш тартибини енгилаштириш, юкларнинг божхона постларида узоқ туриб қолишининг олдини олиш;

- қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш-сақлаш-қайта ишлаш-экспортга чиқариш технологик тизимида горизонтал ва вертикал интеграцион тузилмалар фаолиятини кучайтириш;

- қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат маҳсулотларини экспорт қилувчи субъектлар учун солиқ, кредит ва божхона имтиёзларини кенгайтириш;

- маҳсулотларни жаҳон бозорларига чиқаришнинг ишончли логистика тизими ва транспорт коридорларини йўлга қўйиш;

- мамлакатимизнинг экспорт ва импорт борасидаги меъёрий-ҳуқуқий қонунчилиги базасини жаҳон аграр ва озиқ-овқат бозорлари талабларига мослаштириш;

- экспорт қилувчи субъектларни ташқи бозорларда давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг кенг қамровли тизимини ишлаб чиқиш;

- экспортчи корхоналар ҳамда жисмоний шахсларни жаҳон озиқ-овқат бозорлари конъюктураси ва нархлари, транспорт коридорлари ва транспорт таърифлари, божхонада расмийлаштириш шартлари билан доимий равишда таништириб туриш ва бу борага ихтисослашган консалтинг хизматларини кенгайтириш.

Бу тадбирларни амалга оширилиши қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш даражасининг ошишига, қишлоқ жойларда саноатнинг ривожланишига ва янги иш ўринларини яратилишига, хомашёга асосланган иқтисодиётдан тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришга асосланган иқтисодиётга ўтишга, ялпи ички маҳсулот таркибида кўшилган қиймат салмоғининг ортишига, тайёр маҳсулотлар ассортиментининг кенгайиши ва сифатининг ошишига, қайта ишлаш саноати маҳсулотларининг ички ва ташқи бозорларда рақобатбардошлигини ошишига, тармоқнинг барқарор суръатлар билан ривожланиши ва экспорт салоҳиятининг юқсалишига замин яратади.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, экспорт ҳажмини мунтазам ошириб бориш, унинг товар ва географик таркибини кенгайтириб бориш орқали диверсификация қилиш иқтисодиётимиз таркибий тузилишида сифат ўзгаришларига эришиш, унинг рақобатбардош-

лигини ошириш орқали иқтисодий юксалиш ва аҳоли турмуш фаровонлигини янада кўтариш мақсадларига хизмат қилади.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар:

...ияси бозорларига Ўзбекистондан қандай
...саволларни экспортга чиқариш

...аги қишлоқ

...лар

ГЛОССАРИЙ

Агрофирма – деҳқон ва фермер хўжаликлари томонидан етиштирилган мева-сабзавот маҳсулотлари ва узумни қайта ишлаш ҳамда сотиш асосий фаолияти бўлган юридик шахс.

Диверсификация – (лотинчадан diversus- ҳар хил ва facere- қилмоқ, бажармоқ) – ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини ошириш, маҳсулот ва хизматларни сотиш бозорларини кенгайтириш мақсадида тармоқ ва корхоналар фаолият соҳаларини кенгайтириш, маҳсулот ва хизматлар ассортиментларини кўпайтириш. Диверсификация жараёни иқтисодиёт тармоқларида олиб борилаётган модернизация ва таркибий ўзгаришлар билан бевосита уйғунлашган.

Диверсификация стратегияси – корхона фаолиятини мавжуд маҳсулотлар ва бозорлар турини кенгайтириш орқали ривожланиш стратегиясидир. Диверсификация стратегияси корхоналарнинг ишлаб чиқариш ва тижорат фаолиятини ривожлантиришнинг энг етакчи замонавий тенденциялардан бири ҳисобланиб, у орқали корхоналарни бозор шароитида вужудга келатишдан ташқари

қиймати

Ташқи савдо – бир мамлакатнинг бошқа мамлакатлар билан савдо алоқаларини йўлга қўйиши.

Ташқи савдо сиёсати – бир мамлакатни бошқа мамлакатлар билан олиб бораётган савдоси (экспорти ва импорти) борасидаги сиёсати. Бунга тенг ҳуқуқлилик ва икки томонлама манфаат олиш кўзда тутилади. Экспорт ва импортнинг товар таркиби ва географик ҳажмига асосан олиб борилади.

Ташқи савдо айланмаси – мамлакат, мамлакатлар гуруҳи ташқи савдо фаолияти ҳажмининг пул кўринишидаги ифодаси бўлиб, муайян вақт оралиғидаги (масалан, йил давомидаги) экспорт ва импорт ҳажмининг йиғиндисига тенг бўлади.

Ташқи савдо баланси сальдоси – мамлакат экспорти ва импорти ҳажми ўртасидаги фарқ, тафовут.

Товарларнинг келиб чиқишини сертификатлаш - Ўзбекистон Республикасидан экспорт ва реэкспорт қилинаётган товарларнинг келиб чиқиши тўғрисидаги сертификатни бериш, гувоҳлантириш орқали товарларнинг келиб чиқиш мамлакатини аниқлаш мақсадида экспертиза ўтказиш жараёни.

Тўлов баланси – муайян муддат давомида мамлакатнинг чет элларга тўлаган ва худди шу давр мобайнида мамлакатга чет элдан тушган тўловлар миқдори ўртасидаги нисбатни билдиради. Тўлов туркумига ташқи қарз, унинг фоизи, четдан олинган товар ва хизматлар ҳақи, хорижий инвестициялар, хорижда дипломатик ишларни, иқтисодий алоқаларни юритиш харажатлари, фуқаролар ва қўшма корхоналарнинг чет элга пул ўтказмалари ва бошқалар киради.

Экспорт – товарлар, хизматлар, инвестиция, қимматли қоғозлар, технологиялар ва бошқаларни ташқи бозорга чиқариш.

Экспорт салоҳияти – миллий иқтисодиётнинг жаҳон бозорларида рақобатбардош бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқариш ҳамда уларни жаҳон нархлари бўйича етарли ҳажмларда экспорт қилиш қобилияти.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

I. Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Президент фармонлари ва қарорлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. - Т.: Ўзбекистон, 2010.
2. Ўзбекистон Республикасининг 2007 йил 25 декабрдаги ЎРҚ-136-сонли Қонуни билан тасдиқланган “Солиқ Кодекси”. www.Lex.uz.
3. Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 26 декабрдаги ЎРҚ-548-I-сонли Қонуни билан тасдиқланган “Божхона Кодекси”. www.Lex.uz.
4. Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 26 майдаги 77-II-сонли “Ташқи иқтисодий фаолияти тўғрисида”ги Қонуни// «Ўзбекистон овози» газетаси, 2000 йил 27 май.
5. Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 29 августдаги 470-I-сонли “Бож тарифлари тўғрисида”ги Қонуни. www.Lex.uz.
6. Ўзбекистон Республикасининг 2012 йил 6 январдаги ЎРҚ-319-сонли “Рақобат тўғрисида”ги қонуни. www.Lex.uz.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 24 августдаги “Товарлар (ишлар, хизматлар) экспортини кенгайтиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-4747-сонли Фармони.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2014 йил 7 апрелдаги “Ўзбекистон Республикасида инвестиция иқлими ва ишбилармонлик муҳитини янада такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-4609-сонли Фармони.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2014 йил 15 апрелдаги “Тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш ва давлат хизматларини кўрсатиш билан боғлиқ тартиботларни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2164-сонли Қарори.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2013 йил 8 августдаги “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари экспортини қўллаб-қувватлаш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-2022-сонли Қарори.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 26 мартдаги “Экспорт қилувчи корхоналарни рағбатлантиришни

кучайтириш ва рақобатбардош маҳсулотларни экспортга етказиб беришни кенгайтириш борасида кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПҚ-1731-сонли Қарори.

12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 25 августдаги “Бюрократик тўсиқларни бартараф этиш ва тадбиркорлик фаолияти эркинлигини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-1604-сонли Қарори.

13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 24 августдаги “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни янада ривожлантириш учун қулай ишбилармонлик муҳитини шакллантиришга доир кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-4354-сонли Фармони.

14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 21 июлдаги “Ўзбекистон Республикасида ташқи савдо фаолиятини янада эркинлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-3631-сонли Фармони.

15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2000 йил 5 июндаги “Экспорт маҳсулоти ишлаб чиқарувчиларни рағбатлантириш борасидаги кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-2613-сонли Фармони.

16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 йил 10 октябрдаги “Товарлар (ишлар, хизматлар) экспортини рағбатлантиришга оид кўшимча чоралар тўғрисида”ги ПҚ-1871-сонли Қарори.

17. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 20 июлдаги “Экспорт-импорт операцияларини амалга оширишда Давлат божхона хизмати органларига тақдим этиладиган ҳужжатлар рўйхатини тасдиқлаш тўғрисида”ги 197-сонли Қарори.

18. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 28 августдаги “Мева-сабзавот маҳсулотлари, картошка, полиз маҳсулотлари ва узумни экспорт қилишни тартибга солиш механизмини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 249-сонли Қарори.

19. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йил 21 июлдаги “Ўзбекистон Республикасида ташқи савдо операциялари мониторингини такомиллаштиришга доир кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 199-сонли Қарори.

20. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йил 31 декабрдаги 376-сонли қарори билан тасдиқланган

“Товарларнинг электрон шаклдаги божхона декларацияланиши тартиби тўғрисидаги Низом”.

21. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 29 декабрдаги “Товарларни электрон шаклда божхона расмийлаштируви процедураси тўғрисида”ги 370-сонли Қарори.

22. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 30 декабрдаги “Ташқи савдо операцияларини амалга ошириш билан боғлиқ тартиботларни либераллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 379-сонли Қарори.

23. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2011 йил 28 апрелдаги “Сертификатлаштириш жараёнларини такомиллаштириш ва сифат менежменти тизимини жорий этишга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 122-сонли Қарори.

24. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2011 йил 17 ноябрдаги “Экспорт операцияларини “бир дарча” тамойили бўйича амалга ошириш механизминини босқичма-босқич жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 305-сонли Қарори.

25. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 29 июндаги “Биржадан ташқари валюта бозорини янада ривожлантириш ва мустаҳкамлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 245-сонли Қарори.

26. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигидан 1999 йил 15 октябрда 832-рақам билан рўйхатдан ўтган “Ўзбекистон Республикаси божхона органларида контрактлар (шартномалар) ва битимларни ҳисобга кўйиш Тартиби”.

II. Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари:

27. И.А.Каримов. 2015 йилда иқтисодийётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир. // “Халқ сўзи” газетаси, 2015 йил 21 январ.

28. И.А.Каримов. 2014 йил юқори ўсиш суръатлари билан ривожланиш, барча мавжуд имкониятларни сафарбар этиш, ўзини оқлаган ислохотлар стратегиясини изчил давом эттириш йили бўлади. // “Халқ сўзи” газетаси, 2014 йил 18 январ.

29. И.А.Каримов. “Ўзбекистонда озиқ-овқат дастурини амалга оширишнинг муҳим захиралари” мавзусидаги халқаро конференцияда сўзлаган нутқи. “Халқ сўзи” газетаси, 2014 йил 7 июнь.

III. Асосий адабиётлар

30. Д.Ботирова, Г.Каххарова, Д.Акбаров. Как экспортировать на рынки стран Европейского Союза на примере плодоовощной продукции. –Т.: Baktria press, 2014.

31. Е.В.Вавилова ва Л.П.Бородулина. Международная торговля. Учебное пособие. –М.: Гардарики, 2006.

32. Р.Гулямов, А.Салимов, Ш.Шукуров и др. Потенциал и перспектива развития плодоовощеводства и виноградарства в Узбекистане. –Т.: Ўзбекистон, 2014.

33. Д.Дэниэлс, Л.Х. Раеба. Международный бизнес: внешняя среда и деловые операции. Пер. с англ., 6-изд. – М.: Дело ЛТД, 1994.

34. Н.А. Миклашевская, А.В.Хлопов. Международная экономика. Учебник. – М.: Дело и сервис, 2004.

35. М.Портер. Конкуренция. Пер. с англ. – М.: Издательский дом “Вильямс”, 2005.

36. Ф.Котлер. Основы маркетинга. Пер. с англ. –М.: Ростинтер, 1996.

37. И.В.Кокушкина, М.С.Воронин. Международная торговля и мировые рынки. Учебное пособие. –СПб.: Техническая книга, 2007.

38. Е.Ю.Сидорова. Международная торговля: курс лекций. Учебное пособие. –М.: Экзамен, 2006.

39. А.О.Олимхонов, Ж.М.Имамназаров. Маҳсулот қандай экспорт қилинади? Ўз маҳсулотини экспорт қилишни режалаштираётган тадбиркорлар учун амалий қўлланма. –Т.: Бактрия-пресс, 2013.

40. Б.Т.Салимов, М.С.Юсупов, А.С.Юсупов. Жаҳон аграр ва озиқ-овқат бозорларига интеграциялашув шароитида мева-сабзавот маҳсулотлари рақобатбардошлигини ошириш. Монография. –Т.: Иқтисодиёт, 2014.

41. Исследование рынка Сибирского Федерального Округа на доступ продукции из стран Центральной Азии. Отчет. –М.: М-Вектор Центральная Азия, 2013.

42. Пособие по экспортной деятельности (для начинающих экспортеров Узбекистана). ПРООН, Торгово-промышленная палата Узбекистана. –Ташкент, 2007.

IV. Қўшимча адабиётлар.

43. С.Ғуломов ва бошқ. Микроиқтисодиёт. Дарслик. –Т.: Шарқ, 2001.

44. Ш.Ш.Шодмонов, У.В.Убайдуллаев. Иқтисодиёт назарияси. –Т.: Иқтисод-Молия, 2010.

45. А.Ўлмасов, А.Ваҳобов. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик. –Т.: Иқтисод-Молия, 2014.

46. Муаллифлар жамоаси. Ўзбекистон ислохотлар стратегиясини изчил давом эттириш йўлида. Ўқув кўлланма. –Т.: Ўзбекистон Республикаси Банк-молия академиясининг “Молия” нашриёти, 2014.

47. М.Исамиддинов. Маҳсулотларни совуқхонада сақлаш. Кўлланма/БМТ ТДнинг Ўзбекистондаги ваколатхонаси, Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги. –Т.: Бактрия пресс, 2013.

48. А.Рафиев, Ж.Абдурахимов. Ўзбекистонда бизнес юритиш харажатлари. –Т.: Ўзбекистон Савдо-саноат палатаси, Ўзин-фоинвест, БМТ ТД, 2012.

49. Выбор транспорта при экспорте товаров в Российскую Федерацию и Республику Казахстан. Буклет. Фонд поддержки экспорта субъектов малого бизнеса и частного предпринимательства. –Ташкент, 2014.

50. Как правильно составлять экспортный контракт? Буклет. Фонд поддержки экспорта субъектов малого бизнеса и частного предпринимательства. –Ташкент, 2014.

51. Виды расчетов по экспортным контрактам. Буклет. Фонд поддержки экспорта субъектов малого бизнеса и частного предпринимательства. –Ташкент, 2014.

52. Как страховать экспортный груз? Буклет. Фонд поддержки экспорта субъектов малого бизнеса и частного предпринимательства. –Ташкент, 2014.

V. Даврий нашрлар, статистик тўпламлар ва ҳисоботлар

53. Ч. Муродов, Р. Саттаров. Қишлоқ хўжалигини ривожлантиришни давлат томонидан кўллаб-қувватлаш. Ўзбекистон агросаноат мажмуасининг рақобатбардошлигини ошириш ва экспорт салоҳиятини юксалтириш. Республика илмий-амалий анжумани материаллари тўплами. –Т.: ТДИУ, 2014. – 279 б.

54. Ю.Шишков. Регионализация и глобализация мировой экономики: альтернатива или взаимодополнение? //МЭ и МО, 2008, № 8, с. 7.

55. Институт прогнозирования и макроэкономических исследований. Предложения по увеличению уровня переработки плодовоовощной продукции и винограда. –Ташкент, 2011.

VII. Интернет сайтлар

56. Е.Н.Киселева и др.. Рынок продовольственных товаров. Учебное пособие. http://www.plam.ru/ucebnik/tynok_prodoovolstvennyh_tovarov/p2.php.

57. Е.А. Кандрашина. Теория конкуренции М.Портера как методологическая основа управления конкурентоспособностью бизнеса. www.vestnik.sseu.ru/view_pdf.php?pdf=2321

58. М. Исамиддинов. Махсулотларни совуқхонада сақлаш. Қўлланма/ БМТ ТДнинг Ўзбекистондаги ваколатхонаси, Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги. –Т.: Бактрия пресс, 2013. www.undp.uz/ru/download/index.php?type=publication&id

59. Проект USAID по региональному экономическому сотрудничеству: Анализ возможностей развития экспорта и практические рекомендации по экспорту свежих фруктов, овощей, сухофруктов и другой продукции из Узбекистана в Латвию и страны Европейского Союза. www.car-rec.net

60. www.wikipedia.org/wiki/Список_государств_членов_Европейского_союза_по_численности_населения.

61. www.faostat3.fao.org/download/T/TP/E.

62. www.customs.uz

63. www.foodnewsweek.ru/world/uzbekistan-gotov-uvlichit-eksport-produktov-v-rf.html.

64. www.ite-uzbekistan.uz/vis/uzprint/rus/press/news.

65. www.nbu-export.uz.

66. www.mfer.uz/uz/export/transportation.

67. www.gazeta.norma.uz/publish/doc/text117489.

68. www.uzlidep.uz/uzc/news/.

69. www.xabardor.uz/meva-va-sabzavotlardagi-foydali-moddalar.

70. www.uzmed.zn.uz.

71. www.soglom.uz.

72. www.wikipedia.org/wiki.

73. www.wto.org.

74. www.oziq-ovqat.uz/all_modules/korhona.

75. www.anons.uz/article/economics/16329/.

76. www.12uz.com/news/show/economy/7409.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
I БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ МАҲСУЛОТЛАРИНИ ЭКСПОРТГА ЧИҚАРИШНИНГ НАЗАРИЙ ВА ТАШКИЛИЙ-ИҚТИСОДИЙ АСОСЛАРИ	
1.1. Экспорт тушунчасининг моҳияти, ўзига хос хусу- сиятлари ва зарурияти.....	5
1.2. Экспорт стратегиясини ишлаб чиқиш ва маҳсулотларни экспортга тайёрлаш.....	13
1.3. Экспорт каналлари ва уларнинг хусусиятлари.....	45
1.4. Транспорт турлари ва коридорларини танлаш.....	65
1.5. Экспортни амалга ошириш тартиби ва босқичлари.....	88
1.6. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини экспортга чиқа- ришни давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб- қувватлаш тизими.....	137
Ўз-ўзини текшириш учун саволлар.....	146
II БОБ. ЎЗБЕКИСТОНДАН ЖАҲОН БОЗОРЛАРИГА МЕВА-САБЗАВОТ МАҲСУЛОТЛАРИНИ ЭКСПОРТГА ЧИҚАРИШ ШАРТ-ШАРОИТЛАРИ ВА ИМКОНИЯТЛАРИ	
2.1. Жаҳон озиқ-овқат бозорларида Ўзбекистоннинг мева- сабзавотлар экспорти бўйича эгаллаган ўрни ва имкониятлари таҳлили.....	148
2.2. Россия Федерациясига мева-сабзавот маҳсулотларини экспортга чиқариш шарт-шароитлари ва имконият- лари.....	174
2.3. Европа Иттифоқи (ЕИ) мамлакатларининг аграр ва озиқ-овқат бозорларига интеграциялашув шарт-ша- роитлари ва имкониятлари.....	197
Ўз-ўзини текшириш учун саволлар.....	229
Глоссарий.....	230
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	232

**БАХТИЁР ТАДЖИЕВИЧ САЛИМОВ,
МУХИДДИН СОАТОВИЧ ЮСУПОВ,
АСОМИДДИН СОАТОВИЧ ЮСУПОВ**

**ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ
МАҲСУЛОТЛАРИНИ
ЭКСПОРТ ҚИЛИШ**

Тошкент – «Fan va texnologiya» – 2015

Муҳаррир: Ф.Исмоилова
Тех. муҳаррир: М.Холмухамедов
Мусаввир: Д.Азизов
Мусахҳиҳа: Н.Ҳасанова
Компьютерда
саҳифаловчи: Н.Рахматуллаева

**Е-mail: tipografiyacent@mail.ru Тел: 245-57-63, 245-61-61.
Нашр. лиц. АЛ№149, 14.08.09. Босишга рухсат этилди 26.12.2015.
Бичими 60x84 1/16. «Times Uz» гарнитураси. Офсет усулида босилди.
Шартли босма табағи 14,75. Нашр босма табағи 15,0.
Тиражи 100. Буюртма №264.**

